

Мұхамедқали Баймұханов

АБЫЛАЙ ЗАМАНЫ

ББК 84 Қаз 7-44

Б 20

Баймұханов М.

Б 20 Абылай заманы: Деректі, сюжетті, тарихи танымдық роман. - Қарағанды:

ТОО «САНАТ-Полиграфия», 2005-403 бет

ISBN 9965-743-43-6

Автор бұл шығармасында халқымыздың он сегізінші ғасырдағы тарихи тағдырын кең сез ете отырып, ондаған қазақ батырларымен билерінің бейнесін шынайы сезіммен сомдаған. Олардың жауынгерлік серіктестігі, бір-біріне деген бауырластық ынтымағы шығарманың өн бойында сөз болады.

Кітап қалың оқушыға, жас тарихшыларға, халқымыздың ескелең ұрпағына отаншылдық рухымен бағалы болмақ.

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 9965 743-43-6

I – желі. Көш

Айдынына көз жеткісіз Көкше теңіз көгілдір тартып жатыр. Дәл теңіз жиегіне келіп көз салсаңыз ғана теңіз тіршілігінің азын-аулақ куәсі боласыз. Құстардың неше түрлері, әсіресе бауыры жарқыраған шағалалар теңіз үстінде ұшып жүреді. Құстарда айдын теңізге бойлан кете бермейді, жиекті сағалайды, өйткені олардың ішін-жемі, ризығы осы таяздау жиектен табылатын секілді. Оларға жем болатын құрт-құмырсқа, бақа-шаян, ұсақ балықтар таяздау жерде жүреді.

Көкше теңіз осы жатысында адам ұғымынан тыс секілді. Буырқанып та жатқан жоқ, көк буылдыр тартқан түпсіз бір дүние. Балқаш көлі аталатын осы айдын теңіз бір заманда қалмақпен, шүршіттің де көз құрты болған. Бірақ қазақ әскерінің тегеурініне төтеп бере алмай жаулар кейін шалқаятын. Осы алып теңіздің айдыны қайдан басталып шегі қай жерге жететінін ол уақытта ешкім болжал қылмайтын, ол кезде халыққа алып көл шетсіз-шексіз көрінетін. Өздері осы теңізді мақтаныш көргенмен не балығын ұстап кәсіп қылмайды, бірлі жарым балық аулайтындар болса келеке көзі боп шыға келетін. Мұның себебі жергілікті халықта мал көп еді, әсіресе түйе малына мұнда жартылай шөлейт жағдайда көп мән берілуші еді. Жүз түйесі болса үлкен бай болып есептелетін, жылқы мен қой да

құнды болып есептеледі, ал сиырды «сасық» деп біран-саран кедейлеу үйлер болмаса ешкім асырап, сақтамайтын. Мұның екінші бір себебі де бар еді, қой мен жылқы тебінмен шығады, ал сиыр малы тебінге осал тіпті жоқ десе де болады. Сондықтан да он бес — жиырма сиыры бар үйлердің қожасы жылқылы байларға жалға жүреді, жылқы бағысады, түйе қайтарысады, келілейді. Себебі әлгі қу намыс сиырдың сүті майлы, айраны тамаша азық болса да, оны үйдегі шиеттей балаларға тастап өзі байға кететіні жылқы мен қой жоқ болғандықтан. Қазақ халқы жаратылысынан намысқой Көкше теңізге таяу орналасқан елдің тіршілігі Арқаның беліне қарай жайлаған халықтан өзгешелеу. Түйені көп ұстайды дедік, жылқыны да мол өсіреді және жылқы тұқымы үлкен байларда әртүрлі болып келеді. Кейбір байлардың жылқылары әсіресе Арқа беліндегі «Есбергеннің сараласы», немесе «Таубайдың күрендері» деп аталады. Қазіргі тілмен айтсақ бұлар асыл тұқымды жылқылар. Көрсон елінің берекелі де ақылды байы, өзі болыс Есберген Садырбаевтың бес мың сараласы болған. Бұл саралалардың арғы тегі Ресейдің тоқпақ жалды қазанаттарымен қан араласқандықтан әрі мықты, әрі жүйрік ұзақ шабысқа да, жорық жүрістеріне мықты келеді.

Кенесары әскері Орта жүзде, Арқадағы бай, мырзалардың қай-қайсымен болса да жақсы

қарым-қатынаста болған, өлгінде айтып отырған Есбергеннің әкесі Садырбай да кезінде Кенесарыға тілектес болып осы мықты сарыала аттардан хан маңайындағы жасауылға беріп отырған, өйткені жасауыл отыз-қырық адамнан кем емес, хан маңайын осы өрі биік, шоқтықты сарыала жылқылармен сөн кіргізетін болған. Осы жайдың жалғасы ретінде Кенесары – Наурызбай дәуірінен кейін Қаракесектің Жарылғап атасынан тарайтын Ақайұлы Хасеннің осы дәстүрді жалғастырғанын айтуға болады. – Губернатор келе жатыр – дегенде Семейден Балқантау арасында жолды тазалатып сыпыртқан өрі айбынды, өрі дала рыңары іспеттес Ақайұлы Хасен өзінің көп жақсы іетерімен кейінге аңыз болып қалған. Әсіресе бүркітші, саятшы, аңшы, малшыны өз қадір-қасиетімен ұстаған. Адамды кемсітпеген қайта оның бойынан жақсы қасиеттерді іздеп жөне тауып пайдаға асырып отырған. Міне, осы Хасен кезінде түске дейін отыз қаракөк ат мінген ерекше киінген нөкерлер ертіп жүретін болған. Ал түстен кейін күн еңкейе отыз ақбоз атпен нөкер ертіп далаға ерекше көрік берген. Қазақ даласының өзінің айрықша салтанаты болған. Батырлары, балуандары бәрі де өз көркімен, сәнімен болған. Бірақ қызық одағай жағдайларда көп кездескен. Әсіресе, асқа, тойға барғанда балуан, әнші, шешен, би ертіп барумен бірге, бір байталдың етін бірақ жеп қоятын мешкейлерді де ертіп баратын болған.

Мұның мәнісі мынада: қарсы алған жақ келген қонақты тойдырар ас беру керек, ас келген қонақтардың алдында таусылмай қалатын болу керек. Егер берген асты тауысып қойса «бұлар бізге дұрыс ас та бере алмады» дейтіндей мін болмақ. Егер тауыса алмаса қонақ күткен жақтың пайдасына шешіледі. Қазақтың бір мінезі ежелден бәсекеге құмар. Бұл мінездері кейде жамандыққа да ұрындырғанмен, кейде өздеріне жарасып тұрады. Тоқырауынның шығыс жағындағы елде Бөлемес деген кісі болған. Әлгіндей ерегістерде тай, байтал етін жалғыз жеп кеткен кездері болған. Бірақ бұл мешкейлердің де кесек мінездері бар. Бәстен басқа уақытта текті бүркіт сияқты, артық жем сұрамайды. Ел не жесе, үй-іші балалары не жеп, не ішсе соны қанағат қыла береді. Құрдастары Бөлеместің өйелінен «күйеуіңе тамақ қайтін шақ келеді» – дегенде: «бізден бір түйір ас артық жемейді» деп жауап беріпті, тек бірақ рет қатты ренжіп, құдалар мезгілінде келмеді деп, пісіріліп жатқан тұтас тайдың етін, ерегісіп жалғыз өзі жеп қойды, өзім де күйеуімнің артық мінезін бірінші көруім – депті өлгі әйел. Ел ақсүйектері оңтүстік өңірге ертіп барыпты. Барған ауылда мезгілі өткен кезбе немене қымыз болмапты. Семіз тайдың етін бөске жеген Бөлемес бөстің шарты бойынша орта қазан сорпаны да суытыңқырап ішкен соң «енді шөлдейтін шығармын, қымыз болса», депті. Сөйтсе ауыл

иелері қымыздың жоғын айтады, Бөлемес алған бетінен қайтпай «ендеше езген құрт болса шәл басуға ішер едім», деген соң, әлгі бай үйінің қысқы сорпаға қосуға арнап астауға толы жас, кебудің аз-ақ алдында құртты әлгі астауымен екі жігіт екі жағынан еңсере ұстап көтеріп әкелсе әлгі батырымыз онысымен қоймай, «менен басқа құрт ішетіндерің бар ма» деп сұраса басқа жердің бәсіне қатысып жүретін сол маңайдың бір жегіші құрттан ештеп ішкісі келетіпін айтады, оған дереу шетінен омырып бір кеусен езіп берін, астаудың орта жеріне су құйып, әлгі астау көтерін әкелген екі жігіт құртты дереу араластырып жіберіп Бөлемеске жақындатқанда - әй, жігіттер, арғы басыңан астауды көтере беріңдер - деп, әлгі астаудағы езілген құртты тауысып ішіп қойыпты. Осы сөзді бертінге дейін жасаған Бөлеместің немересі, әңгімеге жақсы Хайдар қарттың аузынан естіп едік. Міне, дала жігіттерінің дүниенің бірде-бір еліне ұқсамайтын сақы мінездері.

Сөз басында Балқаш кәлінен сөз қозғағымыз келген, бірақ дала серілерінің мінез-қылықтары ойымызға түсіп кетіп сәл шегініс жасадық. Балқашқа Іле, Қаратал, Лепсі сияқты ұлылы-кішілі өзендер құйып суын толықтырады. Осы айтулы теңізге Батыстан келін құятын бір ғажайып өзен бар, оның аты Тоқырауын. Хикаямыздың бұдан әрі желісі осы Тоқырауынның ол жақ, бұл жағында болмақ. Тоқырауын қайдан бастау алады

екен?! Қарқаралы тауларының солтүстік-батыс сілемдерінің етегінде қысаңдау сайлы бір ұзынша төбешіктің арасы өртүрлі орман жынысына толы. Дәл осы жерден Тоқырауын басталады, жаңағы сайдан лық ағызардай екпінмен ғажайып бір жұмбақ көрініспен атқылап шығады. Жол бойы осы арна бойында кішкентай бұлақтармен өзеншелер қосылып Ақтоғайға жақындағанда өжептәуір өзен болып аға бастайды. Бұлақтан бастау алған суы әрі таза, тұщы мейір қандыарлық. Әжептәуір қуатпен ағып отырып үш жүз шақырымдай жол жүрін Көкше теңіз — Балқашқа құяды. Негізінен жақындағанда құм астына сіңін жоғала бастайды. Теңізге Тоқырауынның жайыла келіп өлгі құм астына кіретін кезінен алу-алпыс шақырымдай өрірек жер Саға деп аталады. Қараменде бидің тұрағы, оның ұрпақтарының тұрағы осы. Қаракең кезінде өз қандасы Кенгірбаймен келіспей, сонау Шыңғыстаудан көшкенде қазақ ішінде қалам деп ойламаған. Өзі ірі жүректі батыр, мәрт би еді. Бастапқы көшті ала жөнелгенде не мұсылман жұрты деп түріктерге, не қазақтар, әсіресе Албан, Қызайлар мекендеп, жап-жақсы тұрмыс құрып жатқан Қытайдағы қазақтарға қарай өтпек болатын. Қараменденің тұтас өз руластарынан біраз жұртты ала жөнеліп алысқа бет түзеуі расында ірі қимыл болатын. Ол уақытта ағайын арасында өртүрлі кикілжің көбінесе жер, жесір

жөнімен болып ауа көшетіндер болатын, бірақ әрі барса алыс ағайын жерінің ауқымында қалып қойып жататын. Сол уақыттан қалған дерек сөзге сүйенсек Қараменде ұзын бойлы, ақсары көк көздеу адам екен. Шегірлеу көздері дұшпанға қадалса үрей тудырардай, досына ерекше қамқор жылылық әкелгендей. Қаракең Балқаш өңіріне жеткенде қырық жастың ішінде болу керек. Арып-ашығандау көшпен Сағаға келіп жеткенде мына Тоқырауынмен, оның маңайындағы шилі алқапты көріп, әрі қарай үдере аспақ ойынан айнып қалған сияқты. Қазақ билері өте ақылды болған, оның себебі ағайын ішінде, ел ішінде басқа елмен арадағы дау-дамай күнде болып тұрған десек, билер институтының өзі аса сынақты қажет етеді. Әйтеуір бидің, не батырдың ұрпағы деп биді ешкім қоя салмайды. Ол көп билікте сыннан өткен адам болады, бірінші шарты қай дауды болсын өділдікпен шешу және биліктің арты былығып жатпау керек. Сонда осы ұзақ үрдістен кейін би деген ат өзі келіп өлгі адамға өзі орнай бастайды. Міне, Қараменде өзі батыр, өзі би осындай адам еді. Елін Жиделібайсынға жеткізем деуінің өзі оның үлкен жүрегін көрсетпей ме. Қараменде батыр көп қиыншылықпен көшті бастап келгенде шамасы үш жүз қаралы шаңырақ еді деседі. Дадан Тобықты атанған қалың Қаракесектің ішінде бірде күшке жығысып, бірде ақылға келін, елдің есті адамдарымен әсіресе сан жорықта, жаугершілікте

бірге болып тізе қосқан Жарылғап, Жидебай сияқты батыр, билермен тіл табысқан Қараменде аулы Үшдересіп деген Балқаштың солтүстік-шығысындағы бір жағы жартылай қақ болып келетін шөбі ащылы-тұщылы жерді бұдан былайғы ата-қонысы етіп жариялады. Шыңғыстаудан алғаш үдере көшіп келген жылдары Қараменде тек руластарының дау-жанжалы болмаса, бұрынғыдай қазақ ішіндегі биліктерге араласа алмағаны рас. Неге десеңіз бүтін бір жұрттың басқа қонысқа көшін қонуы, орналасуы оңай емес еді. Алғашқыда жақсы қарсы алғандай боп сыр білдірмегенмен кейіннен қарауындағы жұрты қағажу көре бастағаны болатын. Өйткені қазақ мал өсірген соң осындай ұлан-ғайыр жерде тұрса да бәрібір аз болып көрінуші еді. Азғана малы бар, кедейлеу бес-алты үйлі ауылға түсін, есіктің алдында тұрып күн көзінен қолыңызды мандайыңызға қойып көлегейлеп алдыңызға көз салсаңыз көкжиек шетсіз-шексіз сияқты. Алдыңызда сағымданып тұрған кішірек дөңес таулардан бері бірғауым елмен мал сиятыны көрінер еді. Бірақ, іс жүзінде олай емес, өр жердің жаман-жақсы болсын иесі бар, негізінен көрші ауылдардың ірілі-уақты малдары, жылқы, түйелері бұл даланы жайлаған ауылдар арасында емін-еркін аралас жайылады. Бұндайда ешкім ештеңені қорымайды. Ал сырттан бір тайлы елдің мал-жанымен сиып кетуі оңай емес. Бірақ басқа-

басқада Қараменде бидің жөні бөлек еді. Жанында жас билер Сана мен Орманбет бар еді. Қысылғанда ақыл табатындығы қашаннан бар болатын. Бір кезде өзі қазақ елінің көп жеріндегі айтыс-тартыстарға билік айтқан, жөне мұның билігіне ризалық қылмай «артынан бұзылды, қайта билік қылды» – дегенді естімеген. Бірақ ол бір дәурен еді, қазақ-қалмақ соғысының аяқтала бастаған кезі, қазақтар да ес жинап, етек жаба бастаған. Міне, Дадан көші осы мезетте болды. «Адамның басы алланың добы» деген рас. Әйтпесе жүздеген жылдар қалмақпен иайқаста Шыңғыстауда жеңісті тіреп ұстап тұрғандардың ұрпақтары енді «тыныштық орнады» деген мына заманда ауа көшуі – тағдырдың бір жұмбағы сияқты болатын. Бүкіл нәубет, осы соңынан ерген халықтың жауапкершілігі Қараменде бидің мойнында еді. Қаракең Қаракесекке жылдам сиысып кетті. Кейінде өзінің бүкіл Арқа қазағына, қала берді қазақ халқына аңыз болып қалатынын ол кезде Қараменде би білді-ме екен?!

Қараменде бидің бертін бір тайпа елмен сиысып, сіңісіп кетуіне басты себеп өзінің данышпандығы болса, екінші бір себеп қолындағы қара бүркіті еді. Кейінгіге аңыз болып қалған қара бүркіт тарихы, сол уақытта бидің көзі тірі кезінде-ақ айтылып жүрген. Қараменде би – бөлінген көшті бастап сонау Шыңғыстаудан – Қарқаралының шығыс сілемін басып, Томар, Бүркітті,

Сарыобалы, Қызыл деген жерлерді басып өтті. Бұларда қаптаған түйе көп болды. Себебі, алысқа мықты болады деп түйеге көп күш салынды. Үдере көшкенде кәбісі, әсіресе түйесі аздар сонда қалған ағайынға қолда бар жылқы сиырларын түйеге айырбастап алысты. Кейбіреуі түйелерін құндаған соң, оған қарап тұруға мұрша жоқ, екі қара, үш қараның бөсін беріп алғандары көп. Жарықтық ойсыл қара айтқан жерден шыққандай болды.

Көш Тоқырауын өзеніне жақындағанда Қараменде Керней Жарылғап батырға кісі жіберді, Қарашордың Сенкібай батыры, әрі биі кейінге қалдырылды. Өйткені Тоқырауынның ұзына бойын алып жатқан Көрсон – Керней елі, одан қалған жердің шұрайлы жерлері әсіресе Тоқырауын бойынан кездесетін иірім, тұнық қарасулар, қара мойыл, қызыл мойыл араласа өскен тоғайлар Әлтеке – Сарымдардың иелігінде еді. Бұл аталғандар Қаракесек ішіндегі әлді де текті рулар болатын. Тіпті орыс патшасы «бекет» деген сылтаумен Баян, Қарқаралы және Нұра бойына біраз қазақтар станицасын салғанда Тоқырауын бойы патша шенеуніктерін қатты қызықтырған болатын. Бірақ әлгі рулардың тегеурінен қорқып бұл өңірге жолай алмай отырғанды. Бірнеше рет жіберген жер өлшеуші – землемерлер, оннан астам адам тіпті із-түзсіз кеткен. Жазалаушылар шығарғысы келсе де әліптің артын бағып отырған жайы

бар еді. Бірақ түптің-түбінде осы өңірге келіп орныкпақ ойлары болатын.

II – желі

Арғы жағы Арғын, одан бері бес Мейрам деп аталған қалың жұрттың ішінде Көрсон – Керней рулары ерекше еді. Малмен басы өсіп бақ қонған, құт дарыған ел атанып еді. Жоғарыда айтылған «Садырбайдың сарыаласы» атанған асыл жылқы тұқымы, көзсіз ерлікпен көзге түскен батырлары бар ел еді. Қалмаққа қарсы сан жорықта Көкбөрі атанған Жарылғап батырдың даңқы аяқ жетер, сөз жетер жерде аспандап тұрушы еді. Тіпті Балта батыр туысқан башқұрт елінің ұлт-азаттық күресінің бетке ұстары Салауат Юлайұлының жіберген сәлемін қабыл алып жаушыға ілесіп сол жақта басқыншы Ресей әскерімен сан кескілесте өзін көрсеткен екен. Ол жөнінде өңгіме кейінірек болар дейміз. Жарылғап батыр болса Бөгенбай, Қабанбаймен үзенгі қағысқан ірі батыр. Сол соғыста Қарамендемен бірге болған жерлері көп еді. Шаған соғысында Қарамендемен иық тіресе жүрін көп жауды жер құштырып еді. Сондықтан да Қараменде басына салмағы Жарылғап батырға ауырлау келді. Қараменденің жіберген адамына «келсің» деген бір-ақ ауыз сөз айтты. Тіпті қанша адам, қанша үй деп те сұраған жоқ. Бас-аяғы оншақты үйлі орташа ауыл отырған «Қара тоқты» деп аталатын көдесімен, шалғыны

бірдей, өзен бойынан аса алыс емес, қырлауыт пен ойлауыты бірдей алқапқа «қонсын» деді.

Қараменде бидің ойында қазір қабаттасқан көп оймен бірге салмағы артық бір ой бар. Ол: Шыңғыстаудан кеткені, осы қимылының бұрыстығымен дұрыстығы, кетіп бара жатқанда Саржал – Абыралыдан шығысқа қарай түстік жер ұзағанда артынан қуып жеткен Қабекең (Кенгірбай) адамынан бидің кешірім сұрағандай болып «қайтсын» деген сөзі. Бұл оған қайырылмады. Себебі, даудың басы тай үйірі болғанмен түбі одан тереңдеу еді. Шындығына келсе екі үлкен бидің арасындағы бақталастықпен басталған басқа кикілжіңнің бәрі жиналып келіп, бір тайпа ауа көшуіне әкеліп қазіргідей халге соғып еді.

«Қара тоқты» қадірсіз жер емес екен. Бәсе Жарылғаптай мәрт батыр осылай болса керек-ті. Қонған жерлері Шыңғыстаудағы ата-қоныстарынан да шұрайлы жер боп шықты. Өйткені ол уақытта қазекенге жердің асты емес үсті керек, өскен шөбі, талы-бұтасы, қараған тобылғысы, шіі керек. Негізінен бұл халық сай-саласы таулы жерден алыстау қоныстайды, себебі аң ұрысы қасқырға олжа болғысы келмейді: бұл бір, екіншісі сай-жыраны баспалап келетін ұрықарыдан да қашады. Үшіншісі қас қалмақ та қажытып болды, сан бітім қылса да сөзінде тұрмас көңір діңді халық сай-саламен жасырының келіп бейғам отырған халықты қырғынға ұшыратып

кетуші еді. Бұлар арттарынан қуып жетін кескілесіп бір-бірлерін Адаматадан бергі кектері кеткендей аяспаушы еді. Андаусыз ауылда қалмақ шапса еркектерді қырып салып, шал-шауқанға ғана қарамай елеусіз қалдырып, әйелдерді, қыздарды шашымен матастырып алып кетуші еді. Ол жақта оларды құлдықпен күндікте ұстайтын, мал бағып оны жайлайтын осы тұтқындар болатын. Кейде соғыс үстінде бұғалық салынып күші асқан жау батырларын тірідей әкетіп, әуелі азап, қорлық көрсетін зынданға салатын. Зындан деген, кейде арнайы қазылып, кейде кеуіп қалған құркұдықта бола беретін. Бірақ, бұлар тым терең болмағанмен ішіне адамды түсірген соң бетіне жалпақ тас жабылып артылған тесіктері ұсақтау тастармен толықтырылатын, зындан дегеннің есігі де терезесі де осы болатын. Болмашы тамақты, сүйек-саяқты есіне түскен кездерде әйтеуір аштан өлін қалмас үшін әлгі бетіндегі бастырылған тас арасындағы жіктерден маңқ етіп «ох» деп айғай салып тастайтын. Отырықшы мәдениеті жоқ халық – тұтқынды қайбір жарылқайды, зындандағылардың көбі итжемеде өлетін. Тек кеткен, жатқан жері белгілі болса, артынан қуып баратын адам шықса, яғни белгілі, бек, би, батыр зынданға түссе қарсы жақ күн белгілеп, шарт қоятындай да кездер болған. Артта бұлініп қалған елде оны сатып аларлықтай жағдай болса жақсы, болмаса не істесін. Ол уақытта халық жаугершілікпен бірге

жасасқан кездері болған.

Қараменде би «Қара адырға» тартқан көштің жанында жолай сәлемдесуге бет бұрған сол өңірдің ақсақал-қарасақалдарының ортасында келе жатып, жаугершілік туралы ойлан келе жатыр, неге деседіз би аға өзі де сан айқасқа түскен, сан қиындықты басынан кешірген қазақ батырларының сапында дәл Қараменде би де бар еді, мына көштің дұрыс қонысқа арналасуының өзі сол жорық-жаугершілік кезіндегі Көкбөрі аталған Жарылғап батырмен қанды көйлек жолдастық емес пе еді, Бұны ойлағанда би жанындағылардың өңгімесін елеместен езу тартын қойды. Айтиақшы, бұлар да өздерінен бұрынғы замандағы жаугершілікте осы Қаракесектің маңдай алды ерлері Дос пен Қожаназар бірдей тұтқынға түсін қалыпты. Әкелі-балалы қос батыр зынданда жатса зымиян қалмақ шарт қойыпты дейді. «Әкелі-балалы екеуің өздерің тандау жасандар, біреуіңді өлтіреміз, екіншіңді босатайық» депті. Сонда екеуі «сен қайт, жоқ сен қайт» деп, бірін-бірі өлімге қия ала ма, дауласыпты. Сол екі ортада есін жнған елден қуып келген жасақтар бұл екеуін бірдей құтқарын әкеткен екен. Ойлап қараса ол уақыттағы сөз жер, қоныс, өріс, қалмақтың шапқыншылығы, кім қалай соғысты, осыдан тұрады екен. Осы өңгіме шапқыншылық басылса да өлі халық аузында болып келеді. Ал әлгі Дос пен Қожаназардың

ұрпағы Жидебай би әрі батыр, қазір осы өңірден алыс емес, осы жақтың халқының Әлтеке – Сарымның ең атақты адамы, ақылды да әккі, данышпан да сақ, қазағың түгіл, қалмағың түгіл қытай елшілерін сөзден тосқан дейді. Түбінде Қаракеннің – Жидебай би ойының бір түкнірінде. Әрине, онымен де силас, біліс, Шаған соғысында кезі келін қалып екеуі арқа тіресіп садақпен оннан аса қалмақты жер қаптырған. Сондықтан би оған да өзінің сөзі өтетіндігіне сенімді. Тіпті шынтуайтқа келсе Жарылғап, Жидебай, Сенкібай сияқты қанды-көйлек достары болмаса бұлай қарай беттей қоймас еді. Би жанындағы Орманбет бимен, Сана бимен бірге тігіліп жатқан ауыл шетінде отыр, қарындары ашып, сусағандары да бар. Әрине көш жүгінде сусын да, тамақта бар, пісірілген қой еті де, қымыз, шұбат та мол еді. Бұл Тобықты елінің бір бұтағы Рыспетектен тарайтын Дадан аталушы еді. Туу бастағы азан шақырылып қойылған аты Өмір екен. Қазақтың көп ғұмыры қалмақпен жекпе-жекте өтіп келеді емес пе. Сондай көп соғыстың бірінде қалмақ батырымен жекпе-жекке Өмір де шығыпты. Бұл жерде бәріміздің мынаны ескергеніміз жөн шығар: біздің бұрынғы-соңғы әдебиеттерімізде жекпе-жек бейне бір ойыншық сияқты айтылын суреттеледі. Пәлен батыр ортаға ат ойнатып шыға-келеді де қарсы дереу бір батыр оған қарсы шауып шығып, екеуі атыса-шабыса жөнеледі де, кенет тіреуі-топ еге

түсіп ат ойнап шыға береді. Шындығында жекпе-жек адам құлығында өте ауыр үрдіс, екінің бірі жекпе-жекке тәуекел ете бермейтін болса керек, өйткені жұрттың бәрі батыр емес. Екіншіден соғыс майданы еріксіз болып тұрған үрдіс, оны қарсы жақ ойын-күлкімен қарсы ала алмайды, өйткені соғыстың арты қасірет, біреудің жалғызы кетеді, біреудің жампозы жоқ болады. Немесе кейде тіпті коп жағдайда жекпе-жекке шығатын адам табылмай қалатын сәттер де аз болмаған, неге десеңіз ұланғайыр қазақ даласында соғыс тек бір-ақ жерде болып жатпайды, қаптай тиген жау батыстан да, шығыстан да майдан ашатын болатын. Сондайда өр майданда Қабанбай, Бөгенбай дайын тұра алмайды. Міне, жекпе-жекке шығатын ер керек, ол елдің елдігін, жерін, халықтың намысын қорғайды, жекпе-жекке шығатын ері жоқ екен деп мылқау қалмақ қайтып кетпейді, қайта бұрынғыдан да аяусыз қырып, қалғанды құл, өйелді тұл етеді. Сондықтан кей жағдайда батырлар аяқ астынан шыққан жоғарыда айтқан Өмір осындай қысталанда жүрек тоқтатып жекпе-жекке шығып халқын құтқаруды ойлайды, момындау келген, шаруа баққан көп сөйлемейтін адам болса керек, жасы сол кезде отызда толық қусырып қалған, не де болса бұл кісінің жүріс-тұрысы жұмбақтау екен. Сыр бойындағы осындай бір соғыста қалмақ батырына қарсы қазақ ішінен біреу беттеп барады дейді. Астында қылаң

қазанат. Өне қалмақ батырының қарсысына барды, екі жақта үнсіз, екі жақта қазіргі сәтте қасіретті қызықтың күәсі болмақ. Өмірдің қолында шоқпардан гөрі таяққа келетін ұзын, жуантық келдеу. Бұрын байқалмайды екен, Өмір ірі, қапсағай денелі екен, әйтпесе үміт күтін тұрған қазақ жұртына солай көрінді ме екен. Ол уақытта батырлар жекпе-жекте ат сұрасатын ғұрып та болған, кейде «мен пәленше дегенмін» деп көкірек қағып өзі айқайлайтын болған, көрқытуы ма, жоқ, әлде қайрат шақыру ма мәлімсіздеу. Өлгі қалмақ батыры Даван Хоша деп айғай салып, енді бір мезет қарсы ұмтылысқан. Екеуі көп шайқасты, неге десеңіз намыс бір жағынан болса жан беру де оңай емес, өйткені екеудің біреуі олу керек, екеуі де өлгісі келмейді, бірақ тағдыр солай болса шама бар ма. Өмір сөғыс жаттығуына үнемі қатысып жүреді екен, өны мына жұрттың біразы айтып тұрды. Қылаң ат та бауыры ағараңдап, ат үстіндегі екі адам үздіксіз жанталасып, сіресе тартысып бақты. Ырылдасып жүлқысып жатыр, сүт пісірімдей мезетте қалмақтың аты ойнап шықты, Өмірдің келдіауыры басты мылжалап кеткен екен, гүрілдеп, өлі де күркіреп жатқан доу қалмақ енді қайтін тұрмақ емес, өйткені бас порымы қатты өзгерін кеткен, ми қатты зақым алған соң адам болмасы белгілі. Қылаң атпен Өмір бері салды, шайқасқа шыққанда жөй адам, тіпті комескі көптің бірі болса, енді

батыр болып оралды. Енді шарт бойынша қалмақ жағы көшіп кетеді, тіпті әлді болса соғыс салмайды. Бірақ, түпкілікті жеңіс емес, күндердің күнінде мұның бөрінің есесін қайыру үшін олар қайта оралады, кектеніп оралады.

- Қалмақтың аты кім? – деп сұрайды көпшілік.

- Дадан ба, Даван ба, әйтеуір солай... деді Өмір. Осы сөз Өмірге Дадан атау берді. Бұдан былай бүкіл шежіре – тарихта Дадан аталып кететінін Өмір білген жоқ-ты. Ал әлгі жауды ұрған келдіауырды өкесі Рыспетекпен бірге туысқан көкесі Дәулетек ырым қылып алып не заман қолынан таяқ қылып тастамай жүреді. Келте таяқты анау-мынау адам жүк көрер еді. Дәулетек өзі де жасамыс болып қаптал тұлғалы, зор адам еді. Сондықтан өлгі келтекті таяқ орнына мақтанышпен ұстап жүретін болғандықтан Жуантаяқ атанып кетіп еді. Қараменде бидің дәуірінен бұрынырақ өткен көп оқиғалар еске түсуші, би кейбіреуіне ой жүгіртіп, електен өткізін отыратынды. Бүгін ұзақ жолдан қелін басқа елмен жерге қоныс тігіп жатқан соң, тігіліп жатқан үйлерге қарап келешекті болжап отырған би санасына Мамай батырдың мұндай бір тайпа емес, жүдеңкіреген, азыңқыраған тобықтының үлкен көшін бастап баяғы «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламада» Сыр бойынан Шыңғыстауға бет түзеп келе жатқаны ойына түсті. Үлкен көшпен

Арқаға тереңдей кіріп Балқаш көлінің шығыс бетімен Қызыларай тауларына жақындайды. Қызыларай Арқаның қимастай көрікті жерінің бірі екен. Тал, қарағай, сұлу аққайың аралас жарасым тауып өскен, қазір жаздың ортасы еді, күлпырып тұр. Көште мал аз емес еді, өсіресе түйелер бірсыпыра болатын. Осы көрікті аймақта оншақты күн ерулеп қалды. Өсіресе жастар жағы арқаның көкмайса шалғынына аунап бір жетісіп қалды. Тіпті көрген бейнет, жол азабы, Сыр бойындағы көп адам шығын болған қалмақпен аяспас айқас бәрі ұмытылғандай. Уақытша тігілген үйлердегі ел мәре-сәре. Ақындар қисса дастандар айтуда, домбыраның үні әр үйден шығады, сыңқылдаған қыз-келіншектердің өдемі күлкісі әр жерден естіледі, бейне осы қоныста той болып жатқандай, бұл расында тойға бергісіз оқиға еді... Кенет, жол аңдыған осы көштің қапысын үш күншілік жерден торуылдап келе жатқан қалмақтың аламан қолы кеп қапты. Маңайдағы биік таулардың пайдасын көрді халық осы жолы, жазық болса жағдай қиын болушы еді, шалғында жүрген жас жігіт тау басында тұрып байқап қалыпты, айтуында олар мұны байқамаған сияқты. Жайқалып тұратын уақыт жоқ, екі жүзге тарта жасақ атқа қонды, екі жүз қаралысы өйтіп-бүйтіп дайындалғанша сол болып жатыр. Адам шіркін қызық, жайдағы ширақ, пысық адам жорықта болбырлау болатыны болады. Ал, өншейіндегі иіс алмастардан соғыста

үлкен ер шығатыны болады. Бұл уақытта соғысқа халық төселген, қанды жорықта боздақ кеткен азаматтардың орнын жоқтатпаймыз деп, бірсыпыра қыз-келіншектерде ер қаруымен ат үстіне отырыпты. Былайғы сыртқы тұлғасынан бұлардың әйел екенін тану оңай емес, тек жақындағанда құлақтарында сырға, шолпылар ықшам бөрік астына тығылмай қалса ғана, және әйелге тән әдемі жүздерінен ғана байқауға болады. Әдетте әйелдер соғыс жағдайында әйел киімін киіп шықпайды, өйткені жау жақ бұлардың әйел затынан екендігін білмегені жақсы. Әйелдердің қалмақпен соғыста атқа мініп соғысқа қатысуы тек бұларда ғана емес, басқа елдің бәріпде қалыпқа айналған. Ал, негізінен дәстүрде еркек адам әйел адамға мейлі анасы, қызы, қарындасы болсын — атқа мініп де, жауға шап, — деп қандай қиыншылық басына түссе де айтпайды. Бұл осы сақы халықтың бір мәрттігі. Бірақ, әрине жау келіп қалғанда жүрек тоқтатқан адам қарап тұрмайды. Бірен-саран өр жерде жау түсірген қазақ қыздарының аттары бұларға естіле бастаған, содан ба екен, дәл қазір ат үстіндегі әйелдер елуге тартады. Қызықты қараңыз, бұлардың бастығы да бар екен, күрең қазанаттың үстіндегі әйел — бұларға тау жақты көрсетіп шаңқылдап жүр. Бұл екі ортада жау аламандардың жақындап қалғаны белгілі болды, өйткені бағанағы суыт хабардан соң, кезуілшілер дереу көбейген, бір қызығы жау

тобы тура осылар құлаған сайман тіке құлағысы бар. Бұл уақытта керней тартылды, бірақ қазақы қысқа әуен дарылдаңқырап шығады екен, кернейдің өзі солай. Мамай батырдың өзі көрінбейді, қандай ойда, қандай шешім қабылдады мәлімсіз, жөне жан-жағын ағаш қоршаған әр жердегі алаңқайдан кімнің қайда екенін ажырату да оңай емес. Бірақ, астарында екі бірдей бір-бірінен аумаған қаракөк тұлпарға мінген Еламан, Жоламан атты Мамайдың ортаншы батыр балалары ат үстінде екен. Таулы жер соғыс төсіліне қолайлы, Мамай батыр өзі көрінбеуіне қарағанда келе жатқан жау тобы жүз қаралы екенін естіп, олардың мал алып қалмақ ниетпен келеді деп жобалаған болу керек. Әрине, жау жағына ат та, түйе де, қой да керек, үнемі соғыс жортуылында жүрген олар да малды алаңсыз өсіріп отырған жоқ, есептері шаршаған көштен қағып қалмақ.

- Батыр қайда, батыр қайда, десті жұрт.

- Батыр демалып жатыр, орнына балаларын жіберіпті – десті бір топтан біреудің қатты даусы.

- Жау қолының қамсыздау екені белгілі болды, алдыға кезуілші салмай-ақ жайбарақаттау келеді, алдындағы сай арасындағы қоныста бүтін бір қазақ елінің үлкен бұтағы ерулеп жатыр деген ой, олардың қаперінде емес сияқты. Бірақ енді бір мезет жаудың өтірік аңқаусып келе жатқаны мұндағы жұртқа мәлім болып қалды. Олар қысаң сай арасына жақындай бере төрең үш топқа бөлне

сала шоқырақтан желіске ауысты. Тіпті де жақындап қалды, әне желбіреген тұлымшақтары, оған қоса өріп байлап қойған сән жалтырақтары да күнге шағылысты. Жаздың осы бір күні шағырмақ, ыстықтау еді, ауылдың жеті-сегіз жас пен он үш, он төрт жастағы балалар мына қалмақтар құлап келе жатқан сайдың жанындағы үлкен төбешіктің ар жағында күміс көл тауып соған шомылуда болатын. Үлкен көштің мына адам қимас табнағаттың өдемі жаратылысында қызықтап он күннен астам ерулеп қалуының себебі де осы көл болатын. Осындай көл барын, оған балалардың шомыла тұрғысы келетінін Мамай батырдың кенжесі есептелетін Үшкілдір деген асырап алған баласы өкесіне жеткізген. Зады Мамай батыр – ол уақытта қазақ халқының Қабанбай, Бөгенбай, Мамай деп аталатын батырларының ішінде жорықта адам маңайына бара алмайтындай болса, үйде соншалықты мейірбан еді. Ол уақытта балалар отыз-қырық жастағыларды «ата», деп, «көке» не болмаса «ағаеке» деп (бұл сөз айтылғанда «акке» болып кетеді) атайтын. Болмаса «үлкен аға», «кіші аға», «ортаншы аға» деп атайтын, сондай атаулар кейде өйел затына қолданылады. Ал, біреудің кемшілігі болып, аяғы ақсақ болса, көзі соқыр болса, басының тазы болса ол адамдар өз жақсы-жамандығынан, яғни мінезінен табатын: Олардың көзінше ешкім «бөленше таз», «түгенше соқыр»

деп атамайды, кейбір жақсы мінезді адам болса ондай атпен аталмайды да, ал олай атала қалса сыртынан ғана атаушы еді. Үшкілдірді бір соғыстың соңында жерошаққа ораулы нәресте күйінде Мамай қосыны жауынгерлерінің бірі – жылап жатқан нәрестені үстіндегі лыпа-жабуымен алып батырға шауып келді, батырдың мейірі түсіп, өзінің бес баласынан кейінгі оларға еншілес кенжесі етіп асырап алды. Дереу жақын маңдағы соғыстан бүтіп қалған тасадағы ауылдан бие саумалын алдырып кішкентайдан бергізді. Сол Үшкілдір он үш жаста, балалардың тілегін атасына жеткізін жүрген сол, және Үшкілдің жолы оралымды, осы таяуда бір үңгірден ойнап жүріп он қадақтай, өр қайсысы жұмыртқадан үлкен етіп құйылған алтынды маңайындағы балалармен көтеріп атасына алып келді. Сонда Мамай батырдың есіпе түсті. - Бұл жерге қалмақ неше келіп, неше кетті, тіпті осы қазақ жерінің бәрі өзіміздікі болды, деп жүрген кезі де болған. Бірақ алла жар болып, кейін бұларды дүркірете қуған, сонда қашып бара жатып алтынды алып жүруге қиынсынып және бір жерде түсіп қалуы да оңай деп осы Қызыларай тауының қиын үңгірлеріне тығышты, деген сөз бар-ды, сол рас болуы да мүмкін екен. Бірақ батыр – балаларға – тағы іздендер – деген жоқ. Ал мына тапқанды кейін Түркістандағы Қожахмет мешітіне жіберуді ойлап қойды, және жас келіндерінің Үшкілдірді елші-

лікке салуымен төрт-бес жұмыртқа кейінтес құйманы білезік, сырға соқтыру үшін соларға берді.

- Қараменде би осы кезеңдегі оқиғаларды көзімен көрді, онда би аты жоқ, батыр аты бар еді, Мамайдың қасында көбіне Тоқтамыс жүреді, Мамай созге тұйық, айтайын дегенін сыртқа ілығара бермейді, көбіне жаеы кішілеу болғандықтан Тоқтамыс ол кісінің ойын халқына жеткізін отырады. Қызыларайдың Тесіктас тауының алдындағы Ақбұлақ алқабында Сыр бойынан ерулеп келе жатқан Тобықты көші толық емес, алда екі апта, үш апта бұрын кеткендер ендігі Шыңғыстауға іліккен де болар. Әсіресе көлігі, жабдығы нашарлаған қосты бұлар алдыға жіберген...

III – желі

Көштің артынан қалмай келе жатқан Дабын деген қоңтайшы батырдың өзі бастаған, сақадайсай қаруланған сан соғысты басынан кешірген, жекпе-жек, араласа кетіп ұрысу өнерін бұлар арнайы жаттығып игерген әскер. Өйткені қазақ-қалмақ соғысының барысында екі жақ та жүздеген жылдар бойы бірін-бірі ала-алмай соғыс өнерін жетік игеруге ден қойып еді. Бірақ, коппелі тұрмыс екі жаққа да соғыс төсілдерінің ұқсастығы көп болатын, ат үстінен аударып кету, шоқпармен өлің келмей бара жатса тізеден қағып құлату,

Әсіресе ұзын найза жұмсау қиын болып таяу келгенде темірдей қатқан қолшоқпарды ойната пайдалана біліп жеңіске жету, ат астына аунап кету, одан ат бауырынан өтіп қарсы жақтан омырыла мініп, осы мінген екпінмен жақын келген жауды сауыттан төмен бүйірден баспен шаншыла ұрып құлату кейінгі кезде қазақ әскерінің мақтанышты әдістері бола бастап еді. «Ақтабан шұбырындыдан» кейінгі он жылдардан қазақ әскері өзінің бітіспес жауы құба қалмақтан еселеп өш ала бастады. Қазақ ұсталары құлдырмамай аталатын бір атар, сенімді от алатын мылтықты көптеп иығара бастады. Тіпті Қаратаудың тағы басқа темір кендеріне дейін жолаушы жігіттер тас қазып темір қорытқан (Тап осы айтылып отырған Қызыларай тауында темір қорытқан жерді тапқанын Әлкей Марғұлан жазған). Көшпенділердің оның ішінде қазақ тарихы әріде еді...

Дабын қоңтайшы Богдыханның тапсырмасымен бес жүздей қосынмен келеді, мақсаты өздерімен Сыр бойында да, Шағанда ұлы ұрыстарда есесі кеткен қалмақтар Тобықтының үлкен көшін бір қансырату, біраз еркек-әйелді олжалап ала кетсе... Бұдан кейін бұлар қолға түсе ме, жоқ па. Қалмақтар қазақ көшінің ішіндегі көп жағдайды біледі, ол үшін олар жансыз жібереді, ол жансыз ел ішінде, ауыл ішінде қандай жағдай бар, соны түгел біліп келеді. Ол жансыздар кімдер

деген сұрақ туады. Олар бұрын қазақтың тұтқынында болып тілді, ғұрыпты жақсы біліп алғандардан болады. Ол тұтқын бес жыл тіпті он жылдан кем отырмағандар. Қалмақ жағы олардың тілді жақсы білетіндігін пайдаланады, Богдыханның нұсқауымен олар арнайы жансыздар тәрбиелейтін жерде болады, ондай жер ішкергіде тіпті Тибетте болмаса ішкі Монғолиядағы будда монастрлерінің жанында баулынады. Қазақ жұртының салт-сана, ғұрып-дәстүрінің үстіне, өзі білетіннен басқа да қосымша мәліметтер қалдырылмай үйретіледі, оқытылады, тіпті бұлар жансыздыққа қазақ болып барады. Барғанда сол көздеген ауылға емес, соның маңайындағы қалыс ауыл маңайына барын қойшы, малшыларды жағалайды, солардан әр текті сөздер сұрастырады, өтірік аңқау жолаушы болғансиды. Кейде ауылдың кейбір үйлеріне түсіп сінісіп алады, іші пысқан жұрт оңімені жақсы көреді, әр жердің жаңалығын естігісі келеді, сөйтп өтырып өздері де сөз арасында бар естіген-білгендерін жайып салады, сөйтп, өлгі жаудың жансызы өтірік «қазақ» болып бәрін біліп алып, өзін жұмсаған адамға еліне қайтып кеткен адам болып сыртқақпайлап барып түгел жеткізеді, тіпті арасында ұмытып қалғаны бөлса, қалмақтар да түсініксіз, қызық халық әлгі оз адамын соққылап қинайды, сонда ұмытқаны есіне түседі деп есептейді, ол арасында солай ма кім білсін, бірақ соққымен

қинау көргесін өлгі байғұс жансыз тіпті де сайрай жөнеледі, айтып жатқаны өтірік не, рас па, өлгі қожасы бұған сене ме беймәлім. Бірақ шынында да бұлардың жансыздық қызметі өжептәуір тиімді болғанын қазақ-қалмақ соғысының өн бойынан көруге болады. Бұл жолы да осындай бір жансыз Тобықты көші басып өткен ауылдардың біразын аралай отырып көштің өскер күші жөнінде қожайынына бірсыпыра дерек жинап тіпті мақтау естін бір жейделік бөзді де еилыққа алған.

IV – желі

Қара адырға қонып жатқан өз ауылын көрін отырып Қараменде өлі де ой жиегінде ойлап отырса дйттеген бір үлкен шаруаны тындырған екен. Жауғершілікте олай-бұлай өтін жүргенде Тоқырауын төңірегін сан көрген, сонау Сыр бойын шарлағанда, Ырғыз өзені бойында еру болғанда, Кенгір бойында болғанда, тіпті Талас өзеніне дейін қалың Тобықты иек артып еді, кезінде. Бірақ, Тоқырауын өңіріндей сұлу жер қазақ даласында жоқ. Әрине, Қараекен Алатауды, Жетісуды бұған қосып отырған жоқ. Әнеукүні тоғыз наңырақты Сана би, Орманбет билер бастап Үшдересінге қондырды. Мына жағы балығы, мына жағы малдың ащылы-тұщылы азығы, қайырлы қоныс болғай. Қараекен бір мырс етті, зады Сана би жер шолған, жер танығыш, сондықтан қонар, түстенер, екі-үні күн ерулейтін

жерлерді өзі белгілеп отырады. Бұл жөнінде оған тең келер ешкім жоқ, өзінің пірадарлығы да артық, сөз жоқ, құдай берген қасиет дарыған адам.

Қараменде би, ақсары көрікті адам еді, биік бойлы қабағы көп қазақ билеріңдей түксиген емес, биік бойлы, ойы да шартарапты жақындатып отырады. Биіктігі сондай анау-мынау ат бұл кісінің астында тай сияқты. Осы біздің халық та қызық кейде «ұзын адамда ақыл жоқ» деп қалай айтты. «Қарамендедей-ақ болсын» дейді бар қазақ. Мейірімді десен, мейірімді, қайырымды десен қайырымды, жетім-жесірді алладан кейін есіркегіш. Жұртты әсіресе өз жұртын жақсы-жаман демей бірдей көреді, бірегей ұстады, байлыққа да құнығып кеткен жоқ, қазір осында қонып жатқанда жүз елу қаралы түйесі, мың жарымдай ұсақ мал, екі мыңдай жылқысы бар. Жаңағы ойын бөліп отырған, Сырдан, Балқаш көлін айналып, Тоқырауынды кесіп өтіп Қызыларайда ерулеген жолы қалмақтар соңғы күші ме, немене бұларға қатты тиісті. Мамай, Тоқтамыс батырлар жасағын үшке бөліп бағанағы тарауда айтылған Ақбұлақ атырабына құлайтын Тесіктас тауының сайында үлкен алдарқату жасап, жауды өткізінкірей беріп арттан ұрды. Бұл уақытта баяғы «ақтабан шұбырындыдағы» қазақ қолы емес, бұл қазақ қолы ысылып ысқаяқ болған, кәдуескі әскер деуге болатындай еді. Қазақ жұрты қан қақсаған сол соғыстан «қорқақты қуа берсе батыр боладының»

кебі болды. Әрине, қазақ көрқақ емес еді, соғыс тәсіліне шорқақ еді, оның себебі әу бастан біреуді басып аламыз деп ойламаған, қазақтың аспаны да жері де кең, өздері де жарықтық керемет кең қолтық, кең пейіл. Оған бір кішкентай дәлел айтайық, бір орыс немесе басқа бір ұлттың адамы атпен әйтпесе жаяу қазақ даласын аралап шығады ғой, баяғы, бір ауылға келсе қатты қарсы силап ас беріп, сусын беріп аттандырып жатқанда «келесі ауыл қай жерде» деп сұрапты. Мына кезеңнің астында деп иек қағыпты. Ол адам да тегін емес, айтқыш қалжыңқой болса керек, кейіннен «қазақтың иегінің астында үш жыл жүрдім» депті. Неге олай айтты десеңіз, әлгі кезең астында ауыл жоқ, келесі кезеңді асады онда да жоқ, өлдім-талдым дегенде әйтеуір үшінші күні бір ауылға іліксе керек.

Осы кеңдіктің тағы бір мысалы Қараменде бидің өз сөзінен-ақ алуға болады. Бұл кісі Даданды, мыңға тарта шаңырақ астындағы халықты бастап Шыңғыстау өңірінен кетерінде Қабекене (Кенгірбай) «алыс емес, иек астындағы қақтан тәбарсыз» деуі. Онысы Балхаш көлімен Шыңғыстаудың арасы мың шақырымнан кем емес, қазір «аядай жерге жайғасып жатырмыз» дегендегісі Орта, Бас, Аяқ Дересін деп аталатын айналасы атқа екі күншілік жер еді.

Міне, осылай сөйлейтін кең қазақ еді. Бірақ сұм замана нәубеті батқан соң еріксіз сөғыс

жағдайында болған соң, өскер өнерін үйренді, оны үйрену, қулық-сұмдыққа да үйрете бастады. Өйткені жауда тек күшпен емес, алдай да білу керек еді, әйтпесе «арыстан айға шауыптының» кері келеді, жасанған жауға бұрмаламай тура шапсаң қолма-қол қанатың қайырылады.

Жоғарыда Қаракең естелік ой жүгірткен 17... жылғы соғыс еді, соғыс болғанда қалмақпен ұланғайыр қазақ даласында ана жерінде де, мына жерінде де шарпысып қалып жататын соғыстың аяғы «ақтабан шұбырынды, алқа көл сұламаға» келіп ұласып, осыдан кейін төрт-бес жылдың жүзінде Аблайхандай хан туып, Бөгенбай, Қабанбайдай тағы басқа айтулы оншақты өскер бастаған батыр мыңбасы, жүзбасылар шығып, хан жанында дұрыс та, шешімді ақыл беретін данышпандар шығып, қазақ жұрт қалмақты қуып жүріп талқандаған күн туған... Бірақ сол ұлы соғыстан оншақты жыл өткен соң қалмақта ес жия бастады, әр жерде барымта соғыстар салуға әлі келді. Үлкен өскерді әрине ұстап тұру қиын. Абылайхан – қазақтың ұлы ханы таратып жіберген болатын, бірақ хабар естің, хан жарлығын естісе сол сәтте атына мініп, сауыт-сайманын киіп, айтылған жерге келуге әрбір еркек тиісті болатын. Осындайды пайдаланған және сол соғыста әр жерде жырылып қалған жырынды қосындар әр жерде тыныш ала бастады. Манадан айтылып отырған осындай бір әжептөуір үлкен

жосын еді. Тұтқиылдан Мамай батыр бастаған жартылай өскери авангардқа келіп соқтығып еді. Ойлап отырса Қараменде батыр атағын алғаны осы жолы еді. Қайратты жас батыр шошақ киімді жалбыршақ қатпарлы бет ауыздарының кейбірінде түк болса, кейбіреулері тіпті көпшілігі жып-жылмағай, бірақ көшір келеді өздері, бастықтары айтса өрте десе өртейді, шап десе шабады, әрине қару ұстаған еркек өз талайын соғыста көреді, көбісі майдан даласында мерт болады, екі жақ та ең бас батырынан бастап жекпе-жекте болады, бұл сұрапыл оқиға – екеудің біреуі өледі. Әлгіндегі соғыста сондай болды, бие сауымынан ұзақтау уақытта жау быт-шыт болды, қалғаны қашты. Қазақ даласында «Қалмаққырған» аталатын жер көп, мұнда да бір осындай аталатын жер пайда болды. Садақтың жебесі кейінгі заманға дейін балалардың ойынына жарады. Осы соғыста әйелдер қолы көп қайрат қылды, соғыс болған жерден оншақты шақырымдай жерде әйелдер қолының бірсыпырасы қуып жетіп көп қалмақтың басын алыпты, содан кейінгі тарихта «қалмақбас» деген жер қалыпты. Осы соғыста шаһид болған азаматтарын ерулеген соң, мұндайға үйренбеген бе, немене, ауылда үнсіз тыныштық орнағандай. Көшу туралы сөз болған жоқ, билер де батырлар да үнсіз, тек араның ажылымен балтаның тарсылы естіледі, өйткені әр адамда ер болу, ер-тоқым жасақталу керек, ер жасау «ерші» деп аталатын

ағаш шеберлері шұғылданады. Ер жасау үшін қайың ағашы керек, ол барлық қазақ даласында осе бермейді, осы Қызыларай сияқты таулы, орманды жердің қайыңынан, тіпті мықты болсын десе, қайыңның безінен жасалады. Жалғыз ер ғана емес, ожау, тегене, піспек сияқты дүниелерді жасайтын тал, терек, қамшыға саптайтын ырғай ағаштары осы тауда молшылық еді. Ырғай – ағашы жуан болып өспейді, ең жуандап өскенде үлкен адамның сұқ қолының жуандығындай-ақ болады, бір жаз кептіріп, қатқан соң темірдей қатты болады, әлгі қатқан сындыруға батыр, балуан болмаса, жай адамның күші жете бермейді. Талдан домбыраға тиек, кішіректеу келген үй бұйымдары қасық, түйеге мұрындық, ұзындау жуантық талдан жеңіл құрық та істеледі, және Тоқырауынмен Қызыларайдың талы ерекше иілмелі әрі мықты, кепкен күннің өзінде морт сынбайды. Осы талдан қайың ертоқым болмаған күнде ашамай деп аталатын жеңіл әскери ер жасалады, бұл ашамай атқа жеңіл, жылдам ерттеліп жылдам сыпырылып алынады, қатты терлеген уақытта ат арқасына ауа барып тұратын аралары ашық болып істеледі де жеңіл бірқағар тоқым кигізбен ерттеле салынады, бұл әсіресе жорық жағдайында қолайлы.

Ал, қайың ертоқым әдемі, бірақ ауырлау, сонысына қарай мықты келеді, бұрын қазақтар алтын жалатып, күміс шапқызып, әсем өрнектетіп,

бай адамдар тұңғыш ұлына арнап істетіп, үзеңгісіне дейін күміс жалатып, оң жақ босағаға таман іліп қояды. Егер ұлы жоқ болса, қызы болса соған арнатып істетеді, бірақ ертоқым да еркектікінен кішірек келіп, ою-өрнектері қызға тән әдемілікпен бөлекше жасалады. Мұндай ер жабдығының құйысқанына, өмілдірігіне дейін қолдан иленіп жасалған тері-былғарыдан ұқыпты жасалып күміспен көмкерілген, мұндай ердің әсіресе алдыңғы қасы көзге бірден ұрып тұрады. Ертоқым өбзелін сайлау кейде орташа үйді жабдықтаудан кем түспейді.

Ерші шебер ағаш таңдаудан бастайды. Тым ойпанда өскен қайың ер болуға жарамайды өйткені борып кеткен болады, борымаған күнде де осалдау болатыны сөзсіз. Қырлауыт жерге келін іздейді, өсіп тұрған қайың ағашының жасы он-онекі жыл болуы шарт, осындай қайың кездессе ерші-шебер қайыңның өсу порымына қарап оның тамырлы түбірінен ердің алдыңғы қасы ма, жоқ, артқы қасы ма соны дәл анықтайды. Өткір балтамен түбірін қаза отырып шаба бастайды, егер түбінде жер тас болса біткені, балтаның жүзі бірақ майырылады. Көбінесе түбінде тас бар жоғын да ерші дәл анықтайды. Қайыңның дінін бірден кесіп тастамайды оның түбірін қаза шапқан кезде қолмен ұстап күш алып тұруға ыңғайлы болады. Қазылып бітіп жерге құлатылған ерге қас болатын бөлігі мен дінді бөледі, бұдан кейінгі үрдіс дінді

бұтақтан, ықшамдап, жіңішке артық бөлігін тағы да кесіп, бұтақтап, қабықтайды. Әдетте қайыңды қабығымен тұрғызбайды «ыңғыру» аталатын қолға ұстайтын екі жақты құлағы бар аспаппен дереу қабықтайды. Егер екі-үш күннен артық қабықталмай жатып қалса, қайың ағашы іске жарамайды, борып кетеді, оның себебі қайыңның қабығы өте тығыз қоршалғанында, ал борыған қайың тек отқа жағуға ғана келеді. Қас болатын түбірден ойып алынған бөлікті де ортақ түбір-тектен тазартып жеңілдейді де дайын болған екі ағаш бөлікті де ауылға алып келіп көлеңкеге кептіреді, сыртына сиырдың сұйық жапасын жағып қояды, әйтпесе күн көзінің ыстығы көлеңкеде болғанның өзінде байқап аунатып отырмаса қайың жарылып кетеді, жарылып кеткен борып кеткен қайың жоғарыда да айттық іске жарамайды. Енді келесі қас ізделіп осындай тәртіппен кептіріледі. Мықты сапалы болу үшін биылғы жазда алынған ер ағашын тек келесі жазда ғана ер жасау үшін ұқыпты шаба бастайды. Сонда мұның қаттылығы темірдей десе болар, өткір шапашотпен шұққанда жаңқасы тырнақтың көлеміндей ғана болып шабылып, жоңқаланып түседі, бейне бір темірді шапқандай шақылдаған дыбыс шығарады. Қастың алдын дөңгелек ойық үшін «аталғы» аталатын шапашоттың ерекше түрі қолданылады, «куысқұлақ», «түрпі» деген аспаптар қасты қапталға орнатуға, ал «түрпі» тегістеуге,

әдемілеуге қолданылады. Бағанағы қайыңның дінінен қос қаптал жасалады, ол ат арқаеынан тиіп жауыр қылмайтындай етіп дайындалады. Бірақ жасалған ердің бәрі осындай талапта болмайтынын оқушы түсінер, өйткені жауыр аттар болатыны да айқын ғой. Өйткені шебер де әр түрлі болады. Адамның әр түрлі болғаны сияқты бұл шеберлер сол заманда бақаннан, қазықтан бастап сырлы қасық, түйеге мұрындық, есікке тиекке дейін жасағанын кім жоққа шығармақ. Ердің екі қасы қапталға дайын болып қондырылғаннан кейін де әлі иаруа біте қоймайды, белтірік те маңызды бөлігі ол да орнатылады, түрпіленеді, шынының әткір сынығымен тегістеледі. Енді біткен ер ағашы боялып сырланады, сонан кейін зергерге беріледі, зергер ер иесінің дәулетіне сай іс қылады, керек болса алтын жалатады, күміс шаптырады. Осы жолдар жазылып отырғанда Қараменде би заманындағы дүниелер, қазақы тұрмыстың бізді де еліктіріп кеткеі рас. Кейінгі ұрпақ осы жазбаларды оқығанда бірі болмаса, бірі бізді де еске алар. Міне, бидің ойына біздің ойымыз да ілесіп кетті, адам жанының өлмейтіні хақ, ендеше Орта жүздің құты атанған қасиетті Қараменде би әрі батырдың атын, істеген ісін келесі ұрпаққа жеткізбек мақсатымызға бидің рухы да тілектес болғаны ғой деп ойлаймыз. Ер тоқым қазақ халқының бөлінбес бір атрибуты, мысалға қазіргі кезде машинасы

жоқ, дәулетті адам қандай күйде болар еді, ол заманда да атпен ертоқым қазақ деген халықпен біте қайнасқан дүниелер еді, тіпті сол тұрмыстың аяғы 19... жылдардың ортасына дейін келгені өтірік емес. Енді «ертоқым» болып аталмай әлі «ерағаш» аталып тұрған дүние туралы айтқамыз, енді «іскердің» қолына беріледі, ол тоқым жасайды, оған қара былғарыға ақ және қызыл сақтиянмен кәмкереді, былғары шашақ орнатып бөріні киістіреді, өмілдірік құйысқан өдіптеліп тағылады, былғары шашақ жасалып, былғары түбіне оймышты күміе тостақша бекітіліп соған сәйкес өрме жүген дайындалып, тобылғы сапты ішіне қорғасын өзек салып өрген «сегіз өрме, бұзау тіс» қамшысымен қоса даяр болады, мұндай ертоқымның ақысы екі түйе, екі бесті ат, жиырма бес тұяқ қой-ешкі деп бағаланғаны сол уақыттың әте сараң деректерінен ұшырасып қалғанымыз бар.

V – желі

Жарылғап батырдың біржола бергені ме, жоқ артында шырғалаңы бола ма, әзірше ол жағы мәлімсіз, бірақ «Қаратоқты» аяулы жер екені көрініп тұр. Артындағы мыңға тарта шаңырақ анау-мынау жерге симайтыны анық, сондықтан Сана би екеуі сәтімен тапқан үш дересінге олар жайғасып жатыр, маңайында біран-саран жалайыр елінің кішіректеу ауылдары бар екен. Әзірше олар жақтан «хош алған да, реніш білдірген де» жағдай

естілмеген. Ол жақтағы бидің қолын ұзартатын Сана би және Қараменденің үлкен баласы Келте батыр. Оған жау түсірмесе де «батыр» деген ат қазірде тағылған, оны жұрт Қарамендені силағандықтан айта ма, жоқ Келте шынында батыр ма беймәлім. Бірақ Келтенің зор екені рас, тіпті құрдастары қалжындап – қалмақтың кезінде туатын қусың-ау, деуші еді. Келте әкесіне тартқан ақсары, кок кездеу келген, сүйкімді тұлғалы жігіт, ұлы жүзде, үйсін, ыстының бір текті атасының қызын айттырып алған, сол рудың бір биімен Қаракең бір билікте бірге болған, сонда әлгі бидің сөзін де, пішінін де ұнатқан. Екеуі сәйлесе келе айттырылмаған қызы бар екенін білген, жаугершілік заманды көп өткерген ел екен, алдағы күнгі амандықты ойлап ұлға да қызға да қалыңдықты алдын-ала айттыруды міндет көре бермейтін ел екен. Қараменде биге бұл әдеттері тіпті ұнамды көрінді. Келте былтыр ұрын барып, биыл ұзатып әкеліп Қараменде би босағасына келін қылып түсірген. Қызыл шырайлы әйелге тән ибалы, жараеымды, ұзын бойлы келген Гүлсім атты келіншек ауыл-аймақтың мақтанышына айналса, Келтенің сүйікті жары болды. Ауылдастарының айтуынша «түбінде бес биенің сабасындай» бәйбіше болмақ, әзірше бойы бос. Бірақ ауылдастары да, үй-аймағы да Қаракең сияқты өзі би, өзі батырдың сүйікті немересі дүниеге келгенін қалайды, өйткені той да ерекше болар еді

ғой, Келте үйленгенде тура «отыз күн ойын, қырық күн тойын» жасап елді би қарық қылған. Жалпы Қараменде би қартайып тұрған жоқ, жер ортасына жақындаған, өзінің бірнеше тоқалы бар, олар бір-бір кішірек ауылдың тізгінін ұстайды десе де болады, қалай болса солай, бетінің ажарына қызығып ала салған өйелдер емес, ел сынына төтеп берердей ақылды өйелдер еді.

Қарамендегің алғашқы шешімі ертіп келген елімен бірге болу еді. Бірақ Тоқырауын өңіріне іліне бере алдынан шығып сәлем берушілер көбейді, бұл сөлемшілер тұтқиылдан кезігіп жатқан жоқ, көбісі Шыңғыстаудағы Қабекең (Кенгірбай) екеуінің келісімін естігендер болып шыққан. Және, бұл оқиғаны сан-саққа жүгіртушілер де көп болған. Халқымен бірге Үш Дересінге жақындап барған жерінен маңайындағы өзінің қызметіндегі, қойшы-қолаңшылары, әнші-жыршылары, серілері-салдары бар ауылымен Тоқырауынның мойылды тоғайларын жиектеп кейін оралған. Оған себеп қандыкөйлек досы Жарылғап батырдың сөлемі еді.

Батыр өз сөлемінде қазақ халқының елінің, жерінің тәуелсіздігі үшін салған соғыстарын еске ала келіп, Қараменде бидің өз маңайына келін орнығуын сұрапты, өрине, бүкіл көш емес, көштің ұзын саны мың шаңырақ. Мың шаңырақтың анау-мынау жерге сия кетпейтіні рас. Әр шаңырақта орта есеппен бес адам болғанда елу мың адам

екен. Хош, адам орналассын дейік, малды қайда қоясыз, елу мындай жылқы, бес мындай түйе, жүз елу қой қайда жайылады (Омбы мұрағаты деректері, 1853).

- Құдай тағала қазаққа жерді берген, бірақ сол жерге дұрыс орналасу, айтыспай-тартыспай, ұрыспай-қағыспай отыру, біздің міндетіміз сіре, депті Жарылғап батыр. Сондықтан ол өз ойын жақсы жеткізе білетін шабарманын – сенімді адамын жіберген. Өйткені «аузымен құс тістеген» Қараменде бидің алдында былжырап тұрса несі жақсы. Жарылғаппен Қараменде кезінде қалмаққа ойран салған екеуі де әруақты батырлар, олардың жоғарыда айтқамыз, арқа тіресін соғысқан сәттері бірнеше рет болған. Бұлардың достығына мысалдар тіпті көп еді, екеуі де тағдыр бұрын бір жерден қыз алған, кезінде жігіттіктің аулына бірге барған адамдар еді. Бұлардың достығы Жарылғап батырдың Абылайханның үш батыры, өзінің үш соғыс кеңесшісінің бірі болғанда да үзілмеген. Кейіннен әрине жер шалғайланып екеуі де шау тартқан соң бірін-бірі көп іздемейтіндей болған сияқты еді, енді мына жағдай яғни Дадан Тобықтысының осы өңірге бет түзегені Жарылғап батырды шынын айтса қатты қуантты. - Неге десеніз «елге ел қосылса күт» деп арғы Майқы бабалардың кезінде айтылған сөз тегін емес. Зәуімде жаугершілік бола қалса бір сөтте екі мың қолды атқа қондыра алатын, кешегі өткен Мамай,

Тоқтамыс, Бақай тағы толып жатқан Тобықты батырларының жолын бекем ұстаған көбісі ақсары, көкшіл көзді, тұлғалы Тобықты жігіттері анау-мынау жауынды талқандап-ақ жібереді, жөне өздері көнігі болып, жорықта ысылған көшпелі өмірдің, тұрмыстың тауқыметін өте жақсы түсінгендер, Үш Дересінде орнаса нұр үстіне нұр деп түйген Жарылған.

Жарылғап батырдың өнеукүнгіден бері бір түйткіл жағдай жөне бар еді, ал Тоқырауынның бастауына жақын жайлап отырған Жидебай батырдың да Қарамендеге жіберген сәлемі еді. Ол сәлем құпия емес еді, бүгінде Арқаның құтының бірі аталып отырған өзі теңдесі жоқ батыр, өзі шешен Жидебай батырдың Қарамендеге өзіне таяу бір сулы, нулы жерге келіп тым болмаса бір-екі жыл сырлас болып отырайық, деп қолқа салыпты, жөне ол жақтан Жидебай маңына жол қысқа, сонда қалып қоя ма деп те қауіптенеді.

Әрине, Жарылғап ол үшін Жидебайға ренжімейді де, өйткені Қарамендемен Жидебай силастығын да біледі, өзімен Қараменденің арасы қандай жақын болса, достықпен сан ұрыста Жидебаймен қоян-қолтық, тізе қосып ұрыста сан жаудың қабырғасын қақыратқандарын біледі, жөне ана бір жылдары Аблайхан Көкшетауда бұларды жауды ойсырата жеңіп, өзіне-өзі келгеннен кейін өзіне шақырған, батырларға үлкен салтанат құрып қошеметтеп Оқжетпесте жамбы

аттырған... Абылайхан шын ұлы хан еді, бірдеңе айтайын десең а... десең аржағын біліп қоятын сұңғыла, маңына адам оңайлықпен бара алмайтын айбынды адам еді. Баяғыда аң аулап жүрін қалмақтардың қолына түсін қалған Абылайханды өлтірмек болып олар бірнеше оқталған ғой, осы оқиғаға келгенде қалмақ қоңтайшыларының уәзірлерінің бөрі де - Мұның басы алынса, басқа қазақ тырн ете алмайды, біздің айтқанымызды істейді, тіпті қарауымызға да кіреді – деп өзеурескенде, қоңтайшы ақылды адам екен, бірақ сол ақылды кейде зұлымдық басыңқырап кете берген, бірақ жауласу, шабысу сол заманның тіпті бір үрдісіне айналып кеткен бе қалай, Абылайды өлтірмей үлкен білгірлік қылған, маңындағыларға: - Қазір біздің халіміз – бөрінің бөлтірігін апаннан алып кеткендейміз, түсініңдер соны, мұны өлтірсек, ертең-ақ қалың қазақ қаптап келін, бұл күнімізді көп қылар – деді. Бұрынғыдай қытай патшасы да бұларды қолдап отырған жоқ, қолдағаны өз алдына бұл жоңғар тұқымдастарды құрбандыққа беруге өзін сияқты...

Абылай тұтқында жылға таяу жатқан, ішер астан тарықтырған жоқ, жылы, жарық жерде ұстады, көбіне үй, ауыл маңында сейілдеп жүре беретін, қашып кете ме деп қорыққандарға, қоңтайшы: «бұл қазақтың ханының ұрпағы, сондықтан бұл қашып кетуді намыс көреді, одан қорықпандар» деген ақылды жауыздың айтқаны

рас болды, Абылайхан сол ауылдың адамы сияқты емін-еркін жүре берді, қалмақтың қаңқылдақтау, мұқылдау, маңқ етпе тілін өзінің маңындағы күтуші қыздардан уйреніп те алды, сол тілде өжептөуір сөйлесе беретін де жағдайға жетті. Бұл уақытта орыс патшасы да Абылайхан тағдырына немкетті емес еді. Өйткені қазақ даласына иек арта келіп, бұл күнде біраз бекіністер салып ішке дендеп ене бастаған, жөне Абылайханның ақылды екендігіне олар Абылай қалмақ қолына түспей тұрғанда-ақ білген. Хан ордасына келін қайтқан елшілік адамдары мұның бөлекше адам екенін патшасына айтқан, бұлардың созінің рас-қанығын білу үшін құрамында жер өлшегіш және су мамандары бар оннан астам адамнан тағы хан ордасына елшілік жіберген. Олар ханның кісілігін, тектілігін бұрынғылардан да асыра мақтай келді. Әдетте, бұрынғы орыс елшіліктері қазақ даласына барып қайтқан жолдан бүтін келмейтін, не талауға ұшырап, тіпті болмаса далаға түнеп, даланың қатал табиғат жағдайында ауру-оырқауға ұшырап, өздері шетінен, көліктері шетінеп Петербургке өздері оралып, келгендері енді қайтып бармастай болатын.

Ал, қазақтың мына ханы өз жеріне келін қайтқан жолындағы бұлардың бас амандығын, көлік амандығын, дүниесінің бүтіндігін өз мойнына алып, орыс патшасына бағыныштылық туралы ойланып, ант беруді кейінге қалдыра тұратын

мазмұнды хат жазып жіберіпті. Сондықтан да өздері үміт күтіп отырған Орта Азияда тірек қылмақ қылып отырған адамның қалмақ гүтқынына түсіп қалғанына бұлар бір жағы ғаңқалған, екінші жағынан дереу қоңтайшыға шапқыншы жіберіп бұл хан жөніндегі орыс патшасының көзқарасын жеткізген соң, қоңтайшы кейінгі кезде надан уәзірлерінің айтқанына көніп Абылайды өлтіртіп тастар ма еді, кім біледі... Қазақтардан қаймығуы, орыстардан қорқуы қоңтайшыны батыл үкімге жібермеді.

Қаз дауысты Қазыбек алла айрықша бақ берген адам, дәл осы сәтте, Абылайдың артынан қуып барған соң, осы пәледен құтылса жөн болар еді» деп отырған қоңтайшы Абылайды ұстағаны үшін «айыбымыз» деп «сегіз алтын, тоғыз күміс жамбыны» қазақ елшілеріне қоса беріп жіберді. Абылайхан қырық күн ес жинап жатты... Осыдан соң қазақтың ең белгілі билерін, батырларын шақыртты. Он мың басы атағы бар, бұл кезде Қанжығалы қарт Бөгенбай аталған аруақты Бөкен, Қаракерей Қабанбай (бұл кісінің азан шақырылып қойылған аты Ер Әсіл деп те айтады) Абылайдың өң сенімді адамы ретінде екі жанында Көмекей өулие атанған қаржас Қалқаманұлы Бұхар Абылайдың қасында екен.

Абылай сол кезде отыз жастар шамасында болар, қарасұр өнді, сірә езу тартқаны болмаса күлгенін көрген адам сирек шығар. Әскерімен

батырларына деген ризалығын сөзбен мақтап, марапаттап білдірмейді, көзқарасымен білдіретін сияқты. Майдан даласында да – пәлен батыр жекпе-жекте жеңді – десіп қазақ жағы «ақсарбастағанда» да өңі сыр бермей тұратынын қайтерсін, көрер көзге тұлғасы, ауыр мінезі адамға түсініксіз қимыл-келбеті көбіне ең жақын серіктеріне де жұмбақ. Бірақ ақылдылығымен айлакерлігін қара халық түйсінген. Хан жиынға Көкшетаудың қалын қарағай ортасындағы алаңға тігілген «хан ставкасы» аталатын ақ ынаңқан ауылға үш жүздің батырлары, билері жиналды. Қалмақтар осы оқиғаны пайдаланып ойран қылып кетпесін деп, сақтық шаралары әр ауылда жасалды. Бұл баяғы аңқау қазақтың кезі емес еді, әбден ширығып «ақтабан шұбырындыдан» үлкен сабақ алған, бұрынғыдай «ойбой, не болдық...» деуден гөрі, «келсең кел, бөлем» дейтіндей жағдайға келген кезі еді, қазірде жер қайысқан қол-келсе амал жоқ, ал анау-мынау бұрымдылар тобын ықтыртып тастайтын күш әр ауылда бар. Сонда да хан бұйрығы бимен батырды шақыра барған шабарман арқылы орындалды.

Сол жолы Қараменде, Жидебай, Жарылғап, Сеңкібай, Орманбет, Кеңгірбай сияқты батырлар хан кеңесіне қатысты. Бұл бұрын сонды сонау Керей Жәнібекті кім білсін Абылайдың кезінде ғана үрдіс болған жаңа нәрсе еді, Кіші жүзден де Көтібар, Есет сияқты көп батырлар келіпті дейді

жиынға бізге жеткен деректер.

Сол Кіші жүзден Дат, Төуекел батырлар да келіпті. Неге екеніш кім білсін, Ұлы жүз батырларымен билері қадау-қадау.

VI – желі

Абылайханның осы үлкен жиыны 1757 жылдары болды деген дерек бар (егер қателесіп кетсек тарихшы мырзалар кешіретін деген үміт-теміз, өйткені әдеби-көркем шығарма үнемі хронологиямен сәйкесе бермейді ғой. Авт.).

Хан сарайында дәл Керей Жөнібек кезіндегіні кім білсін, дәл сол тұста ханның хандығын білдіретін, халықтың халықтығын білдіретін Ұлы жиын болған екен, бұл! Әсіресе қонақасы әр адамға жеке табақ тартылды десе болады. Жүзгемен Ресейден алдырылған неше түрлі тәтті дүниелер, жемістер көрер көзді тойдырарлық. Сол уақытта есепке алынған ірі батырлармен билер, хан сарайына сөске кезінде кіріп ханға амандасып, бұрынғы үрдіс қос-қолдап амандасу өйтпесе құшақтасып нұрқырасу болатын. Енді бұл үрдіс өзгеріпті, хан сарайында арнаулы хаттама дәйекшілері қауырсын қаламдарымен алдында кеуде тұсынан төмендеу келетін төрт таған тақтайдан сырланып, зерленіп жасалған жүкаяқ сияқты үстелдерге төніп қалған, жандарында буда-буда шиыршықталған аппақ түсті, кейбірі сарғыштау түсті келген қағаздар төлып жатыр.

Хан атақты билерді, батырлар дөйекшілер арқылы әзірше өрқайсысын сүт пісірімдей мезет қабылдауда.

Көкшетауға шақырылғандар бәрі бірін-бірі тосып бірге келген жоқ, неге десеніз бәріден ардақты адамдар өз жөнімен, серіктерімен, қосшыларымен бірге жүргенді көбісі қалайтын сияқты. Көкшетау – Арқаның шоқтығы делінсе де оп-оңай аяқ жетер жер емес, мың шақырымнан Тоқырауын екі арасы асып жығылады. Қараменде би шақыру келгенде өзімен келген халықты дұрыс орналастыру қамымен Дересінде жүрген. Хан жарлығын алғанда дереу жолға шыққан, Тоқырауын бойындағы қалың Әлтеке – Сарым еліне екі қонып үш түстенін Қараадырға өзінің маңайын құрайтын шағын аулына келді, алдынан бұл күндері тоғыз-онға келін қалған Үшкілдір атты асырап алған баласы өзі үйреткен тайымен түстік жерден шауып келді. Қараменде өз бойынан біраз балалары болса да, осы Үшкілдірді бір бөлек көреді, кенжесі есебінде болғасын ба, әйтеуір бұған дегенде елжіреп тұрады. Кезінде жақсы-жаманды мол көрген Қараменде би тұрмыстың бір күші ауыртпалығына бола қажып қалатын бос адам емес. Бірақ бұл бидің ауыл-аймаққа да тіпті жақын түгіл кейде жатқа мейірімділігін елдің көбісі біледі. Біреуін жақсы, біреуін жаман демей бәрін бірдей ұстайды. Және, өзіне ерекше қасиет қонғалы да он жылдан асты. Қараменде бидің,

Жарылғап батырдың, Сеңкібай батырдың, Жидебай батырдың – аллатағаланың рахметі түскен, ерекше қасиетке ие екендіктерін бұл күнде бүкіл қазақ баласы білетін болған. Тәрізі аллатағаланың жаудан көп зардап тартқан қазақ халқына ғажап бір мейірімі түссе керек, кейіннен осындай ардақты батырлар шығып жауды тырқырата қуып жеңді. Мұндай аруақ қонған батырлар Ұлы жүзде де, Кіші жүзде де бар. Абылайханның өзі де қасиетті адам – бұл оқиғаны бөрі біледі, осыған орай Абылайхан өте пірөдар – сарай маңындағы мешітке жұма күні барлық келген би, батырлармен жұма намазына ұйыды. Сенбіден бастап жеке де, тобымен де қабылдаулар болды.

Әбілмансұр – Абылай туралы оқушыларымыз жақсы білуге тиіс, сондықтан ол тарихқа көп тоқтамайық. Оның құлы Бұхара, Үрғеніш жақтан алып келуі, Сабалақ атымен түйе баққаны, бір күні Төле бидің бәйбішесі – осы бала, мен білсем тегін емес, жүрген жүрісі, жатқан жатысы, істеген ісі, отырған отырысынан бір бөлекшілік білінін тұрады! – дейді. Кейбір сол уақыттағы өңгімелерде осыдан тіпті Төленің ойына қобалжу кірген екен деседі. Өйткені «өсе келе бұл бала билігімді өзіне ығыстырып ала ма» деген қауіпін жаңағы Сабалақты сынаған ақылды бәйбішесіше айтады, ол да қостайды. Екеуі ақылдасып кешке қас қарая, тамаққа келген уақытта айран орнына шалап

бермек болады, сонда текті болса бұған қорланып кетеді және қайта оралмайды деседі, айтқандайын кешке Сабалақ келгенде бәйбіше қызметші әйелдердің бірін жұмсап кәк лалап ұсынады. Оқушыларымызға осы жерде шалап туралы айта кетейік, екі-үш күн тұрып қалған айран қалдықтары кейде күн ыстық болса іркітке айнала бастайды, өзі ащы болады, бірақ ыстықта біраз су қосып араластырып салқындай жұтса әрі сусын, әрі тамақ болады, бұл әрине кедейдің, байдың қызметшілерінің негізгі асы іспеттес болған.

Міне, осы шалапты Сабалақ (Әбілмансұр) қолына алып көрген бетте қалтасынан кездігін (ол уақытта қалта болмау керек, кісесінен) суырып алып, шалаптың бетін тортке тілу жоралғысын жасап түгін қалдырмай, ішіп алып бір ауыз сөз айтпай аттанып кетін еді, дейді, сол кеткеннен мол кеткен, қазақ өскеріне қосылын бір қатты соғыста Шарыш деген қалмақ батырына қарсы жекпе-жекке шығып, оны өлтіреді, сол жекпе-жекте алладан кейін, Абылай деп айғайлап ұран ұстапты. Осыны естіп Әбілмәмбет хан өзіне алдырып жөн біліссе мұның арғы атасы қанішер Абылай атанған өз аталары болып шығады. Сонда Әбілмәмбет халыққа: Уа, жұртым, бұл бала біздің ағамыздың баласы, бұрын дерексіз кетін олді деп жүрсек, тірі боп шықты, хандықтың жөні осынікі деп орнын берген екен.

Міне, сөйткен Абылай дер шағында, қазір

отыз ұлы бар, соның жетеуі Жетісу өңірінің сұлтандары. Тіпті мұның ұрпақтарын қазақ елінің төрт бұрышы хош көреді, «төбесіз жер болмас, төресіз ел болмас» деген мақал да пайда болған. Абылайдың өзі өте ақылды да айлакер екендігін жоғарыда айтқамыз, сөйте тұра халқы үшін ештеңеден аянбайды да, тайынбайды. Ежехан мен Ресей патшасын бірдей мәмілегерлікпен ұстап келді, екеулерінің де ойлары оздеріне адалдықпен ант бергізу. Кобінесе Абылай «бағыныштымын деп те, бағынышты емеспін деп те» айтпай екі дөйдің де дінкесін құртып келді. Кейде бізге жеткен ауызекі деректер бөйынша тіпті Абылайхан екі дәуді соғыстырмақ, сүзістірмек ойы да болған, бірақ жоңғарлардың кейінгі тағдырын сабақ тұтып оған бармаған, неге десеңіз «екі ортада шыбын әледінің» керін келтіруді өзіне-өзі жөн көрмеген. Қалай десек те Абылайхан атамыздың кесек тұлға екенін кейінгі ұрпақ мақтаныш етуіне толық қақысы бар.

Абылай осы хан жиында үлкен мәселелердің бетін ашты, қалмақпен соғыстың маңызын, мөнін, екі жақтан шыққан шығынды кәдімгідей білгірлікпен айтты. Басында барымта-сарымта сияқты ұсақ жанжалдардан тіпті мың жылға таяу созылып келген қалмақпен екі арадағы сөғысқа алла бұйыртса енді тоқтау болатындығын айтты. Осы ұзақ дәуірдегі ата кегіне айналып кеткен текетірес, екі жақтың ел болып, мемлекет болып өркендеуіне

жеткізбеді, қала салынбады, салынған қала қиратылды, бұған қазір қалмақты да, қазақты да қаралау қиын, кінә екі жақтан бірдей болып отырады. Екі халықтың дінінің бөлектігі отқа май күйғандай екенін айтты. Кейінгі уақытта өзі хандық құрғаннан бері болған соғыстармен, қақтығыстарға Абылайхан шолу жасап өтті. Бүркіттей түйіліп жиналғандарға шола қарағанда олар жапырыла томен қарайды, хан кейде қолын сермеп, кейде тағынан бөлек қойылған орындыққа отырып, кейде тұрып кетіп, сөйлеп, түсіндірін, бұрынғы хандарда болмаған үрдіс жасады. Батырлардың көбісі хан соғыстағы қазақ жағының көп қателіктері туралы баса айтты, әсіресе хан жасауылдары жиналу туралы бұйрық таратып жіберген уақыттағы кешеуілдеп келудің үлкен зиянын айтты.

- Бір күнгі кешеуілдеу, жаудың мыңдаған өмірді қиып кететінін айтамын – деді ол, рас, қажыған, шаршаған, әсіресе жауға шекаралас елдердің тұралағаны рас!

- Бар күшімізді біріктіруіміз керек, жауға жекелей тиісіп жүретіп батырларымыз бен жеке топтарымыз бар, олар жауды жеңіп пайда келтірмейді, қайта осалдығын білдіріп зиян тигізіп жүр – деді Абылай. Мұндай хан кеңесінің бұдан да былай оңтайлы сәттерде өткізіліп тұратынын жөне ұйымдаспай ауа жайылудың бұдан кейін тоқтайтындығын айтты. «Алқакөл сұлама, ақтабан

шұбырынды» уақыт алыстаған сайын қазақ халқы есін жиып қалмаққа бірнеше қатты соққы берді, мәмілегерлік жолмен де елшілер келіссөз жүргізін жатқан көрінеді.

- Біздің талабымыз, қалмақтар бұрынғы жайлаған қазақ жерінен түгелдей кетеді, болмаса қазір біздің күшіміз, асырып айтқандық емес, толық жетеді, ар жағында Жүңго Еженханы бізді бұл тұрғыда қолдап тіпті зеңбірек, оқ-дәрі де ал – деп отыр, бірақ не істесек те беталды істемей ойлап уәзірлерімізбен, батырларымызбен ақылдасып, бір түйін болып істейміз, деді Абылайхан. Сөйлегенде көзінен от жарқылдағандай болып тұрады, бір жағында Бұхар жырау, екінші жағында Қаз дауысты Қазыбек, батырлардан Жарылғап, Олжабай, Жасыбай, Сенкібай, Қараменде, Жидебайлар хан алдына таяу малдас құрып отыр. Хан жанында өткен жұма күні мешітте имам болған Түркістаннан келген Ысқақ хазірет-дамолла да отыр, бірдене айтатын сыңайы бар сияқты.

Хан сөйлеп біткеннен кейін ешкім ләм-мим демеді, өйткені ол уақытта жарыс пікірге мұндай жиында қалыптаспағандық болар. Түскі тамақтан соң, намаздан кейін сәскеде тағы мәжіліс жалғасатын болды.

Түстен кейін мәжіліс жаздың күні болғандықтан орман алқабындағы үлкен алаңда жалғасты, сол күні осы мәжілісті күдіреті күшті алла қостағандай үп еткен жел болған жоқ. Енді ерікті

сөзге кезек берілді, мәселе белгілі, қалмақты жеңетініміз айқындалған сияқты. Қазірдің өзінде Шағаннан әрі асырылып тасталып, қалмақ елі екі бөлініп тасталды, қазақ даласының ішінде олардың бір-бірімен қатыспақ болған өрекетінен ештеңе өнбейді, таяуда ғана тек түнде ғана жортып, күндіз ағаш, болмаса тау арасында жасырынып кетін бара жатқан Шаған қалмақтарының Жүңгоға және өз жоңғарларына бара жатқан адамдары Кіші жүз елінде қолға түскен. Олар оны күшті күзетпен Абылайханға жөнелткен, тергетін көргенде олардан өз қонтайшыларының хаттары да табылды, оқытып аудартқанда, тәржіма өте жатық шықты. Өйткені бұл күнде Абылай ордасында көдімгі мемлекеттік канцелярия бар, орыс, қытай, қалмақ тілін жөндемді білетін адамдар осында хан бұйрығымен жалақы алып жұмыс істейді, хат-шот, қазынадағы дүние, басқа мемлекеттен келіп жатқан мәмілегерлерді қабылдау, олардың патшасына жауап жіберу, егер олар силық жіберген болса, силық жоралғымен қайтару, хан тәртібі бойынша келген силықтан кететін силықтың құны төмен болуға керек. Егер хан өзі бір мемлекетке өз бетімен барса, алтын, күмістен өдемі жасалған дүниеден молдау апарады, егер сол елдің патшасының шақыруымен барса, силықты кемдеу апарады. Абылай өзі дүниеқоңыз патша болған жоқ. Қырық жылда ердің үстінде жүрді; десе де болады. Хан бүгінгі күні арыстандай айбатты,

орыс және жүнго патшалары оның Орта жүз ханы екендігін бірауыздан мойындайды да Үш жүздің, яғни бүкіл қазақтың ханы екендігін мойындамай отырғаны рас. Бірақ бұл Абылай үшін ең басты нәрсе емес, ол үшін керек нәрсе халқының да батырларының да, билерінің де қарашасының бірлігі, және Үш жүздің халқы өздері ақ кигізге салып хан көтерген, бүкіл қазақ Абылайды мойындайды, мойындағаны емес пе, Кіші жүзде еясіз үстіртте қолға түскен қалмақ адамдарын бірнеше күн түн қаттырып жіберін отырғаны.

VII - желі

Қаз дауысты Қазыбек баба әжептәуір сөйледі, жиналған халықтың көбі шынында да бабаның даусының бөлекшелігіне таң қалды. Баба үркіте, төндіре сөйлемейді екен, дәп бір қалмақпен соғыс болмағандай жайбарақат сөйлейді екен. Бірінші нәрсе ауызбірлік екендігін, тұтас болсаң — жау бізді ала алмайды деді ол.

- Қалмақ — біздің желкемізге топ шәгір — деді баба, бірақ оның да күні алыс емес, біз олардың қырылып қалуын тілемейміз, тіпті сол дұшпандарымызға да жаманшылық тілемейік, тұрмысы да, көсібі де, өзіміз сияқты халық, бірақ біздің есебімізден олардың өмір сүруге хақы жоқ — деді. Бұдан былай баба әзінің шынында қаздай қаңқылдаған даусымен осында келіп отырған қазақтың ең белгілі ел тұтқасын ұстаған билерімен

батырларына жаратқаннан жақсылықпен рахмат тілей келіп, олардың орыс патшасына, Жүңго патшасына бағыныштылық туралы ойлары болса айтуын сұрайды, бірақ мың жыл алысып келген қазақ енді күш алды – деді Қазыбек, енді ешкімге құл болмаймыз бірақ «бір жеңнен қол, бір мойыннан бас» шығаратын ел болу керек, оны істемесек кейінгі ұрпақ бізді кешірімес – деп аяқтады сөзін. Баба ұзын бойлы, тіп-тік жүрісті, үстінде зерлі шапаны бар, бурыл сақалмен мұртты ықшамдап қойған, аяғында жеңіл кебіс киген келісті кісі. Бұл кісінің бір әдеті басқа қазақтардай бөрік-тымақты аралас кие бермейді, саптама етікті ешуақыт жазда кимейді, қысқы киімді қысша, жазғы киімді жазша ұстауымен ерекше болатын.

Қаз дауысты Қазыбек Орта жүз Қаракесектің бас биі. Жасыратыны жоқ, басқа билерден шоқтығы биік, қазір «азуы алты қарысқа» айналған. Иісі Арғын баласы деп қойған. Әсіресе Абылайханның артынан барып қалмақ тұтқынынан босатып алып қайтқаннан кейін беделі бүкіл қазақ ішінде теңдесі жоқ деуге болғандай еді, қазақ ішіндегі талас-тартыс, дау-дамайды өдетте билер барып шешеді, ал мына биде басқа бөлек бір үрдіс болып жүр. Ол ақы иесімен, ақы талап етілген жақтың арызын алыстан сәлем арқылы жеткізген жағдайда «Қазыбек солай шешіпті» десе де соған бітімге ел тоқтайтын дәрежеге жеткен. Аса өділ би Әбілқайырды

өлтiрген Барак төренiң өзiн жауапқа шақырып жер шұқылатқан... «Абылайды босатып әкелдiм» – деген биттей дандайсу жоқ, кергу, паңсыну сияқты нөрсенi сезе алмайсың, қайта өлi де болса сөйлеген сөзiнен жете алмай, бола алмай жатырмыз» деген сарын сезiледi. Қазыбек сөйлеп бiткен халық ұрандай шулап жаратқанға Абылайдай хандармен Толе, Қазыбек, Әйтеке үшiн және қас жауға қарсы тұратын батырларымен бүкiл қазақ халқы үшiн шүкiршiлiк қылып – тауба, тауба – дестi. Өткен жұма намазында қалмақ соғысында опат болған атақты батырлардың рухына, шаһит болған сарбаздардың рухына бағыштауды Ысқақ хазiрет атқарған. Қараменде би алдында отырған, iнiнен ендi Абылайдың, қазақтың да орыспен Жүңгоньд айтқанына көнiн айдауына жүре беретiн көнбiс мөстек тәрiздi емес, ендi айбынымен досын сүйiндiрiн, қасын ығындыратын халге жеткенiн аңдап iштей «тауба, тауба, тағы да тауба!» дедi. Абылайдан ендi орыс та Жүңго да ығысып, қаймығып айылын жиып ұстайтыны көрiнiн қалған сияқты. Бiрақ «сақ болу керек» деп түйдi Қараменде жанында Жарылғап, Жидебай батырлармен иық түйiстiрiн отыр, әдетте знау-мынау жиындарда ел гулеп кететiн, бүгiн Хан жиыны болғандықтан хан алдында үн жүздiң ұлы билерi қатысқан бұл жиын өзгеше бiр салтанатты сипатқа ие, жарыс сөз болсын, керiс сөз болсын сөйлеушi болса, орнынан отырған

жерінен бұрынғыдай сөйлей бермейді, сөйлеп жатқан адамның сөзін, ұсыныс, пікірін, айталық, қалмақпен қуып барып соғысу керекпе, келіссе қамшы алдында екі аяқтың тұсында көлденең жатады, егер келіспесе, сөйлеушінің сөзіне дау айтқандай ниеті болса бүктеулі қамшыны сол қолына тіктеп ұстап отыратын үрдіс бұрыннан бар-ды, бірақ көп соғыстан, басы бірікпей есі кетіңкіреген кезде көп ғұрып пен үрдіс қалып қойып еді. Бүгін соның бәрі жаңаланған сияқты бір сәнді түрге еніп еді, қабағы қатып келген батырларда, сақал-мұртын ширата келген билерде жаугер кейіптен арылып жүздері нұрланып отыр. Әттең бұлардың осы кейіпін үйіндегі өйелдері, балалары көрерме еді, ғажап болар еді! Бесжүз қаралы қазақтың ығайымен сығайы, сол кездегі халықтың қаймағы жиналған жиын одан әрі ұласты, арасында жиналғандарды бір сілкіндіріп алу үшін хан Абылай силық таратуға пәрмен етті. Бас батырлардың бәріне де Жүңгодан жөне Ресейден алдырылған дуылғалы бөрік берілді жөне зерлі шапан берілді. Билерге шиті пистолет (бір атар) еменнен жасалып күміс шаптырылған шоқпарша, жөне оқаланған ұзын шапаннан силанды. Олардың жанына еріп келген жүзбасы, елубасы дәрежесіндегілерге де силық берілді, оларға зерлі шекпен таратылды. Әрине хан қылыш, семсер силағысы келген, бұл қаруларды қазір қазақтарға Ресейде Жүңго Еженханы да

бермейді, өзімен іргелес отырып ертең бәсекеге түсер елдің қылышы көп болғанда кім қаласын! Көбінесе қылышты, семсерді, сапыны қазақ ұсталары қазір өздері соғуда еді, сондықтан бұндай қарулар силық ретінде болған жоқ. Төлебиге, Әйтеке биге, Қазыбек биге алтын шаптырылған сусар бөрік тартылды. Бірақ Әйтеке бидің өзі келе алмапты, жер шалғайлығы ма, әйтпесе жер ортасына келіп қалған адам сырқаттанып қалды ма кім біледі, бірақ өзінің сенімді адамын жіберін хан қолдаған шешімге риза болатындығын білдіріп хат жазып жіберінті, оны таңертең хан пәрменімен дәйекші секретарь еғлан еткен.

Бұдан кейін қазақ-қалмақ соғысында ерекше жаужүректік көрсетін, өзі жеке ерлігімен ғана емес, артындағы әскерін де жеңіске бастаған, өздері аз шетінеп жау жағын көп ойсыратқан атақты батырлармен, билер шақырылды. Бұл жерде батырлықпен – билік ұғымының үнемі қатарласа келуін оқушыларымызға өз түсінігімізше баяндай кеткеніміз артық болмас дейміз. Соғыс уағында батырлық қылған әжет жандар – бейбіт уақытта не істесін, соғыстан алған аброй бар, бұлардың жұрт сөзін тыңдайды, қазақ үрдісімен бұлардың көбісі ешкім сайламай-ақ би атанып кетеді. Өйткені бір дауды шешу үшін ауылдағы батырға жүгіпбей кімге жүгінеді. Сондықтан бұл адамдар батыр деп те би деп те

атала береді, батыр адам билікке және қалтқысыз болады, мал-мүлікке қызықпайды, негізінен елді ел, халықты халық етіп ұстап тұрғанда осындай адамдар. «Алтыбақан алаауыздықты» тиятын осылар. «Батыр аңқау, ер күдік» деген мақал бар, батырдың аңқау адалдығы қазылыққа таптырмайтын нәрсе, түбінде жамандық жақсылықтың алдында бас иеді, «тура биде туған жоқ» деген осы би-батырлардың шешіміне риза болғандықтан шыққан сөз болса керек:

«Қаз дауысты Қазыбек
Шақшақ ұлы Жәнібек,
Бірің балға, бірің төс,
Қалауыңша пішіп, кес!»

деген асқақ сенім соларға халықтың баладай пәк, аңқау, ақ жүрегімен сенгенінен болса керек.

VIII - желі

Сұңғақ келген киімі жартылай қазақы, жартылай европаша дәйекші жүзіктің көзінен өткендей жігіт екен. Қытайша, орысша, арабша бірдей оқыған. Абылайдың бір көрегендігін көрсететін шаруа да осында жатыр. Сұлтангерей атты бұл жігіт Кавказ ноғайы. Аштархан жақтан қалмақтың бір барымтасында қолға түсіп келген жас бозбала, орысша сауатты болып шыққан соң, Абылай қытай елшілеріне қосып «оқытып жіберіңіз» деген тілекпен Жүңгоға жіберген. Қытайлықтар бұл ұсынысты қуана қабылдаған, олардың да өз есебі

бар, екі ортада жақсы түсінісуге дәнекер болатын басты нәрсе тіл білу, ымдап түсініскен дүние ештеңеге жарамайды, қарапайым халық ымдап түсінісіп жатса айып емес, ал патшамен патша арасындағы қарым-қатынасқа тіл білу керек, тілмаш керек.

Сұлтангерей Бежінде оқыпты, жеті жыл ішінде қытай тілін сұдай жазып, біліпті, бірақ олардың бір қаласының сөйлегенін екінші қаланың адамдары түсінбейді деген де сөз болатын. Бірақ осыны Сұлтангерейден сұрағанда ол Абылайға өте жатық түсіпдірді. Өйткені Жұңго елі біздің қазақтар, өзбектер, қырғыздар, тараншалар, татар-ноғайлар сияқты жүздеген елден құралған екен. Бәрінің түрі ұқсас қоңырқай Азиялық болғанмен Шын империясы күшті болып күшпен ұсақ ұлттарды қосып алулар көп болған екен. Солардың көбі өз тілінде сөйлейтіні рас, бірақ нағыз Жұңго тілі бәріне ортақ тіл, сөйлесу құралы. Сұлтангерей таяуда Қытай елшілерімен оралды. Өзі де өте ыңғайлы, ғылым қонатындай жігіт деп Абылайханның ойлағаны теріс кетпепті, хан сарайына келіп – Дат! Тақсыр! – деп қол қусырып ерекше биязылықпен жүректі елжіретерліктей қимылмен хан иесіне сәлем бере келген, осы жолдың өзінде Абылай бие сауымындай уақыт әңгімелесіп тәнті болды, бірақ әттегенайы да жоқ емес, осымен қосып тағы үш-төрт баланы жібергенде тіпті дұрыс болғандай екен, сонда

Жұңгода елші қылып ұстауға болар еді. Абылай Жұңго елінің күш-қуатын, көп халық екен, бір патшаға бірнеше мың жылдан бері бағынып келе жатқан халық екенін біледі. Жұңгомен қарым-қатынас мүмкіндігінше нақты болуы тиіс. Аждаһаның құйрығын басып шамдандыруға және болмайды. – Ләпбай! сенікі дұрыс деп бас ұра берсең, тіпті құрығаның, сол жаңағы Сұлтангерей айтқан көп ұсақ халық сияқты тап осы елшілер кейін отырғанның аржағында ондай пиғылдың жоқ екеніне кімнің көзі жетеді, - деп ойлайды кемеңгер Абылай, онда мың жыл бойы қалмақпен, парсымен, түркіменмен, моңғолмен арпалысып алған ұланғайыр қазақ жері, ханым, ардақты ханым Абылайым! деген қазақ қайда қалады. Хоп, Жұңгоға бет бермейік орыс аждаһасын не істейміз, алдағы көрініп тұрған жол – екеуінің біреуінің қойнына тығылу ма? Ол намыссыздықтың жолы. Мәмілегерлік керек, оны ұстай ала ма? Кешеден бері қытай елшілері алып келген Еженхан мұны хан етіп бекіткен пәрменін қалай түсіну керек және оған лайық жауап жіберу керек. Сұлтангерей Абылайдың қазақша жазып берген жауап мәтімін қытайша аударып дайындағанын айтып кетті.

Абылай бүгін таңертең күндегіден де ерте таң атпай, түн қараңғылығында тұрды, енді қайтеді, бес жүз қаралы қазақтың қаймағы деген азаматтар жатқанына үш күннің жүзі болды, оларға тамақ,

сойыс, ет, қымыздың өрдаға ауырлығы бола қоймас. Күніне екі-үш сағат жиыннан кейін олар аттарымен Көкшетаудың күміе көлдерін сейілдеп кәрдi, қарағайдың мұншама қалың өскенiне сүйсiнiстi. Өйтетiндерiнiң жөнi бар, қазақ даласы ұланғайыр, барлық жерде бiрдей қарағай өсiп тұрған жоқ, оссе де дәл Көкшенiң қарағайындай ұйысып өскен емес. Көкшенiң басқа қарағай, Қарқаралы, Баянауыл, Қызыларай тауларында жақсы өскен, осыған сөйкес ол жерлерде ненiе түрлi аң да мекендеген, жыртқыштардан аю да бар, сiлеусiн қаптап жүредi, дәл Қарқаралының өзiнде Бұғылы деген жер бар, кәдiмгi солтүстiктiң, итжеккен жақтың бұғысындай бұғы да мекендеген. Солтүстiктi мекендеген Керей елiнде де қарағай мол өскен, Тарбағатайда жынысты тайга бар, бiрақ сол шұрайлы жердiң көбiсiн карашекпендер алып жатыр, Абылай осыларды өйлағанда тынши алмайды, тыншитын жөнi де жоқ. Әнеукүнгiден берi Сұлтангерей өте аяулы азамат – мұны көп нәрсеге қанық еттi, қытайлардың болжалынша қазақ жерiнiң үстiн қойып асты неше түрлi кенге төлы екен, алтын, күмiс, темiр, отқа керемет жанып қызу беретiн шыммай деген сұйық нәрсенiң қасиетi тiптi ерекше, осы шыммай келенiек заманда аса құнды болады дейдi екен қытай сәуегейлерi. Абылайхан осы жiгiттiң зеректiгiне сүйсiндi, көп нәрсенi пайымдап үйренiп келгенiне тәнтi болды, басында

секемденіп «олар мұны жансыз ғылып» жібермеді ме екен деген күдігі де болған, бірақ Сұлтангереймен екі-үш күннің мұғдарында сөйлескеннен кейін мұның адал екеніне көзі жеткендей болды, бірақ өрине әлі де ол ханның секемсіз сынында бола беретіні айдан анық. Өйткені халық «ханда қырық кісінің ақылы болады» дейді, орынды айтылған, расында ақымақ адам хан бола алмайды, тіпті ақымақ емес, орта ақылды хан халықты ұстап тұра алмайды, өйткені мына сұрапыл заман оған жібермейді, сондықтан хан ақылды да, қаталда болу керек -- деп ұстанады Абылай. Бұл хан таң қараңғысында түрегелді деп едік қой, сонда иығында шапанын желбегей тастап орда маңындағы қарағайлы құрғақ та тегіс алаңқай болатын, үйден дөрет түзеп шыққанды, соған барып намазға жығылып, артынан дұға оқыған соң жаратқаннан халқына амандық беруін сұрады. Зады жоғарыда айттық Абылай пірөдар еді ғой, зекет, пітірді уақтылы беріп тұратын, Түркістандағы Қожа Ахмет өулие мешітіне үлкен көмек көрсетіп отыратын. Абылайдың өз ойынша бүкіп қазақтың ханы ма, жөк тек бір ғана жүздің ханы ма, мәселе онда тұрған жоқ, мәселе қазақтың төуелсіз ел болуға ұмтылғандығында еді. Күн көтеріле ел жиналып гүлдесе бастады. Абылай бұдан-былай қиын да қысылған сәттерінде қасында болған белгілі би, батырлармен аса маңызды істі «ақылдасып, сөлардың келісімімен

жасаймын» – деп іштей де солардың өзіне мақұлдатқан да болатын. Ендігі маңызды нәрсе Жүңгоның елшісіне берілетін жауап. Себебі, олар мұның хандығын мойындайды және бекітіп жарлық жіберіпті. Демек, мемлекет ретінде де олар Қазақияны мойындайды деген сөз, ал артында бүкпесі бар шығар оны кезінде көре жатады. Сұлтангерей ханның ымы бойынша Еженханға жолданатын хаттың мәтінін көтеріңкі дауыспен оқыды: «Ата-бабамыз Есім және Жәңгір хандардан бермен қарай Жүңго елімен хабарласа алмай жүруші едік, оған себеп бізді жазықсыз жек көріп, тиіскен, тынышымызды алған қалмақтар біздің желкемізге кірген шөгірдей болып еді, ендігісі Сізге де мәлім шығар Ұлы мәртебелі Шың патшасы, біз бұлардың қанатын қайырып сындырдық. Сіздің тап қазір бізге жіберген елшілеріңіз арқылы Сіздің ілтипатыңызға ие болғанымызды естіп елімізбен бірге бұл пақырыңыз Абылай қатты қуанды. Ұлы Мөртебелі патша сіздің осыншама рақымшылық көрсеткеніңізді естіп, рулардың бәрі қуанышқа кенелді, ол қуанышты сөзбен айтып жеткізу қиын. Мына пақырыңыз Абылай соңындағы халқымен Жүңгоға ел болуды тілейді, біздің адалдығымызға сенгейсіз, пақырыңыз Абылай 1757 жыл миләди» деп және жазыпты. Бұны естіген жұрт дуылдап ризашылық білдірді, Бөгенбай Еженханның хаты бар ма екен, бар болса не деген екен бізге деп

сұрады, ханның ымымен тағы Сұлтангерей ол хатты да қазақшаға аударып қойған екен бірден заулата жөнелді. Хат аса ұзақ емес екен: «Мәртебелі ханымыз Абылай біз сізді жөн білетін, жағдаймен санасатын, істің ретін табатын ақылға кемел деп ойлаушы едік, енді сол ойымыз дұрыс болып шыққанына шаттандық, Сізге арнап ханға лайық сый және ең бастысы хан етіп бекітілген пәрменді жіберіп отырмыз, егер бойыңызда осы адалдығыңыз тұрса, Сізді бұдан да былай жарылқап тұрар едім, бізге деген адалдығыңыз қауымымыздың кәсібімен нәсібін тұрақтандырып жөншілікпен басқарын тұрмағыңыз» делінді. Мұны естіп халық гулеп кетті. Қытай патшасының аса сынық та сыпайы хаты жиналған халыққа керемет әсер берді. Жұрт бірауыздан Абылай-ханның осы хатқа жазған жауабын жөн деп тапты, тіпті біздің халықты соншалықты есіркей айтып, жарылқап тұрамын деген сөзіне жылап алғандар болды. Абылай осы кезде бес түйенің теңіне тұратын Еженханның силығын аштырып осы жиын құрметіне «хан талапай» қылуға рұқсат етті, бұл бір керемет оқиға болды. Маталар, кездемелер, жібек, масаты, сияқты сол уақыттың асыл бұйымдары жарты мыңдай адамға үлестіруге жетті, Еженхан сұңғыла адам болса керек, арнайы тайлаған жүктің ішін қытайша зерленген отыз шақты ақсүйектерге арналған шапан шықты, шынында ол уақытта киімнің құттысы шапан

болатындай еді, әрине, жаз айларында, ал қыста Қазақияның түтек боранымен, ызғарлы аязына мұндай шапанды бес қабаттап кесе де ештеңе болмайды, суықтан сақтамайды. «Тоғыз қабат торқадан, тоқтынағым терісі артық» деген тұрмыстық мақал өзінің өміршеңдігімен, иыншылдығымен кейінге дейін келді, жөне бұл мақал адамзат жер бетінде жасақ тұрғанда өз мәнін жоймайтын сияқты.

Шапандар құрметті билерге тиді, әрине мұндайда онсыз болмайды жетпей қалғандар да көп, бірақ хан бұл жерде де ақылдылық танытты бұрыннан жиналған сый шапандар қалған билерге таратуға жеткілікті болды.

Ендігі мәселе Еженханға хат жазылды, оның мазмұнына жұрт жаппай қолдау көрсетті, ризалықтарын білдірді. Орыс патшасы Нұралы хан күсап, «тізерлеп ант берсеңіз» деген талаптарын сыпайы жеткізбек болыпты, бірақ хаттың аржағында қоқан-лоқының да салқыны жатқаны андалып-ақ тұр. Еженханның хаты оны іштарта, камқормен жазылуы да қазақтарға күш бергендей. Қаз дауысты Қазыбектің өзі бастап билеп, орыс патшасына бейтарап мазмұнды хат жазуға келісті. Хаттың мазмұнын Сұлтангерей бір бие сауым уақытта былай құрапты: «Аса мәртебелі Екатерина ханшайым! Біздер, қазақтар сонау Жәнібек, Керей сұлтандардан бергі заманда мына тарапта Еділге, Жайыққа дейін жайлап жүрген ел

едік. Бүгін сол жайлауларға сіздер тарапынан көп тиым болды, бұл әрекеттеріңіз біз үшін түсініксіз, біз үнемі көрші Ресеймен тағдыр қосқан көрші ретінде тату-тәтті, сыпайы қатынаста болғымыз келеді, солай болып келді де. Ал, мәртебелі ханшайым! Сіздерге бағыныштылық жөнінде ант берудің мәні осыны сізге жолдап отырған Абылайхан үшін түсініксіз, және сіздің мәртебеңізге хабарлауға рұқсат етіп Қытай Еженханы менің хандық лауазымымды бірден ризалықпен бекітті. Бекіту бұрын да солар тарапынан болатын, осыдан кейін орыс патшасының да бекітуі керек пе, деген ой туады, онда екі балықшының ұстаған балықты біреуі басынан, біреуі күйрығынан тартқандай күлкі болатыны сияқты, Еженханның ол хатының мәтінін осымен сізге, өз адамдарыңыздан қоса жіберемін. Ал, мәртебелі, дәрежелі ханшайым, сіздің Ресей тағында ұзақ отырып, бағынышты халқыңызға жарық сәуле түсіре берсе деген тілекпен отырсақ деймін. Сауда-саттық сияқты бағыныштылықты тілемейтін қарым-қатынасты жүргізе беруге даярмыз. Өзіміз көп соғыстан қажі келе басқа елдің қоластына кіруді күдіреті күшті алла да қоштамас – деп ойлаймыз. Қашанда сізбен мәмілегерлік қатынасқа дайын, Абылайхан деп білерсіз!

Бұл хаттың мәтіні жиналғандар арасында үлкен дүрмек тудырды. Білер мен батырлар өздерінің гүжілдеген даусымен - Әуелі алла,

пайғамбар, сонсоң хан иеміз Абылайхан! – деп гүлдесті. - Әрі-беріден соң көріп алдық солардан калған құқайды, соғысты жаңа көрген жоқпыз, мүжықтарды да көріп аламыз – десіп дүрілдесті. Хан қолын котерді, оның мысы басқан жүрт тына калды. – Халқым деді, Абылайхан, құрметті бидер, батырлар! Соғысты қаламаймыз ол рас, бірақ кім тиіссе де қорқақ иттей бүгіле қашқан жеріміз жоқ, оны өздеріңіз білесіздер, менің ойымна бүл үлкен ойынның басы, қазір олар да шын ойларын білдіргісі келмейді, бірақ бізге бұл аян. Орыс патшасы біздің түбегейлі бағынышты болғанымызды қалайды, ант бергізудің төркіні осында. Әйтпесе мың жыл бойы анттаспай өмір сүріп келдік қой, мүжықтың қойын баққызғысы, егінін салғызғысы келеді бізге. Бірақ ол біздің қазір күшейгенімізді, Үш жүздің бір ту астына жиналғанымызды ескермеген сияқты. Біз орыстармен соғысып аброй таппаспыз, бірақ жерімізді таптата да бермеспіз. Әзірге Еженханға арқа сүйегендейміз, сеземін ол да түпкілікті емес. Сондықтан менің шешімім, екі үлкен елмен де мәмлегерлікпен өмір сүру, «шаш ал десе, бас ала» салуға болмайтын заманға келген сияқтымыз. Ешкімді қорқытпайық, күшіміз болса ішімізге сақтайық. «Сен тимесең мен тиме, бадырақ коз» осы хатымызға не жауап берер екен, оны да көрейік, бір жағынан кейде октемсігенмен олар бізден айылын жинап ұстайтын сияқты, бірақ

мұны олар қорқады деп ұқпауымыз керек. Қазір бізге өлді мол жинау керек. Шама келсе Қытаймен, Ресейден басқа да үлкен елдер бар, солармен байланыс орнатсақ. Әттең, «қысқа жіп күрмеуге келмейді», соны ұзартатын кім, ол оқу, білім алу екенін көргендейміз, бірыңғай жаугершілікпен жүрін осы бір жағын ақсатып алыпшыз, мал өсірсек, үйленсек, қазаққа шаруаның біткені сияқты көрінді. Кейінгі ұрпақ басқа болып келеді, олар жол табатынына күмән жоқ. Ал әзірше «тірнектеп жинаған жеңісімізді, шөміштеп қотарып тастамайық» деймін. Батырлар, билер, осы жиынға сіздерді әдейі жинадым, батырсыз, бисіз, халықсыз ханда күш болмайды. Осындағы сөзді халқыма жеткізіндер, сіздерден осыны өтінемін. Абылай осы сөздерді айтқанда ерекше өруақтанып, былай да биік тұлғасы онан сайын биіктегендей болды. Осы сөздерді айтқанда жанында оны қуаттап Қаз дауысты Қазыбекпен Жарылғап және Қараменде би тұр еді. Үш жүзден жиналған билер бұл үшеуінен ешбір атақты да ханның үштігі дәрежесінде болып тұруын хош көргендей, ешбір қызғаныш танытқан жоқ. Және де хан осында жиналған атақты билер өзінің уөзірі болып есептелетінін және құптата жеткізеді. Жиын аяғына қарай Қараменде биге мыңбасы сардар атағы, Жарылғап батырға мыңбасы сардар атағы, Сеңкібай батырға мыңбасы сардар атақтары берілді. Бұларға ел шетіне жау келсе өскер жиып

хан жарлығын күтпестен оларға тойтарыс беру тапсырылды. Абылай өзінің әрі ақылгөйі, сол уақытта даналығымен Үш жүзге әйгілі болған Қаз дауысты Қазыбекті өзінің бас уәзірі етін жариялады, бас уәзірдің де басқалар сияқты хан сарайында тұруы міндет емес, тек жиындарда келіп тұратын болады. Қазыбектің бағын қызғанған ешкім болған жоқ, қонтайшының алдына барып сөйлегенде «ой, бір балаға бола неге берекеңіз кетті» деп уәзірлері қайрағанда ол да құдайдың жаратқан пендесі, «әй, сендер сезген жоқсыңдар, ол сөйлегенде екі иығынан екі арыстан маған қарап есіней, аузын ашып тұрды» деген аңызға бергісіз шындықты бәрі білетін, қазір әлі жер ортасына қарай ғана келе жатсада «бата» аталған бұдан кейінгі тарихта қазақ халқының мақтанышына, символы болған Қаз дауысты Қазыбек шынында алланың уәлиалласы (әулие) болатын. Оның қасиеті көп еді, халқына төнген қауіпті білетін, осындай қасиет Қараменде биде, Сеңкібай би де Жидебай батырда да болатын. Оны кейінгі тарихқа халық жеткізді. Осы жиында Жидебай батырға мыңбасы атағы берілді, негізінен мың адамдық әскер жинап оған бас болу оңай емес, тек мың емес, ол мыңдық әскер жинаса соғыс уақытында оған тиым жоқ, қайта нұр үстіпе нұр.

Хан жиыннан батырлар мен билер көп сыйсияпат көрді, мұндай бұрын-соңды болмаған,

~~МҰҒЫМ~~ хоса Абылайға бұлар сеніп қайтты.

IX – желі

Абылайдың тәуір жорықтары кезінде қазақтар Іле, Тарбағатай өңірінде бұрынғы қоныстарын қайтып алып, жерін ұлан-ғайыр кеңітіп алды. Негізінен қазақ тарихы қазіргі кейбір адамдар ойлап жүрген тым жадағай емес, қайта дүниедегі көптеген елдердің тарихына қарама-қайшы аса бай тарих. Орта ғасырдың өзіп алсаңыз таң қаласыз. Бертінде «Қарқаралы, Хан Бертіе» деген сөз тіркесін Бұқар бабадан да, Күдері қожадан да естіп, оқығамыз. Қазіргі қазақ ұрпақтары әсіресе Қаракесектерді Ташкенттің үлкендері әлі де біледі, атадан балаға қалған аңызға сүйенеді. Ташкенттің сол уақыттағы ханы Шаншар Бертіс (Бердібек) екенін кейінгі ұрпақ біле ме? Сол Бертіс өз хандығын өбден күлейткен уақытта ар жағында Хиуа, бұхара әмірлері көз алартса керек. Сонда керемет, ығай мен сығайдай он жеті ержеткен ұлы бар Бертіс қатты асылық қылыпты. Бұл сөзді айтуға ауыз бармайды, бірақ күдіретті алла кешіре гөр деп тілейміз, ол айтыпты – Бұхар мен Хиуаның сырты түгіл дәп қазір маған құдайдың әлі келмес – деген. Содан өлгілерден жеңіліп, бар балалары соғыста қырылған, бірақ Бертіс тауба етіп, арты, кейінгі ұрпағының жақсы өскендігін айту керек. «Сарт садағам, өзбек өз ағам» – деген сөз сөл уақытта айтылса керек. Ал

аталарының сол уақытта Ферғананы билегендігін бүгінгі Қарағанды маңында тұрып жатқан Қуандықтан шыққан Алтай, Тоқадан Барғана есімді ата ұрпағы тіпті ұмытпаған. Міне, керек болса тарих. Қазіргі Жезқазған маңайынан шығып батырлықпен тарихта қалған Жалаңтөс баһадүр алшын екенін тарихтың алғашқы курсына оқып жүрген бала жігіттер де біледі. Жалаңтөс құр жалаң батыр ғана емес, Самарқанда айтулы көркем өнер туындыларын жасатқан меценат екені де белгілі. Осы сөйлемдер қағаз бетіне түсумен тоқтатамыз ғой дегенбіз, әдебиет пен тарихты жақсы білетін бір азаматымыз қолжазбаны оқып көріп:

- Мұқа мынауыңыз қалай, өзіңіз Абылайды қазақтың ұлы ханы дей отырып ол туралы екі-ақ ауыз сөзбен тоқтағаныңыз қалай? – деді. Мен шынында да ұялып қалдым, жөне өзім Абылай жөнінде бала күнімнен-ақ «бір кісідей білем» деп жүрген адам, бұл қылығыма не жорық. Мұның себебі де бар екен мен кітабымда көбінесе Қараменде, Жарылғап, Жидебай, Сенкібай сияқты әрі би, әрі батырлардың бейнесін ашпақ болғаным рас, сондықтан көбінесе солар туралы әңгімеге ауып кете бердік. Сіздердің қазақ тарихын бірсыдырғы білетіндеріңіз бізге де мөлім. Бірақ бұдан ширек мың жыл бұрын қазақтың азаттығы үшін алысып оған жол салып берген Ұлы Абылайдың бейнесі біздің жүрегімізде.

Абылайдың қажыр-қайраты өлшеусіз еді

деседі бұрынғыдан қалған аңыз-тарихқа сүйенушілер. Ол қайратты, батыл, қаһарман қолбасы, тағы батырлықпен ерлік туралы айтылатын теңеулердің бәріне де тұратын адам екен. Оның үстіне қазіргі тілмен айтқанда шебер ұйымдастырушы, дарынды мәмілегер, өз Отанын, халқын сүйген де жақсы көрген өте қажырлы қайраткер болған. Жоғарыда біраз ғана келтіргеніміздей Ресеймен Жүнго (Қытай) патшалығы сықылды екі ірі ел арасында оңтайлы әрекет жасап, өз халқын сақтап қалуға, өз билігін сол кезеңдегі халықаралық дәрежеде кеңейтуге әрекет қылды. Төңірегіндегі көрші елдермен, Орта Азия хандықтарымен, орыс және қытай мемлекетімен, саудасаттық байланыс, мәдени, кейбір кәсіптер жөнінен қарым-қатынас орнатқан. Иранмен, Индиямен байланыс орнатпақ болып хат жазып елшілер жібергені жөнінде Ресейдің сыртқы істер Департаментінде үлкен оқиға ретінде болғаны жөнінде әжептәуір құжаттарды біздің қазіргі бір тарихшымыз тауып алыпты (Санкт-Петербург) біз тым болмаса «көрсетіңізші» деп сұрағанымызбен ол Алматыда қалдырып кеткенін сылтауратып көрсеткісі келмеді, бірақ біз бұл оқиғаға танданған жоқпыз, неге десеніз Абылай бір басына қандай әрекет қылды десе де сиятын адам. Өйткен жоғарыда айтқанымыздай Абылайхан кейіннен Қытаймен Ресейде айылын жиып ұстаған ғой Абылай өмірінің соңғы кезеңіне қарай, қаза

хандығының үлкен хандығы Ұлы жүзде тұратын дәстүрмен өз ордасын Ұлы жүзге көшіреді. Хандығын кеңейту мақсатында қарақалпақ пен қырғыз тайпаларын өз карамағына біріктіруге күш салды, кезінде мұндай өрекетті өз Тәуке жасаған, тіпті бұл салада әжептәуір нәрселерге қолы жеткен болатын. Қарақалпақтар мен қырғыздарды қосып алу жөніндегі Абылайдың мақсаты жөнінде қазіргі көзбен ойлап қарасақ, осы қосып алулар арқылы күшейіп одан әрі Орта Азияға ықпал еткісі келген, екінші жағдай Абылай арғы тарихты, Бұқар жырауды қасына алып отырғанда білмеуі мүмкін емес, «түбі бір түркі» екендігін де біле отырып бір-ақ халыққа айналғанды дұрыс көрген. Өйткені шамалы ғана тілдерінде айырмашылық бар, қырғызбен қарақалпақ осы мақсатқа тіпті қолайлы еді. Екінші жағынан Талас жағынан тиіп тұрған қырғыздар, Абылай қалмақтармен алысып жүргенде сол ұрымтал жақтағы ауылдарға «жау жағадан алғанда, бөрі етекпен» дегеннің керін келтіріп, тиісіп, шұлатып малын кейде жанын қосып айдап әкете берген соң Абылай бір жорықтың ретін келтіріп оларға тиіп беріп бытшытын шығарады. Әтеке деген соғыста тиіп бір жақ ұрты жырық болған үлкен батыр адам Абылайдың әскеріне Шү өзені аңғарында қатты қарсылық көрсетіп ұрыс салады. Бірақ қалмаққа қарсы деп аттанған жасаулы әскерге төтеп бере алмай жеңіліп, қолға түседі. Сонда Әтекенің

батырлығын қараңыз. Абылай: - Ал, Әтеке осы уақытқа дейін өз бауырына тыныштық бермедің, қалмаққа қарсы бізге қосылып тілі, діні бір халық ретінде соғысудың орнына бұл қай қылығыңыз? -- депті.

- Оның рас, Абылай, сендерді қалмақ бөрліктіріп жатқанда, көмектесудің орнына оңай олжа іздеп шапқаным! Қарап отырсам сенің ісің дұрыс та менің ісім бұрыс екен, бұрыс қана емес, нағыз оңбағандық екен, соның үшін Абылай мына меңі шауып, әйтпесе дарға асып өлтір! – депті, сонда Абылай - Әтекенің осы қылығына таңғалып, бір жағы батыр ретінде мәрттігіне сүйсініп «жарайды мен сені өлтірмей қоя берейін, батыр екенің көрініш түр, бірақ енді батырлығыңды қазақты шабуға, малын барымталауға салма, бөріміздің жауымыз Қалдан Цереннің жасағына жұмсасаң» - депті. Әтеке уәде беріп, бір жағы кепіл ретінде, бір жағы бауырластық қатынас үшін деп мың қаралы адамды Абылай өзімен бір әкеткен. Бұл мың адамның ішінде қырғыз ақсүйек-манаптары Жантай, Жанғараштардың туыстары да болған дейді. Абылай бұларды алып келе жатып жолшыбай таратып тастап кетін отырған. Осындай бір тобы Балқантау төңірегінде де орын теуіп қоныстанған. Бірақ сол жылы қыс қатты болып мал түгел қырылып және үйренбеген Арқаның қатал ауа-райы бұларды тұралатын тастаса керек, сабамен көнек керегеге ілініп қалған. Сонда

Кыргыздың үлкендері «мынау бір қу тау болды
ғой» деп кейіннен Қу аталуы осыдан еді деген
деректер бар, Қарқаралының Томар елді меке-
мінде өздерін Құсшымыз атайтын қырғыздардың
бірсыпырасы қазірде тұрады. Мұны айтып отырға-
нымыз Абылайханның қазақ мемлекеттігін нығай-
ту үшін өзіндік миграциялық саясат та ұстана
білгендігін корсетін түр емес пе. Бұл оқиғаға бір
дәлел болатын сөз, сол кезде Іледе тұрған Шың
патшалығының амбысы (консулы деуге бола ма,
калай?) оз ордасына былай деп хабарлаған:
«Абылай мен Әбілес қалың қолмен (Әбілес деп
Әбілпейізді айтып отыруы мүмкін) Қара балта
леген бұраттармен (қырғыздар) соғысты. Бұрат-
тардың Әтеке батыры таласқа дейін қуып барып
соғысып, бірақ жеңілді. Мыңнан астам адам
тұтқынға түсіп кетті. Олардың ішінде бірталай
мансаптылар да бар. Қазақтар бар жоғы өш алу
үшін қырғыздарды ойрандады». Жоғарыда келті-
рілгеніміздей Абылайхан тұтқынға түскен қыр-
ғыздарға қысым жасаған жоқ, оларды қазақ елінің
ішіндегі жайлы қоныстарға орналастырды. Бұл
туралы Шоқан Уәлихановтың өзі «Оның тұтқынға
алған адамдарының көп болғандығы соншалық,
қазір олардың ұрпақтары екі болыс ел болып,
жаңа қырғыз, бай қырғыз деп аталады» деп
жазған. Абылайдың өз ордасында 1767 жылдары
бес жүздей таңдаулы қырғыз жігіттерінен
күралған жасақ орданы күзеткені туралы тарихта

айқын деректер бар, осы жасақтағы сарбаздардың екі жүздейі қалмақпен болған бірнеше соғыста мыңбасы Сеңкібай батырдың қарамағында болып, жорық жолдары аяқталған соң Сеңкібай батырмен бірге Қызыларай деген құтты да, берекелі мекенде қалып қойғаны анық.

- Абылай туралы, оның қажырлы хандығы туралы тағы бір айқын дерек, сол Шоқан Уәлихановтың еңбектерінен кездеседі. Абылайхан мықты әскер тобын ертіп барып Ташкентті алымсалық төлеп тұруға міндеттейді және Ташкенттің ханы етін Қаракесек Шаншардан шыққан Бергісті (Бердібек) қояды. Өзбекстанның Ферғана аймағына ол уақытта қалай аталғанын кім білсін Барғана аталған Алтай-Тоқадан шыққан батырды билеуші етіп қойған, бұлар туралы сәл жоғарыда ғана айтқанымыз, сол деректі жаңа дерек, мәліметтерімізбен толтырып жатқанымызға оқушылар қуанар дейміз. Қазақтың ұлы ханы Абылай туралы айтатын нәрсе өте көп. Қазақ тарихы Абылаймен тарих болады. Абылайдың әскери жорықтары үнемі сәтті болып отырды, бұл оның ел ішінде де Шың патшалығының және орыс патшалығының алдында оның жай хандардың бірі емес, ерекше жаратылған адам екеніне оларды мойынсұндыра бастады. Басқарудың дәстүрлі таптауырын болған жолынан ауытқитын жаңа нәрселерді көптеп жасады. Соның бірі өзіне бағыңышты руларға, елдерге өз адамдарын қою. Ол көбінесе өзінен

туған отыз ұлды шетінен осы мақсаттарға пайдаланды. Әділ деген баласын Ұлы жүз елін басқарды, Уәли ұрпақтары Орта жүз елдерін басқарды.

Әр елдерді хан ұрпақтары басқарды дегенмен жергілікті билердің қабілетті, ақылдылары оларды символика ретінде ұстап «солар айтты», дегізін халықты өздері басқарып билеп төстеген. Осы Абылай кезінен бастап әр рудың басында хан тұқымының болуы тіпті дәстүрге айналған, жоғарыда да айтқамыз «төресіз ел болмас, төбесіз жер болмас» деген желеу болған, тіпті көптеген рулар өздеріне төбесіне көтеріп төре өкелін осы арқылы Абылайға шексіз бағыныштылығын білдіретін болған. Екінші жағынан ру ішіндегі алауыздықты тиюда төре тұқымының еңбегі бар екенін де ойлаған жөн сияқты.

Қанша тырысса да Абылай қазақ мемлекетін толық біріктіріп басқарды деу тағы да қиын сияқты. Ұлаң-ғайыр қазақ жеріне бір уақиға туралы ақпарат таратудың өзі ол заманда керемет қиын еді. Мысалы, Кіші жүз еліне шапқыншы жіберсе, айдан астам уақыттан оралатын болған. Сондықтан да төуір тарихшыларымыз қазір, ол кезеңде тіпті бір орталыққа бағынудың әлеуметтік-экономикалық негізі де жоқ еді деседі, әрине, бір тұтас болғанға не жетсін, өткен шаруаға амал не, дейміз де қоямыз. Бұқар жыраудың: «Сен Есімханның түстігіне де жарамайсың» - деуі

Абылайды қайрай айтқан сөзі екенін түсінеміз. Абылайдың ел қорғаудағы, жер қорғаудағы асыл қасиеттері кейінгі ұрпаққа сол кездегі қазақ ақындарының жырлары арқылы жетті. Ауыз әдебиетінің сол кездегі өкілдерінен Абылайды жырламағаны жоқ деуге болар, Абылай тіпті ерліктің бейнесі, рухы ретінде көп аңыздарға арқау болған. Өзіміздің сүйікті Мағжан ақын:

Қиын күн туған Алаш баласына
Шұбырып жапанның сар даласында,
Кез болған жаудан үркіп «Ақтабанға»,
Дұшпанның қалғандай боп табасына.
Арқаға аяқ салып түскен барып,
Екі оттың орыс-қытай арасына.
Күндерде сонау қара тапсырған ел
Тағдырын Абылайдай данасына,
Сол күнде ел қорғаған Абылайдың
Қылсаң да аз қанша тәуап моласына —

деп «Батыр Баянда» керемет айтқан ғой. Абылайхан тағдырындағы көп нәрселерге кейін де орала бермес үшін айтып жатқанымыз ғой. 1781 жылы 69 жасында опат болып бүкіл қазақтың сай-сүйегін сырқыратқан қаза болған. Қазақ хандығының астанасы болып тұрған. Түркістанға — Хожа Ахмет кесенесіне жерленгені аян. Абылай қайтыс болғанынан кейін қазақтың ақын-жырауларының оның ерлігі, өрлігі, жау алдындағы қайтпас өжеттігі туралы Кеңес заманы ондайға қанша қарсы, Абылай сияқты адамдардың атын өшірмек

болып тырысса да ұрпақтың санасына Абылай туралы жақсы жетті. Абылай айта салуға ғана оңай, егер сол заманда елестетсек, сол кездегі уақиғаларды әсіресе «Ақтабан шұбырындыны» еске алсақ, осыдан кейінгі Абылай бабамыздың халқына жасағаны ғажап-ақ. Абылай атамыз қайтыс болған соң Уәли хандық құрған, оны орыс патшасы Орта жүз ханы деп таныған. Орыс патшасына Үш жүзге бір хан болғаннан үн хан болғаны тиімді еді, тіпті Петербург мұрағаттарынан қазір ешкімге жасырын болмай табысып отырған деректерде, сол уақытта орыс үкіметі шенеуніктері «хан неғұрлым көбірек болса, «киргиздар» (қазақтар) арасында алауыздық көп болатыны, сондықтан оның осалы қайтсе бізден (орыс патшасынан) көмек сұрайды. Осы арқылы оларды өзімізге бағынышты етеміз» – деген саясат болғаны анық. Біз қазір осы арқылы оларды айыптамай-ақ қояйық, өйткені ол әр мемлекеттің өз саясаты, ал көрші мемлекет өзінің көршісінің мықты болғанын ешқашан жақтырған емес еді, өйткені өмірдің жаратылысы, заңы солай.

Абылайхан хан жиыны тарағанда ат тұяғының дүрсілін тындап орда ішінде отырған жоқ, қайта оларға «жол болсын» айтып кейбіріне бас изеп, кейбірінің қолын қысып аттандырып жатты, Бұқар, Қазыбектер кейіндеп қалды, тіпті ханға «дат» айтып шағынатын шаруасы бар біраз адамдар табылып аттануды кейіндетті. Бірақ

өздерінің елдерінің «биі шеһпеді» – дегенді ойлап, салмақтап қараса керек, және өңкей қазақтың ығай-сығайы жиналған хан жиынында ондай мәселе де қаралмайды деген сыбыс шынға айналды, сондықтан талаптанушылардың көбі хан алдына бара алмайтын еді. Жиналғандар аттануда, бәрі хан тарапынан мол силыққа, ие болып риза болысып барады, қайтар кездерінде хан ымымен шай, қантты көптеп таратты, әрине ол уақытта ақна жөніндегі түсінікті оқушыларымыз жақсы біледі. Көбісі: - Хош, сұлу Көкше, өрімдей қарағайың, күмістей көлің бар, жұпар шашқан иісің бар, сен сен қазақтың қасиетті жерісің, құдауанда, мұндай сұлу жерді жаратқан аллатағала шын шебер ғой десті. Сұлу көздің жасындай бұлақтар, көк майса шалғын Көкшеден түстік жер ұзағанша ат үзеңгісіне сусылдап тиіп отырады, неше түрлі қызылды-жасылды хош иісті гүлдердің бояуы таралғымен тақымның былғарысына жабысып оларға басқа әдемі бір түс береді.

Қараменде, Сеңкібай, Жарылғап, Орманбет, Жидебай батырлар мыңбасы-сардар атағын алып Арқаның қыр төсіне өз мекендеріне оралып келе жатыр, хан пәрменімен бұларды енді оқшау оққағар сарбаздар күзететін болған. Өйткені бұл батырлардың есімі қияға таныс. Аузы түкті орыстар тіпті олардың патшайымында бұл батырлар туралы мәлімет көп, көрші елдің мықты болғандығын оның батырларының көп болғанды-

ғын ешкім жақсы көрмейді, сондықтан осы кейінгі заманда қастасқан оштескен адамға «үзеңгіге у жағу» деген бір пәле шыққанына да біраз уақыт болды. Басында Қытайдан шықты ма, қалмақтан шықты ма, орыс істеді ме, біздің адамдарға мәлімсіз, бірақ жорықтан оралып келе жатқанда түскен үйлерден қонағасы ішіп сап-сау аттанған қазақтың қалмақтарға қарсы біраз жаужүрек батырлары шетінеп кеткен. Бұл пәле ешбір сезілмейтін, білінбейтін, көрінбейтін бір нәрсе, үзеңгіге қалай жағылатынын кім білсін, бірақ ат үстінде келе жатқан батыр бір демде у шапқан соң қарайып барып қиналып бір соткеге жетпей өлін калады, ол удың күштілігі етіктің ұлтанынан өтіп барып ұлы денеге дариды. Осы бар және басқа қастандық түрлері де бар. Тасадан мылтықпен ату да пайда бола бастаған кез еді. Енді осындайдың бәрінен батырларды сақтау үшін әр қайсысына екіден (әрине мыңбасыларға) ханның өз жасағы құрамында болған, осы іске әдейі үйретілген қазақ жігіттері бұлар, әрине батылдары, өжеттері таңдап алынады, оларға осы іске үйрену-жаттығу кезінде мешіттен молла келіп әңгіме өткізеді, билер шешендер, тіпті Бұқар екеннің өзі таяуда бұларға халық туралы, оның азаттығы туралы әңгіме өткізген. Бұларды жинап алып осылай дайындауға себеп болған хан иенің өзінің әр нәрсеге құлағының түріктігі еді. Ол әр елдің елшілерінен тәржімеші арқылы әртүрлі нәрселерді сұрап алып

отыратын. Патша сарайларында қандай төртін бар, осының бәрін сұрап, біліп алатын да, көбісін хан сарайында жасауға талпынатын, жөне онысы дұрыс болып шығатын мұндай төртіпті, жосықты көрмеген ел адамдары бұған таңқалатын. «Осы хан ием, құдауанда осының бәрін іштен оқып туған ба» – десіп, бір жағы таңданыс болса, бір жағы «бізде осындай бар» дегендей мақтанып туғызатын еді. Абылайдың хан сарайы маңындағы осындай күзет бес адамнан тұратынын жоғарыда бір жерде де келтірдік-ау деймін. Хан ордасында өткен дабырасыздау осы жиын Ордабасындағыдай айғайлап тұрған жиын еместігі, қазақ мемлекетінің де орныға бастағанын білдіргендей еді. Өйткені мұндай жиынның даңғазасы мен дабырайғаны көп болып, ене, деген дарақылыққа, бізге кім жолайды, пәлен-түген батырлар тұрғанда деген болса – даңғазаға мұнда орын болған жоқ. Бір қызығы мұндай жиынды бұрын көрмесе де, батырлар да билер де тіпті ылғи осындай жиынға қатысып жүргендей сабырлы, салихалы күй кешіп отырды. Үш күнге созылған жиын кезінде аста-төк тағам жасалмауы, етке, қымызға қосымша әртүрлі тәттілер, жемістер, жеміс қосылып жасалған не алуан тағамдар бұларға силанды. Хан ие, сөз жоқ мұны әдейі істеді, өйткені басқа халықтармен араласу дүниенің қызығы да сонда, жеген етке ішкен қымызға мас болып жүре бергеніміз дұрыс па деген ниетті білдіретін еді.

Батырлар бүгін үшінші күн жүрісте, аттары мығым, сауыт-саймандары үстінде, ол кездің ғұрпынша сауыт-сайман, қару-жарак үстінде болады, өйткені «жау жар астында», бұлар қазір оққағарлары болған соң, қанша айтқанмен пеенде емес е, селкемдеу отыр, өйткені, күн ыстық. Жол бойы кезіккен Атығай - Қарауыл ауылдарында бұларға құрметке шек болған жоқ. Өйткені халық мұндай атаққа шыққан батырларды тәуір біледі, тіпті балаларына да ырым қылып солардың атын қоятыны тағы бар. Олар сөйтін келе жатып, біреудің жаңа туған нәрестесіне ат қою, бұтының арасынан өткізу, аузына түкірту сияқты ғұрыптардың біразын атқаруларына тура келді, тіпті түскен ауылда бұлардың сауыт-саймандары, жанына ерген күзеттері де таңсық та қызықты.

Міне, ел шетіне ілікті, алдарында Көрсон елінің құтпен береке дарыған Садырбай байдың аулының ақ шаңқан үйлері шағырмақ күнмен бірге көз қариды. Ауылда бір қоңыр үй жоқ, жолда кезіккен ауыл шетіне кіре бере ұшырасқан бір адамнан осыны сұрамақ болып шақырып еді, өзі ширақ адам екен, бұлардың түріне оқшырая карағанмен атын бұрып, тебіне жақындады. Осы ауылдың адамы, және Садырбай мырзанын алысы емес екен, бұлардың «қоңырқай үй неге жоқ» деген сұрағына «Сәкен тіккізбейді ондай үйді, ауылдың өңін алады» деп жауап берді, және өзі осы келе жатқан қонақтарды бастап келуге алдан

жіберілген екен. Астында ақбоз ат, үстінде зерлі киім, сыпайы, сырбаз жігіт екені көрніп тұр, бұларды бөлек тігілген сегіз қанат ақ үйге, қонақ үйге бастап келді, тағы қосымша жігіттер шығып оннан астам алыс жолдан келе жатқан жүргіншілердің тұлпарларын кермеге байлады, бір қызығы жаңағы жігіттен бастап ауыл адамдары мініп жүрген аттың бәрі ақбоз түстес, бұлар Садырбайдың жылқысы сарыала екенін біледі, «бұлар неге сарыала» мінбейтінін түсіне алмады. Әртүрлі жорамалдар айтысты. Бұлардың жорамалдары дұрысқа шықты. «Садырбайдың сарыаласы» асыл тұқымды жылқы. Қанында араб, түркімен ахалтекесі және қазақы жылқының ең асылын будандастырып алған. Сарыала түе осы кезде пайда болған, сол сарыала текті бірыңғайлаған, осы сарыала қазір алты мыңнан асады деседі. Садырбай мырзаны бұрын бұлар еститін, бір-екі үлкен аста ішінара көріскендері бар еді. Нағыз өз ауылына түсудің сәті бүгін келінті. Қараменде, Жидебай, Сеңкібай, Жарылғап және Дадан Тобықтысының Қаракеңнен кейінгі белгілі адамы Орманбет би осы топта келе жатыр. Бұлар бірнеше күн бірге еру болып келе жатыр, көп сырға қанықты, бірін-бірі бұрынғыдан жақсы біліп, өрқайсысы өріптесінің қасиеттеріне тәнті болысты. Бұл топта Санаби де болу керек еді, Даданның бұл да бір атаққа шыққан бпі, сөзімен ісі бірге шығатын уәдеде тұрған адам еді, әсіресе көші-қон

жағдайын жақсы біледі, бұл жағынан Санаекен халыққа өте жақындасып кеткен деп айтуға болады. Ол кісі өуел бастан елде қалған, хан шақыруы тиесілі болған, бірақ елге де басшы керек, ақылдаса келе біраз серік алып Қараекенмен Орманбет Көкшетауға жүрген де Сана би елде бас адам боп қалған. Дәл бұл екеуі асығар емес сияқты өйткені елде сенімді адам бар. Ал Орманбет би болса сан қиян-кескі дауды шеңуға түскен, қазір дер шағында, от ауызды орақ тілді, Осы келе жатқанда астында «Қаракөк» аталатын бесті шыққан аты бар, осы сапарға әдейі мінген, неге десеңіз, осы атынан көп үміт күткенмен сынардай қолайлы сәт таппай қойғанды, жас жылқыны сынаудың сәті түсті, осы жолы міне ұзақ сапарға сыр бермей келеді. Сыр бергені өз алдына, кейіннен тіпті жараңқырап ауыздықпен алысып отыратынды шығарды. Қаракөктің үстінде Орманбет би Көкшеден шыққалы аса әңгімеге көп араласпай келеді, ойында не барын кім білсін. Сақал-мұрты қап-қара боп қалың өскен, мұртын басып отыратын, өткір ұстарасын жанынан Орманбет би тастамайды, әйтпесе жылдам өсетін қалың қара түк бүкіл ауызды жылдам басып кетеді. Өзі шот қабақ, басы сопақтау келген, көкшілдеу көзді қарасұр адам. Дауларда өз айтқанынан қайтпай сіресіп қалатын мінезі бар, бұл бір қайсарлық қана емес, өз айтқанының дұрыстығына сенуден шыққан болу керек жөне

онысы қазақ жерінің төрт түкпіріне белгілі болған, басқа билер Орманбеттің ондай қайтпайтын билігін «Орманбеттің оры» деп атап кеткен, тіпті «Орманбеттің оры, басқа бидің соры» деген нақыл да шығып кеткен. Билігімен қоса қалмақпен соғысты сан жекпе-жекте мерейі үстем болған қалың қазақ қасиет тұтатын адам, тек шамалы сылтып басады, онысы аттан түскенде ғана білінеді, баяғы Мамай батырдың заманында Қараменде екеуі де Қызыларайда Тесіктас тауындағы қалмақтың жеңіл қолымен болған бие сауым шайқаста тірсек тұсына қалмақ найзасы бойлады, жандөрмен найзадан шап берді, жау найзасы ұшы мұның тірсегіне қадалған күйі мұның иелігінде қалды. Жара аса ауыр болмады, тек біраз құрым кигіз күйдіріліп басылды да, таза матамен мықты оралып таңып тасталды. Бұл да бір сұрапыл соғыс болды, Тесіктас жалынан шегінген қалмақтар Тобықты көшін басып, талан-таражға түсіріп олжаламақ болған ойы іске аспай сол бір қысандау сайда ондаған өліктерін қалдырып келген жағына қарай қашты, қазақтар азын-аулақ ақылдасқаннан кейін көш жағдайын ескеріп оларды қуған жоқ. Бірақ олары бекер болыпты, қашқан жаудың алдынан қалмақтардың тағы бір үлкен тобы келе жатыр екен, бұлар болған жағдайды соларға айтып, солардың ақылымен, сол қалмақтарға қосылып кейін қайтып қазақтардан өш алмақ болады. Алыстан барлап кезуіл жіберіп байқаса

қазақтар көтеріле көшуге қамданып жатқаны белгілі болды. Бұларға бұл жағдай өте қолайлы еді, дереу тығыла отырып жымын білдірмей олар асатын Тесіктас жанындағы биік асудың астында тосуды ұйғарды қалмақтар. Егер дәл сол жерден асып келіп бұл қалмақтарға ұшырасса үлкен қырғын қазақтар жағында болатыны сөзсіз еді. Өйткені қалмақтар бекінген жер маңайындағыны шолып, біліп тұруға тіпті қолайлы екен, және ортасы терең екі жағы өркеш шоқыланып келген тау қандай жауды болсын, бассалып түтіп жіберуге өте қолайлы. Өйткені әрқайсысы атты кісіні ұйпа-тұйпа қылып жіберетіндей әрқайсысы екі, үні, бес пұттай келетін бос қойтастар мұндайда таптырмайтын қару. Өйткені көнтің қалың легі өте бергенде екі жағынан ойға қарай домалата тоғытса оларды қатты шығынға батыратыны сөзсіз және көштің де, адамның, көліктің есін шығарып берекесін алып жіберетіндігіне күмән жоқ. Осы жерге дереу бекініп жатқан шошақ бөрік киген тұлымдылар қауқылдасып жатыр, өйткені олар енді бір сәтте ғана мол олжаға кенелмек. Тіпті қазақтар бұлардың жол тосып жатқанын білген күнде де оңбайды. Өйткені көшті кейін бұрса да бұлар тірсектеп отырып, түбінде бір тимек. Олар болса, бұларды серпіп қуып тастауға шамасы келмейді. Өйткені әкер көшті қорғай жүріп отырады. Көштен алыстап ұзап кете алмайды, өйткені қазақтың жері де,

даласы да кең. Бұқпантай жыра, тау-төбешік ол да көп. Қазақтарды жау жоқ деме төбе астында» деген мақалда бар. Қалмақтар бекінісін керемет сайлады, қолайлы орналасқаны соншалық тіпті осында мекендеп қалуға болатындай. Қалмақтар да жер жағдайына зерек, тіпті бұлардың ішінде тағдырдың айдауымен қазақ-қалмақтың ондаған соғыстарынан аман шығып жүргендер және бір кездерде осы өңірде болғандарын мақтаныш қылып жас өскерлерге өңгімелеп отырғандар да бар. Қазақ қолымен, көшінің басқа асар жері жоқ, кейін шегінетін жағдайы және жоқ деп есептейді бұлар.

Хош, енді қазақтар жағына келейік, бұлар неғылса да көшті қомдап жатыр, негізгі көлік түйелер, қазақ даласында көші-қонда түйе жануарлардың еңбегі көп. Маңқиған әдемі сұлу басты, биік тірсекті осы бір жануарлар дүниеге қазақпен бірге жаралған шығар деп те ойлайсың. Бірақ жорық жағдайында атқа жететін жануар жоқ екені және рас.

Мамай батыр бастаған көшпен оны жанаған әскер де ерекше дайындықта. Қараменде мен Орманбет және Сана билердің отыз жастағы кездері, Мамай батыр рұқсат етсе бұл тап қазір жаумен жағаласа айқаспақ. Бұлар қалмақтардың бүкіл өрекетін қолмен қойғандай біліп отыр. «Ақымақты тапқан екенсің» деп отыр бұлар. Бірақ тап солардың ойынан шығардай қам-қарекетті

әдейі жасап жатыр. Мамай батыр жас билермен батырлар Қарамендемен, Сапа бимен, Орманбетпен өнеукүннен бері осы тығырықтан шығудың жолын іздеп бірнеше мәрте өздерінше кеңес құрған және осы көрікті Қызыларайдың батысына қарай ел бар ма, жау бар ма?» - деп шолғыншы жіберілген оларға кім кездессе соғын орай жауаптасудың түріне дейін жақсылап түсіндіріліп жіберілген. Әрине, қалмақ қолы сыбай-салтаң, әлсіз болса бұларды тегін өкшелемейді. Діні, тілі, тілі басқа халық, өздері туа қазақты жек көреді. Егер қолынан келсе баяғыда қазақтың тұқымын тұздай құртып, мына табиғат, мына тауды, анау көрікті өсем ағып жатқан сылдыраған бұлақтың бәрін бұлар меншіктегісі келеді. Қырудан қалған қазаққа малын бақтырмақ, олардың көзі сыңсыған әйелдеріндей емес, ботағөз қазақ сұлуларын солар немденбек. Тағдырдың жазуы осындай тым жадағай халықпен арпалысуды қалапты. Несі бар, алланың жазуын көреміз десті қазақтар.

Тесіктастың жанында, көштің жолында мол олжаға кенелмек боп тосқауыл құрып жатқан қалмақ қолы үшін шығысқа қарай біткен тау басынан аяғына дейін терең күз еді. Күз болғанда шыңырау, екенін төрт-бес шақырымға созылған ұшқан құс болмаса жан баса алмайтын қиын тау еді бұл. Көштің ол жаққа аяқ баса алмасын қалмақтар білген соң, осы қысандау ойлы сайда шеп құрып жатыр ғой. Мамай батыр осының бәрін

көріп-біліп отырып көшті қамдаңдар – деп әмір кылыпты, елдің бәрі ан-таң тіке ажалдың қолына өзіміз барып түскеніміз бе, әйтпесе кейін шегінуді жөн көрді ме жұрт қайран қалуда. Тіпті батыр «алжиын деген бе» деген сөздер де кейбір үрейлі жұрттың аузынан шығып жатты. Анадан бері осында еру боп жатқанда кейбір құнтсыздау шаңырақтарда қалып қойған, күзем, жабағы жүндері жүк орнын алдырып жүрмес үшін жинатып бес-алты текемет кпіз басылған. Батыр Мамай сенімді сарбаздарын сол кигіздерді дереу алып келуді бұйырды. Сүт пісірім уақытта кигіздер әкелінді, Мамай барша ат тұяғына осы кигізден дереу тұяққап жасатты. Тұяққап жасау аса қиын емес, дұрыс пішімін жасаған соң, алдыңғы және артқы аяқтың қылтасына дейін жететіндей нобайланып қайыспен буыла салады, буғанда кигіз сыртынан жадағай бумайды, онда сырғып кетіп нәтижесіз болады. Кигізге оңай тесіп үш-төрт жерінен өткізіп алып, қылтадан қысыңқырап буады, бұл жұмыстың тіпті қызықтығы сондай бала-шаға, өйелдерге дейін араласты. Ұсақ мал, қой-ешкілерге дейін ауыл маңына жақындай жайылуда. Жау шолғыншысы осының бәрін көріп бастықтарына айтып баруда. Батыс жаққа кеткен қазақ шолғыншыларынан хабар-ошар жоқ. Бір алладан басқа көмек күтетін ешкім жоқ. Бірен-саран қалмақтан запы бөлған аламан топтар мұндайда кезіге ме? Мамай батыр

дереу елдің білікті адамдарын ат үстінде жинады және байлауын айтты. - Біздің жолымызда анау тұрған Найзатасты бетке аламыз, бергі жағы жатық, ар жағы адам аяғы баспаған жер сияқты көрінген, кешеден бері мына Қараменде, Орманбет және Сана би төртеуіміз, жақсылап байқап зерттедік, сол құзды белден асуға тәуекел еттік, ұсақ малдың жол табатыны сөзсіз, алдына серкелерді салып ұсақ малды алдыға жібереміз, ат тұяғы таймас үшін тайғақ жартасқа жақындағанда тұяққапқа су шылансын, бет алды сөз, айғай-ұйғай болмасын, егер жазатайым мал не адам құзға құлап кетсе, дыбыс шығару болмасын, бізге маңыздысы құзға жақындағанда жау желкемізден келсе бізге тағдырдың жеткені, онда құтыла алмаймыз, егер құзды кезеңнен асып кетсек, жау біздің істегенімізді істей алмайды, онда құтылғанмыз. – Егер, жау желкеден тиіседі деген сақтық үшін жүз аттылы таңдаулы сарбаздар осы тұрған жерімізден анау көрініп тұрған қалың карағай ішінде жасырынып тұрады, жау бізді желкелесе олар арттан келіп қатты ұранмен ұрыс салады – деді Мамай би қас қарая қозғаламыз, ай жарығын пайдаланамыз, егер күн бұлттап кетпесе! – деді дағы батыр көзі жалт-жұлт етіп жан-жағына қарады, өңінде қобалжу да шаршағандық та білінбейді, не болса да тәуекелге бел буғаны көрініп тұр. Күн бата жау шолғыншысы «ештеңені көріп байқай алмайтын кезді» тосуда жұрт. Міне,

көз байлана бастады, намаз оқитын жұрт намазға жығылды, имамдары бар еді, Түркістан жақтан кезінде ыңғайы келіні ертіп алған. Имам шөкесінен отырып намаз артынан әжептәуір ұзақ отырып тілек тішеді, халықтың кейбіреуі ішінен, кейбіреуі дауыстап – ия, алла! - десті, ия, пайғамбарым қолда, ия, алла онда!, десті. –Ия, Ақжол бабамыздың аруағы – деген дауыстар көптеп естіліп, енді бірде алдындағы найза тауды бетке алған көш үнсіз сырғи жөнелгендей болды.

ХИ – желі

Садырбай мырзаның он екі қанат ақшаңқан үйіне мырзаның жігіті бастап әкелді. Садырбай әлі жас мырза екен, үйленгеніне де көп болмапты. Бұлар кіргенде қолындағы домбырасын жанындағы жастыққа сүйей салды. Бұл кейшіне батырлар қайран қалды, өйткені ол заманда бай, мырзалар өздері ән салмайды, домбыра шертпейтін, оны сал-серішердің, сыпалардың ғұрпы деп ұғып, өздері мұны мін санайтын. Сондықтан олар бір жерге барса өншілерін, болса күйшілерін, құсбегілерін, палуандарын мақтан үшін ерте жүретін. Әрине, өздері бай болғасын, олар да өзі теңдестердің үйіне түсетін, оншақты адамның қонақасын анау-мынау байлар көтеріп кете береді. Садырбай мырза лайықты өдеппен, дұрыс пиғылын көрсетіп қазақтың ең атаққа шыққан батырларының алдында ерекше құрмет көрсете

бұлардың кіре бере – Ассаламұғалейкум! – деген сөлемін – Уағалейкумассалам! – деп әрқайсының қолып ұстап төс тигізісті де батырлардың артынан кірген жай адамдарға өздеріне тең, лайық ілтипат көрсетті. Батырларға жас Садырбай мырза бірден ұнады, біраздан соң ол да, ағалар деп сөйлейтін күйге жетті. Салтанаты да, тәртібі де бөлекше. Батырлар әр түрлі салтанатты көріп жүргенмен, көбіне халықтың қамымен өз жағдайларын жасауды ойламайды ғой. Бірақ ғұрыпта халқында не жақсылық бар – ол да бұлардікі болып саналады, өйткені батыр не істеймін, былайша айтқанда не кием, не ішем, не жеймін – десе де ешбір адам қолын қақпайды. Осыны білетін батырлар халқына жеккөрінішті болмау үшін артық ішіп-жемге де басқа алымға да бара бермейді. Халықпен батырдың, бидің арасында жарасты сый қалыптасқан, батырмен, биде жоқ болса өздері-ақ өкелін тастайды. Батыр ешқанаан халқын шаппайды, жөнсіз телімен тентек болса, бірақ, тыятыны болады. Садырбай отауында отырып батырлар ерекше інаттанып отыр, қалмақтың бетін біржолата қайтарғаны бар, хан алдындағы сыяпат анау, мынау Садырбай мырза өзі бейнебір жарты патша дерлік байлығымен салтанаты бар, өрине бұның тұрған жері Арқаның белі Ақадыр, қалмаққа аяқ жетуге алыстау да. Бірақ оған қарап Садырбай мырзаны соғыстан зардап шекпепті деп айтуға болмайды. Кезінде

сарыала тұлпармен қазақ қосындарын жабдықтап тұрыпты.

Карсон – Керней рулары – текті Қаракесектің денін құрайтын басты бұтақтарының бірі. Ақшатау, Ағадыр, Жарық мына жағы сонау бетпаққа дейін, мына түстік жағы Балқаш көліне дейінгі жерлерді мекендеп Арқаның сары белдерінде өсіп, өніп отырған халық. Бай да, би де белгілі адамдар сол кездің өзінде көп шыққан. Әнші, жыршылары да көп екен, Садырбай мырза Арқаның ардақты батырларының өзіне кеп қонақ бөлуына орай басталған қонақасының артын тойға айналдырып жіберді, балуан күресті, ат шаптырылды, ақындар айтыстырылды, жыршылар, термешілер де көп екен, дәмбырамен өн салынды. Шынында да халық азаттығының қамымен тіпті күні кешеге дерлік бел шешпей келген батырлар бір жасап қалды, халқы тек көшпелі жүрген, жау келсе қашып, өр тасаға қонақтап жүрген халық емес екен. Көшелі, текті жұрт екенбіз, қараңызшы мына мырзаның салтанатына, сыпайылығы қандай, «сіз, біз» деп майысып қолын қусырып, дөп бір бұлардың алдында кінәлі адамдай құрақ ұшып силап жүгіріп жүргенінің өзі бір бұдан былай бұлар жүрген жерде – жыр ғып айта жүрер ғажайып емес пе? Пәлі, бұл кейбір малдың соңында кеткен сасық байлардан емес, кісі күтуі, тағам дайындауына дейін өзгеше, батырлар аттанғанша көңілі қалаған нәрсенің бәрін жасауы

керемет емес пе? Дәл қазақта мұндай бар деп осы батырлардың өзі де бүгінге дейін, осындай бір бөлекше өмір барын ойламапты. Рас, бұрындар «пөлен бай» дегендердің сиын көрген бұлар, көбіне қарын тойдыру, етке, қымызға тою дәрежесінде сый көретін, ал мынау бір өзгеше сый, бұрын бұлардың көрмегені, ойламағаны. Үш күндей еруледі. Садырбай мырза ғажап, келісті жүзінде асыл текті паңдық, сырбаз сұлулық, сұңғыла ақыл, аллатағала адамға сыйлаған нәрсенің көбісі өзінде бар. Бұлар аттанар күні Садырбай мырза: - Аяулы арыс ағалар, арнайы шақырсам қолым жетпес нәрсеге кенелттіңіздер, менің отауымда осы аз күн болғандарыңыз мың мәртебе, енді қалағандарыңызды айтыңыздар, айтпай жүрмеңіздер, онда мені ренжітесіздер — деді. Енді бұлар састы, батырмен би болғанмен, жастары да үлкен болғанмен мынандай сый құрметтен кейін, басқа бірдеңе дәметуге тіпті де бұлардың батыр жүрегі дауаламап еді, бұлар күмілжіп қалды. Керней Жарылғап батырдың інісі есебінде, өйткені түбі бір. Жарылғаптың өзі де жорық жолдарында жүргеннен бе, Садырбайдың мынандай белгілі дәрежеге жеткенін аңдамаған екен. Расында мына батырлардың алдында мақтанyp қалды. Садырбайға қосылып: - Бұйымтай, қалау айтыңыздар — деді. Мырзаның көрікті ауылындағы халық бұлардың аттанатынын біліп бұлардан кейін құлазығандай болып қалатын-

дарын ойлап жүр. Бәрі де «енді бұлар не қылар екен» деп, сынап қарағандай. Орманбет, Жидебай, Сеңкібай – Қарамендеге қарады, «осы сөзді сіз ұстаңыз» дегендей болды.

Сонда Қараменде: - Садырбай шырағым, сенің аулыңда үш қонғанда отыз жыл жасағандай әсер алдық, атаңа рақмет. Сен бір нәрсені ескермей тұрсың, батырмен бидің елдің үстіңде екені рас, бірақ олар өз ел-жұртынан қалау алмайды, оны істесе құнсыздығы. Сендей азамат халыққа қатты керек, кедейіңе, жарлы-жақыбайды тарықтырмасаң бізге бермегің сол. Өзің білесің, біздің халықтың көрмегені жоқ. Сонау жылдары тағы ес кетіп «енді ел болудан қалдық» дегендер де болған. Ел боламыз десек Қаратауда жүре алмай отырған Әнет бабаны тастап кетер ме еді, үміт үзілуге жақындаған шақ еді бұл. Аллаға шүкір, елдің елдігінің арқасында, қазақ деген ақылды халық есін жия білді, топтасты, батырына ерді, биін тындады. Енді азаттықты алысып жүріп алдық. Біз хан жиынынан көп жайды түйіп қайттық. Азаттық бір күннің, бір айдың шаруасы емес екен, енді орыс патшасы бір жағымыздан, бір жағымыздан Жұңго біздің жерімізге, нұрайымызға, қонысымызға, тау-тасқа, өзен-көлімізге қатты қызығады екен. Сондықтан аттан түспес ер мен батыр көп керек, жеріміз кең, пейіліміз де кең халық едік, бірақ түбінде бізді тыныш отырғызбайтын сияқты, себебін айттым, сол заманның

желі қалай соғар екен, аңысын аңдап соған орай кулықпен іс қылатын заман келе жатыр деп білем өз басым, мына осы ауылдағы халық, көрі-жас осы сөз бәріңіздің де құлағыңызда болсын деп айтып тұрмын. Ал қазақтың жас мырзасы, әзірше бізге берме, бізден мына қатар, үш биден бата ал, «баталы құл арымас, батасыз құл жарымас» — деген сөзді бізден бұрынғылар айтыпты, атадан қалған асыл сөздің бірі осы. Ауылдың бүкіл халқы жиналып, шынында да бұл ауыл қалмақтан зардап шекпеген сияқты, өйткені сақал-мұрты тебіндей бастаған бозбалалар көп екен, халықтың бұлай өсіп келе жатқанын көріп Қараменде іштей қуанып қалды, көрілерде біраз бар екен, Қараекен зады өте шенен адам болатын. Білетін жұрт «Қаз дауысты Қазыбектен соң, аққу дауысты Қараменде» — деп атаса болар деп те айтқан дуалы ауыз адамдар көп болған.

Қараекен сөзін тағы біраз жалғастырды, елдің, халықтың бірлігі, өзінің елсіз жатқан Қасқакөл көлі аумағына біраз елді бастап келгенін, бұл жұрт айтып жүргендей Тобықты елінің бөлінгені емес, тіпті хан иенің өзі араласқан шаруа екен, ақылды да есті құтты батыр әрі би Қарамендеге осы қолқаны Абылай әжептәуір бұрынғы кезде айтып жүреді екен. Жалпы Абылайдың бір қасиеті халықтың оқшаулығын емес, бір-бірімен тығыз аралас тұрғанын хош көретін хан, оның бір белгісі қырғыз ұлтынан да біраз адамдарды, сол халықтар

бірімен-бірі жауықпасын, түбі араласып тұрсын, жегжат, құдандал болса тіпті жақсы дегенді тұтынатын еді.

Қасқакөл жағы бос жататын, азын-аулақ Жалайыр елі игерін тұрғандай болып, шұрайлы жеріне малын оттатқанмен, ар жағынан жау келсе септік қыла алмаушы еді, сөйтін жүргенде Қараменде елінде Шыңғыстауды Тобықты елінде Қабекеңмен (Кеңгірбай) Қараменде деген түптері бір екі би билікке таласыпты, соның аяғы Тобықтының бір бөлегі ауа көшіпті деген тіпті әдейі таратылған қауесет сияқты, жөне көш оңтүстікке бет түзегенде «алыс емес, иек астындағы қақтан» табылармыз – деуі де ғажап. Қараменде біресе «алыстағы мұсылман жұртына бет түзейік» деп айтқан, ол да қазақтың жауларына «солай естілсін» деген әдейі ниеттен туындаған сияқты. Қаракең бір сәт қайда жүрсе де қалың қазағының тағдырын да, артына «төуекел қайығына» мінгізін ойланбастан ерген жұртына бір жағы риза, бір жағы «осының арты қалай болар екен» деген күмәнмен қарағандай, енді өйлап отырса, иншалла бәрі орнына келгендей екен. Бірақ, Қасқакөлге таласып үлгерген, өншейінде аң жортпастай жатқан құладүз далаға келіп мекен қылуды ойлағандар көп екен, бірақ шеті көз жеткісіз мекиен далаға кеп мекен құруға да төуекел ете алмаған екен. Енді міне Дадан Тобықтысы үш Дересінді Қасқакөлге иек арта

мекендеген соң, өз қазағымыз - Ұлы жүздің бір-екі рулары «біздің жеріміз еді» депті. Осы халықтың бір мінезі дау қуу сияқты, біраз жұмыстары да осы дау жолында жүретін. Ол белгілі барымта, ұрлық сияқты неше ғасыр екенін кім білген, қазақ-қазақ болғалы ма, өздерінше бір салтқа айналып кеткен нәрселері еді. құдая қуә, жер кең болған сайын талас та көп еді. Сондағысы жердің үстінің шөбі, суы. Ал кейінгі замандардағыдай кен қазып алып жатса не болар еді деп ойлайсың.

Бұл жолы Қасқакөлге қатысты дауға Үш жүздің билері түгел араласқан. Өзіміздегі дау-дамай, әртүрлі таласқа келгенде жинала кетуіміз, зтой салған қалмаққа қарсы соғысуына қарағанда жылдам деуге болады. Бұл Қасқакөлдің дауы Дадан Тобықтысы сол маңайға барып мекендегісі болып отырғаны анық. Бұлар енді сол аймаққа біржолата бекін қалады деп, қызғанушылардың жаны шығуда. Кейбір билер Қасқакөлге қатысы болмаса да осы дауға қатыспақ ниеті бар, тым болмаса дауласқан жиында сол ауылдан берілетін дәмді қонақасыда болып жатса, соның өзі қайда? Қасқакөл дауының түп-тегі мынадай еді: «Қасқакөл Ұлы жүздің көлі-мыс, көп жыл Кіші жүзден болсын, Орта жүзден болсын, мейлі жайласын, мейлі қыстасын ешкім ештеңе демепті. Енді Ұлы жүз халқы да, малы да өсіп келеді, өрісті кеңіту керек, дап-дайын шетсіз, шексіз Қасқакөлдің маңайына келмегенде қайда келеді. Сөйтсе оны

Тобықтылар мекендеп алыпты, тіпті қоңсы болып отыра беруге де олар көнбейді, жерді де, көлді де меншіктеп алған, оларға Ұлы жүз адамдары — біздің жер еді, - десе, - бұрын қайда жүргенсіңдер — деп маңайлатар емес дейді. Соғыса кететін қалмақ емес, өз қазағың, сондықтан көлдің дауы қалыңдап Үш жүздің билерінің алдына түсті. Ілгері тарауда Орманбет би туралы айтып келе жатып басқа оқиғаны баяндап кеткеміз, енді Орманбет бидің кескінін ашатын сол әңгімені құрметті оқушылар сіздерге ұсынсақ дейміз. Орманбеттің түр кескіні туралы айттық, аса келбетті қазақ болған, соған орай жақсы түрлі адамнан жақсы сөз нығатын болған. Кейінгі кезде Қараменде, Орманбет, Сана би қосылса қашқан аңды ұтылап қуған аңшыдай әр жердегі дау-дамайда есе бермеуге айналған, Шыңғыстауда жүргенде бұлар Қабекеңнің (Кеңгірбай) өзіне ауыз сала бастағандай болған, ауыз ғалған емей немене бір билікті бір-ақ ауыз сөзбен бітіретін даудың байшөгелі болса да Қабекең алдына қайтып келе бергені. Ақырында осы үшін бидің біраз елді бастап бес күншілік жерге кетіп мекенді құладүзден іздегені адам сенгісіз еді. Бірақ болар істің болғанын айтпай қайтерсіз, Қабекең енді ойласа Қараменде, Орманбет, Сана би бұларға Тоқтамыс батыр қосылса керемет екен-ау! Бұл билердің ауқымы, ақылымен сөз саптасы бір-ақ Тобықтыға симағандай екен, бірақ иісі қазақ баласына

сиғандай екен, бүгіндері Шыңғыстауда күлазып қалғандай болған Қабекең осылай ойлайды. Кейде соларды сағынады, барып қайтқысы да келеді, бірақ күнде алдына келетін бітпиейтін қазақы даудан шыға алмай-ақ қойды, анада жылқыда жүрген, жарамды бес ат алдырған, серіктеріне жөне өзіне, Қасқакөл Үш Дересін атты жерде, кеше ғана өзінің жұрты болған, енді басқаның елімен жұрты болғандай елді, өзің танитын балашағаға дейін барып қайтқысы келген...

Қасқакөл дауы алдымен үш жүздің билерінің бір-біріне сәлем айтуынан басталған, Қараменде біле қалды, олары мына билер болса қалай қарар екен дегені сияқты, тіпті бұл даудың төркіні Қасқакөл үшін емес осы кейінгі кезде иісі қазаққа атағы кеткен үш биді силау сияқты, Ұлы билердің мұндай әдісі де болатын. Көңілдеріне толса бұдан былай бұларды өздерінің ғұзырынан әр жүздің арасындағы үлкен дауларға төбе би ғып жіберін отырғысы да келеді. Өйткені Әйтеке де, Төле де, Қаз дауысты Қазыбек те бұл кезде шау тартқан, қай дауға жете берсін... Сонымен айтқан сәлеммен шешілген дау болмады. Төле бимен, Кіші жүз биі Әйтеке дауға бітегене араласты. Қаз дауысты Қазыбек басында араласқысы келгендей болғанымен кейін: «Қарамендемен, Орманбеттен қалатын шаруа жоқ» – деп араласқысы келмеді. Ақылды би жаңа ғана барып орналасып отырған арғы Арғыннан туысатын Тобықтының тағдыры, қоныс

тағдыры сөз болатын жиынға барғысы келмеген сияқты. Екінші жағынан, осы барғысы келмеуінен билердің осы атағы үлкен, бірақ жылпылдақтау екенін сезетін сияқты. Үйткені мұндай даудан би мәртебесі өспейді, қайта «пөленше би шеше алмапты» делінін бүкіл қазақ жерінде сөзге ілінуі де мүмкін. Үшіншіден осы Қасқакөлге талас дегенді Қазыбек жақтырмайтын секілді, несі бар, мекендесін, жайласын, «кеше қайда қарап қалғансың» деп Ұлы жүздің талабын қостамайтын сияқты. Тіпті «осындай да, осындай дау туындап жатыр» – дегенді Абылайхан естісе не болмақ, өткен жиында да ол билерге шұқшия айтқан, «орынсыз жерге таласты, соған бола алауыздықты» жою туралы кейіннен хан пәрмен де шығармақ болған сияқты, ендеше осыдан аброй ала ма? Қандай жағдай, кімдер итермеледі, шынында да қазақ тарихында осы даудың болғаны рас, бірақ бұл дау-таластың ерекшелігі биіге келіп түскен қара халықтың өтініші емес, бимен бидің арасындағы дау тектес болды. Өйткені Тобықты Қасқакөлді жайлап отыр, даугерлер «осы жерден көін» дейді, бұл Тобықтылар жауапкер есебінде, тіпті билер тілімен айтқанда «құныкер» сияқты болып отырды. Ал Тобықтының жауабын, шешімін, уәжін, байшөгелін не Қараменде, не Орманбет, не Сана би ұстамай кім ұстайды.

«Орманбеттің оры бар,

Орына түскеннің соры бар» – делінетін

Орманбет ерікті ме, еріксіз бе әйтеуір халқының жоғын жоқтап, мұңын мұңдап жүрген әрі би, әрі батыр осы даудың жауапкері болды. Бірақ Орманбетпен айтысуға келген билер пұшайман болды, кейбіреуі жер шұқыды, оларға Орманбет Қасқакөлді бермек түгіл, тіпті Қасқакөлден ары жерлерден біраз жерді қосып алуға айналды. Сонда ақылдасып Төлемен Әйтеке еріксіз келген. Өйтпей қайтеді, шынында Қасқакөл қаннама халықтың малының «от оттап, су ішіп» жүрген көлі болатын, бұны Тобықтыға бүтіндей берсе көп халық жерге қысылмай, мұның аяғы жұтқа әкелін соғуы оп-оңай емес пе? Осы уақиғаны бізге жеткен деректер былай деп өреді: Айқынкөл деген жерге үй тіктіріп жиналған екен. Жиналған көпшілікке сәлем бере Орманбет кіріп келіпті. –Ей, Орманбет! Мен әлі тірімін, өлген жоқпын, бұдан бұрын әлденеше рет сәлем айтсам да сен келген жоқсың; ер кетер, жер жетер, ешкімге опа қылмас дүние-боқ. Сен бізден жасы кіші бала едің, біз барып қайттық, сен ілгері барасың, біз енді көп жүрмеспіз, көмілерміз, сен жассың көңілдегінді аларсың! – депті Төле би.

– Ия, бай болсаң, халқыңа, қазағыңа пайдан тисін, батыр болсаң дұшпанға найзаң тисін; өйтпесең жұрттан ала бөтен үйің күйсін деген ғой, бізге кейінгілер риза болмай ма деп қорқамын, – дейді Әйтеке, Төлебидің сөзін қоштап.

Сонда Орманбет би өзіне бір сынақтың

тақалып-ақ тұрғанын қатты аңдап:

- Екі би, айтқан сөзің жарасады, еншіге әркімдер-ақ таласады. Қасқакөл Орта жүздің үлесі еді, дауларың қиянатқа жанасады. Қанағатсыз билерді Қасқакөлдің қабаны дейім бе, өзі шапқан жүйрікті шабан дейім бе, біреудің ақысына зорлық қылып отырған екі би, ойларың жақсы емес, жаман дейім де, - деп қолындағы қамшысын екі бүктеп, саптамасының қонышына сарт еткізіп тастай салыпты. Кіші жүзбен Ұлы жүз бірігіп келіп отырса даудың батпандай салмағы болғандығы. Сонда Толе би бойын тіктеп былай депті:

- Ей, Орманбет сені біз кеше ғана келіп иелік еткенің қалай деп тұрғамыз жоқ. Бұл ешкім күмән ұстайтын дау емес, өр ауылдың жанында бір-бір қондырып алған көлі жоқ, соны неге ойламайсың, екінші Қасқакол бәрімізге жетеді, күр қызғаныш қылма; мен айтсам бұдан былай Қасқакөл Үш жүзге ортақ болсын, кейінгіге осыны аманат етейік. «Бардан пайда, жоқтан залал» деген, Қасқаколдің төрт бұрышынан қонған ауыл бұдан былай суға таласты, ішіндегі балығы, жағасындағы құраққа таласты дегенді, естісек кінәлі табылып жазаланатын болсын! – деді. Өлеңмен оргенде былай болыпты:

Үш жүздің ортасында Қасқакөл бар,
Қай жерде ауызсулық басқа көл бар.
Үш жүзге енші алысып бөліспейік,
Жер-су жетер, көңіліңді ұстама тар.

Орманбет би ойланып қалып жүзі күреңіте
Бергенде, кейде сіресіп қайтпайтын мінезіп білетін
анасы:

- Қарағым, ана билердің айтқаны дұрыс қой,
дегенде Орманбет:

- Әй, апа-ай! – деп басындағы бөркіш шешіп
қайта киіпті, бұл келісімді білдіреді екен.

Сонда Орманбет бидің анасына риза болған
Төле би:

Әйел жақсы болса ел басшысы емес пе?

Өткен бұрын жақсылар солай деген емес пе?!

Бар қазаққа берейік оймен келіп едім,

Бірақ Орманбет бермеймін десе өліп едім.

Жетпіске келгенде сөзім жерде қалса,

Мәңгіге тірілместей болып едім, -

деп алып, жеңгей балаңызға бата берелік қолда-
рыңызды жай депті сол жерде отырған үлкен-
кішіге. Қасқакөл бүкіл үш жүз ортақ пайдала-
натып көлге сол күннен айналған болатын.

ХІІІ – желі

Садырбай мырзаның үйінен ақ алғыстарын
беріп Қараменде, Жидебай, Жарылғап батырлар,
Сенкібай батырлар қатты риза болыпты, бұл
ауылда бір жағынан үш күндей ерулегенде көп
қызық көрді, бай-мырзаның сән-салтанатына тәнті
болды. Бұл оқиға оқушылардың есіне салып
қояйық, 175... жылдары болғаны тарихи деректер-
ден алынды. Жоғарыда Жарылғап Керней болған-

дықтан бата бермейді, өз шаңырағы есепті. Қараменде би жиналған халықтың алдында Садырбай қатарында бата беру үшін қолын жайды:

- Қолың ашық, пейілің кең азамат екенсің, бір ұл келеді дүниеге Есберген деп қоярсың, дәулеті биік, сәулеті өзіңнен де артық болар, басқадан ерекшелігі оқу мен білімге құштар болар, жарты мүлкі кітап болар, атағы Үш жүзге жайылады, оның тұсында сарыала тұлпарың мұнан да көбейер, бұл айта қаларлықтай азамат болады, пейілі де кең болар, бірақ бағы, тағы ұрпақтарына дари қоймас, өйткені замананың теріс соққан желі әсер етер – деді-дағы «аллоһы акбар» - деп бет сипады.

Ендігі Жидебай әулие қол жайды. – Тағы бір ұл келер дүниеге көп кешікпей, атын Нұрбай қойғын, нұрлы болар, бұл дүниеде салтанатпен-ақ өмір сүреді, бетіне жан баласы қарсы келмес, бірақ бақ та, тақ та ұрпақтарына дариды, қайыперен, қырық-шілтеннің ықыласына ие болар - «аллоһы акбар» - деді.

Енді Сенкібай батыр қол жайды: - Дүниеге тағы бір ұл келеді, аты Қоңдыбай болсын, артында улап-шулап ұрпағы мыңға жетеді, бірақ бай болғаны үшін жаза тартар заман келеді, құлдар басқа шығады, жақсыны зынданға салады, бір ұлттың адамдары бірін-бірі өлтіреді, осының бәрінен өтіп ұрпағы өз халқымен бірге көбейе береді, халқы не көрсе, соны бірге көріп, өсіп

өнеді, неше түрлі ұрпағынан халқына қызмет қылатын жақсылар шығады, Садырбай мырза – сенің атың өшпейді, өлмейді, кейінгі ұрпақтар есіне алып отыратын, бүгінде басыңа бақ, дәулетті адамсың, сол дәулетің ортаймас – «аллоһы акбар» – деп бетін сипады. Үш бидің қолмен қойғандай сөзіне халық дуылдап кетті, біреу сенді, біреу сенбеді, бірақ олардың барлығы аллатағала «аузына дуа, көңіліне куә» берген Қараменде, Сеңкібай, Жидебай енді ештеңеге қарамастан аттанып кетті, Жарылғап батыр бұлардан гөрі өз мекеніне – жақын қалды – деп келеді. Қуандықтан шыққан Нұра бойындағы соғыста ерлігімен атаққа шыққан Мәнжі Күржікей баласы – дуагой батырларды қонақ қылмай жіберер болмады, ол бұлармен бірге шығып, әнеукүні озып кеткен Нұра бойындағы аулына барып бұларды қарсы алуға дайындалып жатқан болу керек. Қозыкөш жерге Садырбай мырза сарыала тұлпарын мініп және бір топ жігіттерімен шығарып салды, екі жақ та қатты ризалық қылысты, Садырбай мырза тап бір қимас күрдасы келін кайтқандай әсерде қалды, күзыр-мәзір айтысып кейін бұрылып кетіп бара жатқан тұлғасы да келісті екен, басында жеңіл қара күзен бөрік, өзі әдемі, тұлғалы жігітке жарасымды киім онан сайын көрік береді екен. Үш күн бұлардың арқасында ойын, тойға, әнге, жырға сусындаған сол ауыл және ұрымтал жерден келген басқа да ауыл адамдары бұларды қимай қалғаны сөзсіз,

бұлар аттанғанмен, олар бұларды сағынады, бәлкім сол қуанышты күндер олардың түсіне де кірер.

...Мәнжі Күржікей баласы Нұра бойындағы қалмақпен болған екі жақтың намысы үшін болған шайқаста қатты ерлік қылған адам, сол үшін Абылайханның козіне түскен әнеукүнгі хан жиында аты аталған және таратылған сый-құрметке ие болған. Ол уақыттағы соғыстарда батырлар бір-біріне бауырдай жақын болған, есі кетіп, оліп не жараланып қалмаса, ұрыс даласынан көмектеспей бірін-бірі тастап кетпеу кейінгі ұрпаққа да үрдіс болып қалған. Соғыста қандай ержүрек болса, Мәнжі жай жүргенде сондай аңғырт та албырт, барынша ақкөңіл жан, бір бұларды қинайтын жері сол соғыста қалмақтың мерген садақшысы дамылдаған сәтте аңдып атқан жебе бір козіне тиіп зағип болып қалған, небары сонда отыз жастардағы Мәнжі сол жебені өзі суырып тастаған, қансырап кете жаздап қазақы ем қолданып әйтеуір аман қалған. Аса ер көңілді батырды бұлар да өкпелеткісі келмейді, өйткені Мәнжінің мекені Нұраның Көкшетау жағында болса, Қараменде, Жидебай, Сеңкібай жерлері ниалғайлау болғандықтан тіпті бұдан кейін тағдыр жазып «көрісеміз бе, көріспейміз бе» - деген күдікте жоқ емес. Сондықтан да осы сапарды пайдаланып батырлар тағы бір әңгіме-дүкен, айтыс, жыр, ән таңдап жетісіп қалмақ, және де әңгімелерінің бір өзегі – жаумен шайқасқандары,

тіпті сол соғыстарда мәлімсіз, жұмбақ боп жататын нәрселердің, осындай әңгімеде беті, сыры анылады. Ал соғыста дүниеда нәрселерді ойлауға уақыт жоқ. Сәл босасаң жебені мықтап ұштап, ұшына темір қадап сайлау керек, қорамсағың үлкен болса тым болмаса жауға шапқанда отыз-қырық жебең болмаса халің мүшкіл болады. Қылышың, найзаң бабында болу керек, қазақ батырлары найзаны аса кепкен қайыңға саптайды да, барлық батырлар өз қаруларын сайлап алуда — епті бола бермейді. Кейбіреуінің ыңғайы болады, кейбіреуі ұстаның көмегінсіз жебесін де дайындап ала алмайтындары болады. Бейбіт тірлікке салақтау адам, тіпті сол қырғын соғыста жылдам өзгеріп кете қоймайды, адамның бір мінезі, жаратылысы деген осы болар.

...Билермен, батырлар көңілді, ханды силағандықтан ертіп шыққан оққағарларды қайтарып жіберді, ханға рахмет, ризалық білдіруді де ұмытқан жоқ.

Жолшыбай бұлар да басқа қазақтар, кәдімгі жұмыр басты пендеге сәйкес әңгімелерді айтысып, арасында күлісіп те алады.

Қараменде біраз әңгіме айтты, бұл кісінің әңгімелері әзілден гөрі шынды сүйетін, өмір бойы халықтың қамын ойлайтын адам екені көрніп тұрғандай еді. Сөз арасында бағанағы Садырбайдың ерекше жылқылары сөз болды, жоғарыда әңгімеміздің бір жерінде Садырбайдың ала жыл-

қылары асыл текті араб, түркімен ақалтекесімен бе, не текежәумітпен будандастырылған дегеміз, сол әңгіменің ұшығын Жарылғап батыр шығарды, сөйтсек бұл әңгіменің жаны бар екен. арылғап батыр қалмақ соғыстарының арасында да көп үйде отырмаған адам.

Барымта сол заманның өзінше бір қызығына айналып кеткен сияқты. Барымтаға алатын мал, неғұрлым алыстан алынса, сіңісіп кетуге соғұрлым жеңіл, бірақ алып келу қиын, өйткені арттан қуғыншы шығады, алыс жолда мал айдап бара жатқандарды сыбай-сылтаң қуғыншы қайтсе қуып жетеді, ашынып келген олар малын құтқарып қалғанымен қоймай, шамасы жетсе барымташыларды аямайды. Осындай бір жайт – Жарылғап батырдың өзінде де болған екен, үш биге жол қысқартып баяндап берді, және әңгіме Садырбайдың сарыаласы төңірегінде болып келе жатқан, әңгіме осыдан шығып кетті. «Баяғыда» деп бастады Жарылғап, бұл кісі батырлығының үстіне айтулы шешен адам, билікке көп араласқысы келмейді, бірақ ел іші болған соң араласпай да тұра алмайды, шешендігі даусыз. Әсіресе бір нәрсені өңгімелеп айтқанда ауыздың суын құртушы еді.

Сонымен Жарылғап әңгімесін жалғастырды, түркімендер бізден алыс ел, солар бір жолы келіп біздің елден екі-үш айғыр үйірлі жылқыны көдімгідей айдап кетіпті, ауылда бас көтеріп қуа

қоятындай адам болмаған кез екен, бас көтерер ерлер келгенше арғы ұзап кетіпті, бірақ жылқы алғандардың түркімен екені анық дейді, неге десең шошақ, сабалақ, сеңсең бөркі, астындағы аттары борбайлы келген дейді жылқышылар, қару қылуға қорыққан ба, немене қысқасы тәуір деп жүрген айғыр үйірлері оңашалау жүреді ғой, қашанда соларға кезігіп ала жөнеліп, айдап кетіпті. Уақыт арасы ұзап кеткен соң, сол барымта өкініш болып қала беріпті. Карсон – Керней елінен Есбайдай еңіреген ер шыққан, Есбай – қазақ қолы дәл қазіргідей тас-түйін болмай тұрған кезде, қалмақтардың алғашқы тегеурініне қарсы тұрып теңдессіз соққы берген батыр екен. Әттең уақыт ұзаған сайын бұл кісінің ерлігі ұрпаққа жыр болуда, Жарылғап батырдың айтуынша Есбай аты – елдің көкейінде болғанмен ерлігі қағазға түспегендіктен кейінгі ұрпаққа жетпей қала ма деген қауіп те жоқ емес. Міне, сондай батыр шыққан Карсон – Керней елінің осыны әңгімелеп келе жатқан Жарылғап батыр, өз басынан өткен уақиғаны айтты. – Байсейіт би бастаған, бағанағы Садырбайдың өкесі де белгілі адам ол кезде сол бір түркімендер алып кеткен жылқылардың артынан ешкімнің бармағанын айтып қыңқылдай беріпті, өздеріңізге мәлім, мұндай жағдай халық арасында көп сөз болып кетеді, ерге де елге де сын сияқты. Сонымен бір күн алыс елге бес-алты адаммен аттанып кеттім. Астымда өзімнің тақы-

мыма жаққан жануар Құлажирен еді. Бұл аттың қасиетін айтайын, қандай жағдайда далаға тастамайды, үстінен секіріп түсіп қол бере салсаң жануар соныңнан еріп жүреді, hoу!, hoу! – деп соза дыбыстасаң аунап қырынан жата кетеді, соның бәрін қалай тез үйренгенін білмеймін, расында бөлек жануар еді, қазір әрине жоқ, кейінгі соғыстардың бірінде жануардың қарнына улы жебе тиіті...

Сонымен серіктеріммен үдере тартып Ұлы жүз елінің оңтүстік батысын ала, үш апта шама-сында Кіші жүз еліне іліктік, үстірт елсіздеу жазық екен, оң жағын қапталдай отырып Қарақалпақ еліне келдік, бұлар бауырлас ел, осында біраз еруледік, өйткені дамылсыз жорыққа бергісіз жүрістен, өзіміз де, ат та тыныстау керек болды, өзімізбен жорықтас болған керемет Қылышбай батырдың аулын іздедік, қарақалпақтар шағын ел, жылдам тауып алып батырға қонақ болдық. Кейіннен сырымызды жасырмай айттық. Ол ойлан-нып қалды. - Әрине, сезгем жәйдан-жай жүрмегендеріңді, - деді ол, түсінесіңдер ғой, түркімендер жауынгер халық, бірақ қалмаққа қарсы өздері мұсылман бола отырып көп көмектеспей отыр. Өздерінің хандары бар, ол ақылсыз ба, халық ақылсыз ба түсініксіз. Бізден үш күншілік жерде олардың шетіне ілігуге болады, Жарылғап, сен жорықтас жолдасымсың, қоса ерейін тәуекел деп, егер жазатайым түркіменнің қолына түссең онан

нәйін еліңді көре алмайсың, көрсең де адам қалпыннан айырылып қаласың, өйткені олар тұтқындардың шашын алып тастап, жаңа сойған қойдың терісін бас қалпына жапсырып айналасын жақсылап, мықтап бүріп, жіңіртін бір үшін тері кестеріліп кетпес үшін самай, шықшыт арқылы тамақ астынан тартып тастайды, ол кепкен сайын шашы алынған басты қыса береді, шаш өсіп сыртқа теріні тесіп шыға алмайды да қайта иіліп бас құйқасына тіреледі, мұны «мөңгүрт» дейді, өйткені ондай адамның ақыл-есі түзуліктен кетіп бастайды, тек айтқанды істеп, айдауға жүргеннен басқа шарасы болмайды. Ондай адам қашып та кете алмайды, өйткені жан-жағы шөл дала, шөл талаға қалай қарай қашсаң да ешқайда ұзап құтыла алмайсың, небәрі ширек сағатта өлгі тартып жүрген азабыңның үстіне, үсті-басыңды қамшымен қанын сорғалатып құлдық жұмысқа қайта қосады, міне, түркіменнің істейтіні деді, Қылышбай батыр.

Мен біраз жігіт алып сендермен бірге барайын, бірақ кісі өліміне бармайсыңдар, онда оның арты жаман болады, тек баяғы айдап кеткен жылқыларыңның тұяғына тұяқ алсаңдар жөне ел намысы қайтса болар, өзі де сол үшін келдіңдер ғой, көп алам деп, босқа ұрынбаңдар, арттарыңнан құып жетсе еріксіз кісі өлімі болуы мүмкін, оны өздерің ыңғайына қарай көрерсіңдер, мен сендерді жылқы алып, елге бет бұрғанша жандарыңда болам, бізден көре қоймас, көрсе де дәлелі

болатындай ол жылқы менің аулымда болмас, қанды көйлек бауырымдай Жарылғап енді не дейін, алыстан келісің, қисық, түзу деп айту да қиын, бірақ бұл ісінді бір алла ондасын, басқа не дейін деді Қылышбай батыр. Ертеңіне біздің жеті адам, олардан оншақты сайдың тасындай барымта —сарымтаны көрін жүрген жігіттерін алып түркімен еліне қарай жүріп кеттік, бұл жолдың қиыншылығы көп, бұлардың елі көбіне шөлде, жер жағдайын білмесең шөлдеп көресіні көресің, сондықтан Қылышбай батыр болмаса біздің диттеген жұмысымыздың іске асуы да қиын екен. Көп адам тағы жүруге болмайды, көзге жылдам түсесің, аз адам да бәрібір қауіпті, тұтқынға түссең олардан құтылам деме, сондықтан осы қиындықтың бәрін ескерген шығар «мал арыстанның аузында, түрікпеннің төрінде» деген мақалды қашан, кім айтқанын ешкім білмейді. Соларына қарай түркімендердің біздің халықтың керемет қызығатын нәрсесі жылқысы, негізінен екі тұқымға бөлінеді: ол текежәуміт және ахалтеке. Осы екі тұқым біріненбірі өтетін асыл болып келеді, олар жүйрік, шөлге, аштыққа төзімді. Қысқасы жолы болған шығар, Жарылғап батыр осы жолы түркімендердің бағусыз, қамсыздау жеріндегі жылқыға кездесіп қалды, жылдам шолып өткенде жылқының бәрі асыл емес екен, жабы да, қазақы қазанат та, текежәуміт, ахалтеке аралас екен, оған бұлар қуанды да, өйткені бірыңғай асылды алсаң, соғұрлым қуғын

күшті болады, оның арғы кісі өліміне сокса, дау да, дамай да көбеймек. Ол даудың қалай, немен бітетінін адам да білмейді, басы бар да аяғы жоқ, сұр дау болады, екі жақ та риза бола қоятын бітім жасау жөне қиын. Бұлар осыны ойлады да текежөуміттің үш айғырымен жай аттың отыз шақты жылқыны бөлін айдай жөнелді, Қылышбек батыр көз жетер жерде бұларды бағып қалған, шама келсе олардың көзге түсуіне болмайды, канша айтқанмен көршілес халықпен түзулік жақсы. Жылқышылар қоста жатыр ма, немесе каннен – қаперсіз алыстау ауылдарына кетті ме, әйтеуір бұлар еңбексіз, толғақсыз, дөп бір оз жылқыларындай шамалы қиқулап айдай жөнелді. Үдере тартты қуғын жоқ, бағыттан адасты ма қуғын көрінбеді. Бұлар сол үш айғыр үйірді, қуып келді, түнде айдайды, күндіз тасалау жерде демалады, жұрт көзіне түнде де, күндіз де түспеген абзал, апта мезетінде Ұлы жүз жеріше ілікті, бәрібір қашан үйге жеткенше «қауінтен құтылдым» деу бекер, Шуға жақындады, мақсаттары Қасқакөлге қарай оңтүстік батысты бетке алып келе жатқанда ұйме-жүйме қуғын көрінді. Тілге келсе Үйсіннің бір байының жігіттері екен, олжаларының жартысын тастап кетсін, депті, жортуыл тілінде мұны сауға дейді. Соншама жерден ел шетіне жақындағанда бұлар малды тастағысы келмеді және өздерінің кім екенін де айтпады. Бұлар бере алмайтынын айтты, өлар ендеше

күштеп барлық олжаны бастапқы шартқа көнбегені үшін түгел алып қалатынын айтып қорқытты. Жарылғап батыр ол уақытта бірсыпыра қалмаққа қарсы қырқыстардан кейін атағы шығып Абылайханның сенімді серіктерінің бірі дәрежесіне жеткен кезі еді, қуғыншыларға мұның атын айтса серпіліп те кетер еді, оған тағы намыс жібермейтін сияқты болған соң ана жақтың батырын жекпе-жекке шақырады, (ол уақыттың ұрдісінде жекпе-жекке ешкім шықпаса, сол жақ жеңілген болып саналады) бір адам шығады, батыр екені көрініп тұр, астында тоқпақ жалды торы аты, үстінде белуарына дәйін жапқан торкөз сауыты, қолында келтелеу найзасы, қолдан соғылған қара қылышы, жуан шоқпағы белінде салақтайды. — Атыспақ керек пе, шағыспақ керек пе — деді, әлгі батыр, өзің айт! — деді Жарылғап, — ендеше шаныспақ керек! — деп найзасын ала ұмтылғанда, екеуі найза ырғасқанда аса қарулы Жарылғап батырдың тегеуріні шыдатпай сүбеден салған найза бойлай кіріп, ол аттан аударылып түскенде азар суырылды деуге болады — деді Жәкең.

— Сүбесі еңсеріле жыртылған батырды аядым, мал болмайтынын білгендеймін, бірақ не шара, атын да, затын да басында сұрамаған соң не керек!?

— Сонымен бұдан кейін аса қауып болған жоқ, қазір мына Қаракендердің елі отырған Үш Дересінде дамылдап, Қасқакөлді қапталдай оты-

рып елге аман-есен келдік, - деді Жәкең, біз өзімізді кінәлі санаған жоқпыз, баяғыда олар өкеткен жылқыны қайтардық деп санадық, кейін сол Ұлы жүз батырының тағдырын естіп, біле алмадық деп әңгімесін қысқартты Жарылғап батыр. Бұған қоса: - Өздеріңіз көрген Садырбай жылқыларының сирақты екенін көрдіңіздер ғой, - сол ұш айғырдың екеуін Садырбайға бергемін, ол жақсы тұқым өрбітіп, өсірді, бұл біздің халықта жоқ үрдіс, бірақ дұрыс деп санаймын – деді Жәкең. – мына сарыала тұлпарлар нағыз жауға шабатынның өзі, бұл жолы мініп шықпадым, менде – сарыаланың Садырбай силаған бірнешеуі жоқ емес, бар деді. Келе жатқандар осы әңгімеден бір желпініп қалды, және бәрінің көңілінде өздері аттанып шыққан ауыл, ондағы Садырбайдың мырзалығы, өрісті кең алып, ақсары гүлге бояғандай сарыала жылқылар, мұның бәрі көңілге шуақ өкелгені рас еді...

Бұлар жоғарыда айтқанымыздай Мәнжі Күржікей баласының ауылына келе жатыр, өлі де болса бір-екі бие сауынындай мерзімдегі жер болуға керек.

Мәнжі Алтай-Тоқының бетке ұстар батыры, анау-мынау адамға жалпақтайтын адам емес. Ана жылғы Нұра соғысына дейін де жаумен көп алысқан, Қаракесектің тағы бір белді бұтағы Сарымнан шыққан Құлық баласы Жалаңтөс екеуі Нұра бойындағы қалмақтың көп жасырын қосын-

дарын ойрандаған, қазақ жағында жазық жоқ, жазығы жеріі өзі иемденгісі келгеидігі. Зады, қазақ мейірімсіз халық емес, өйткені діні мұсылман, қалмақтай пұтқа табынбайды. Мұсылман болған соң әржағы белгілі адамды аяу бар, жан ашу бар. Тіпті сол соғыстар кезінде жерошақта алып жүруге ұлгермей қалған сәбилердің осы батырлардың қай-қайсының тауып алғаны бар. Сол балаларды асырап адам етіп алғандар көп, ол балаларды ешкім қалмақ демейді, қазақ дейді, «Жолдыбай», «Ошақбай» деп көбіне сондай балаларға ат қойылған, тіпті солардың ішінен шыққан жас батырлар да бар корінеді.

Қабакен үнсіздеу, дүниені оймен шолғандай бұлардың әңгімелеріне онша арқаспай келе жатқан адамның кейніндей болғанмен бәрін де тындап, естіп келеді, тіпті әңгіменің кей жерінде жүзі жылып, мырс етіп те қояды.

Қарамендеге әңгіме айтқызбақ болып, қалғандары бір-біріне ымдап көз қысысты.

Жарылғап батыр: “Қараеке осы ана жылы Абылайханмен сонда мен жоқ едім, ішінде сіз барсыз ғой, Тәукенің қылығын айтыңызшы” деп, қолқа салғандай болды.

Қараекең бұлардың ойын білді де, жарайды айтайын деді.

- Ол бір қазақ әскерінің халінің қиындау кезі еді, Абылайхан күшті сақтау мақсатымен ұсақ соғыстарға қиліккісі келмеді. Бұны бәріміз

қоштадық, мына Сеңкібай батыр боса-болмаса ішінде еді сол уақиғаның. Сөйтіп Аңырақай маңайында қалмақтың мың адамдық қолына ұрынып қалдық, оларда бізді байқамаған болу керек, аяқ асты, ұйпа-тұйпа болды, - пай-пай Қабанбай батыр! Тек алла тағала мұсылманға оны соғыс үшін жаратқан дерсіз, өздері килікпесе соқтықпай өте бермек болып сырттаңқырап кетіп бара жатқамыз, Қабанбай батыр кенет Абылайханның жанына шауып келді – хан ием, жаппай соғыспайық, тек біздің бір-екі батырымызды сынап көрейік, жекпе-жекке шақырып! – деді. Қабанбай айтқан соң хан мейлі! – деді. Оларда біздің бастапқы ойымызды сезген бе, орағытыңқырап барады екен, жүз адамдық қазақ әскері алдынан кес-кестегенде сасып қалғаны көрініп тұрды, Қабанбаймен бірге мына Сеңкібай батыр және мен бар едім, - деді Қараменде. Бұл екеуіміздің болатын себебіміз Абылайхан айтты Қабанбайға барындар деп. Аржағы неғылса да түсінікті, ұйткені Қабанбай өзі шексіз батыр ғой, ақылы да бар, бірақ кейде сол ақылды батырлығы басып кететін сәттері көп. Соғыста мұндай жағдай аса қауіпті, батырдың басына өлім қауіпі төнеді, сол қауіптен «батырды ұстасам» деген ғөй Абылай.

Ілезде аллаға сиынып, қалмақ қолына қарсы келіп-ақ қалыппыз. Олар мың адам, атойлап қарсы салса, біздің жағдайымыз қиынға айналады, онда Абылай бастаған негізгі қол көмекке келеді, оны

Қабанбай қатты намыс көреді. «Жекпе-жек» деп жас Олжабай батыр, Қаржас атаның баласы ақбоз атын ойнатып шықты, қалмақтың бір дәу батыры, кара қазан ат мінген екен, оларда да намыс бар емес пе, барқырап, біз олардың тілін түсінеміз бе, сол Олжабайға қарсы шапты. Біздің Олжабай батыр жас та болса ондаған соғыста көзге түсіп еді. Кейінгі уақытта Абылайхан кемеңгер басшы емес пе, - құр көзсіз шапқанды қойындар, - деген. Әдейі әскер әдісін үйретуді қолға алған, онда қазақтың да, қалмақтың да әскер әдістері үйретілін, кейін өз жемісін бере бастаған, яғни құр күшке сенетін жүректілер ғана емес, енді айлалы, өккі батырлар шыға бастады. «Батыр аңқау, ер көдек» деп тегін айтпаған, бұрындары батырлардың көбісі екі-үш жекпе-жекпен қалмайтын, неге десең «өзінен зор шықса, екі көзің сонда шығады» демекші, қалмақтар да алыптар көп шығатын халық. Бір жолы болмаса, екінші не үшінші жолы майып боласың. Құр батырлықтан жөне шықпайды, әдісін, айлаң, ақылың бөрі қосылса қамалың күшейеді, жеңудің шарты да сол. Сонымен Олжабай батырға ішіміздегі үлкендердің бірі бата берді. Олжабай батырмен әлгі қалмақ батыры сүт иісірім шайқасты, сөйтін тұрғанда өйтеуір аталарымыздың өруағы үстем болып жеңіп келді. Үлкен соғыспен құтылу үшін шарт-тағы бір жекпе-жек, енді біздің Баянауылдан шыққан жас батыр Жасыбай бармақ болды. «Алақандай Баяннан екі бірдей батырды

оққа байламаймын» деп Абылайхан рұқсат етпеді, біздің басқа бір батырымыз шығып жекпе-жекте ол да жеңіп, қалмақтар шарт бойынша соғыссыз жөңкіліп жөнелді. Соғыс жағдайында елінде қандай қас батыр болсын, білгенін істеп жүрген адам, хан пәрменіне көшеді, ханның байлауынсыз жекпе-жекке қандай болмасын іске төуекел етуге рұқсат жоқ, мың адамдық қол бір адамдай тас түйін болып отырады. Әсіресе Аңырақай шайқасының алдында қазақ қолында тәртіп ғажап болды, өр ондық, жүздік, елубасы, бес жүз басы, мыңбасы деген лауазымдар болып белгіге жасыл шүберек, көк шүберектер найза сабына тағылған. Солар арқылы қатты соғыста кімнің қайда жүргенін ханмен оның маңайындағылар біліп отыра алады. Соғыста кейде көтерілген шаң мен аттың сүмектеген тері, аттың қылаң ба, боран ба, қара ма, қаракөк пе аңғартпай жіберетіні бар. Сондайда бұл шүберектер бағыт-бағдар ұстауға керемет қолайлы болғандықтан жаппай кіргізілген кезі болатын.

— Сол жолғы соғыс ауыр болды, екі жақтан да көп жауынгер опат болды. Соғыста өкінбей өлетін бір де бір адамды көргем жоқ, - деп сөзін жалғастырды Қаракен.

— Біреулер жауын өлтіріп жастығын ала кете алмағанына өкінеді, біреулер үйленіп артында ұрпақ қалдыра алмағанына бола өлім сәтінде өкініш өзегіп өртейді, енді біреулер бұл өмірді баз кешкенін, түк қызық көрмегенін айтып өкіріп

барып жан береді, соғыс қызуында кім қалай өледі, деп қызықтан тұрмайсың, тек қансырап жатқан жанның басына барып, дем беріп, басын сүйегің келеді, жұбатқың келеді, бірақ не деп жұбатарсың, оның үрейлі көз шарасы саған қараса, сен айтарың болмай төмен қарайсың, біреулер қайыспай, қарысып өлмек болады, бірақ өлім шіркіннің алдында қайыспай кететін адам болмас сірә. Қорқақтау келетін адамдар өлім сәтінде де қорқақ, жанталасып не өзі ештеңе айта алмай, не жұбатқың келген сені тыңдамай, бақырып-шақырып аласурып барып жантәсілім қылады.

– Міне сондай ауыр соғыстан шығып күш жинап, азық-түлік қамдау үшін сары даламен сірә Бетпақтың – Ақдала жақ шетімен бейбіт бай ауылға қарай келе жатып, қатты қалжырап ашығып шөлдеген оскерге бір тұнық су кез болып қатты қуаныстық. Қолда қалған азықтың қалдығын пісірмек болып, от жағуға отын жоқ, таяуда бір-екі зират көрінеді, төрізі салынғанына онша көп болмаған болу керек, өйткені мужілуден бүтін екені байқалып тұрғандай, біздің халық та қызық халық қой, доп осы зираттардың төбесін қолдана талмен жапқан екен, Абылайханның өзі қалжыңды жақсы көреді, бейбіт уақытта сарайда өтірікші, қалжақ, сал-сері, сыпа, сайқымазақтарды жинап кейде көңіл көтеретіні де бар. Зираттың төбесін ағашпен жапқанын біреу барып көріп айтып келді. Абылайхан сәл бөгелін, күлімсіреп:

- Тәуекел қылып қорықпай анау зираттың төбесіндегі ағашты бұзып әкелуге қайсың барасын? – деп сұрады. Ешкім үндемеді.

- Ендеше Тәуке қыран сен осы жұмысты атқар, жаныңа дереу бес-алты жігіт алып, - деді хан. – Ләпбай! – деп Тәуке жөнелді.

Жанына бес-алты жігіт ертіп алған. Бара білген дұғаларын оқып бет сипайды. Сонда Тәуке: «Қойды сойғанда сенде жазық жоқ, бізде азық жоқ» деп союшы еді, бұл жұмысымыз да соған келеді екен, мені аяқтап жіберіңдер төбесіне шығып бұзып сендерге тастап тұрайын, сендер мол түссе тал-шырпыны анау қосқа беріп жібере беріңдер, қазан аса беруге сол шырпылар жарай берер – дейді де бір қолымен найзасына сүйеніп, өзі ұзын бойлы, сымдай ширатылған жігіт Абылайханның көзіне әнеукүнгі соғыста екі рет түсті, жай соғысқаны өз алдына мықты батырға қарсы жекпе-жекке шығып, оны тырапай асырды, әртынша екінші күні тағы жекпе-жек болды, Қабанбай батыр өзі шығам – деп тұрғанда өлгі Тәуке «аға» - мен шығайын батаңызды беріңіз, - деп, қарап тұр, өйткені бір соғыста жекпе-жекке шығып жеңген батыр сол соғыста қайта шықпайды, мұның мәні оның осы соғыста жауды жеңген еңбегі бар деген сөз болса, екінші мәні жанын ұмсынып кім болса да, қайта-қайта жекпе-жекке ұмтыла бермейді, өйткені ол өлімнен өмірдің ғана белдесуі, міне сол Тәуке расында

қазір асқан батыр ғой, бүкіл қазақ мақтаныш етеді десе де болады. Сол жекпе-жекте тағы да Тәуке Қабекеннің батасы дарып жеңіп мерейі үстем болды, сол уақытта қалмақтар жағы байқап, қарап жүреді екен, мына жас батырды құрту керек деп, тұтқиылдан отыз шақты әскер даулап бас салып байлап әкете жаздағаны сол жолы еді – деді Қарамеңде өңгімесін жалғастырып.

Содан Тәуке өлгі зираттың төбесіне шығып, сырғауылдың шеті көрінген жерден сапысымен бүрқыратып көтере бастайды, орнықтырып салған ағаш алына қалуы да оңай емес, біраз талды суырғанша едәуір уақыт отеді, әйтеуір бір уақытта сырғауыл қопарылып қолына келеді, содан кесектен құйылып салынған, үстің сырғауыл салып талмен бүркеген қу, мекиен даладағы зираттың төбесінің бір шетін көтере жұмыс қылып жатқанда ішіне қарай опырылып кетіп, Тәуке өпырылған бұрышпен бірге бпiктігі едәуір қабырға бойынан, бүрқыраған шаңмен бірге ішке құлап түседі, сойтсе іштен бақырған дыбыс шығады. Сонда Тәуке: - Әй, аруақ, кімде болсаң, жататын болсаң, тиыш жат, бізде ерігіп келе жатқан жоқпыз, қалмақпен соғысып есіміз ауыл келеді, жатсаң тиыш жат, өлі сен түгіл, тірі Абылай да қиналып келеді, ренжісең де осы өтынды аламыз, - депті, өлгі бақырған жерге қарап. Бірақ бақырған дыбыс одан сайын үдеген сөң өлгі жерге үңілсе, жаңағы өзімен еріп келген

жігіттің біреуі, неге екенін кім білсін, тәрізі дәрет сындыру ойында болған ба, бірақ Тәуке жоғарыда жұмыс қылып жатқанда ол кішкентай есіктен ішке кірген ғой, сол екі ортада опырылған төбенің тұсында белуарына дейін құлаған қабырғамен, төбенің қалың топырағы бірақ құйылғанда басып қалған, бір жағы үрей билеп бақырған сол екен, ал Тәуке оны аруақ деп өйлаған. Осыны айтып Қаракен мырс-мырс күлді де - өне Мәнжі ауылының төбесі көрінді деді, бұрындары да тағдыр айдап осы ауылға соққанбыз, Алтай Тоқалар қымыздың бабын керемет біледі – деді. Мәнжі батыр ауылынан Жарылғап батырдың да қазіргі қонысы алыс емес, екі күншілік жер болып қалады.

- Кәрсон–Керней елі күт қонған ел, жаугершілікте қатты зардап шексе де өз ақылдарымен дереу түзеле білді. Сонау Қаратау, Сыр бойын бұлар да жайлап бақты. Содан Есбай батырмен жас Байсейіт батырға еріп қайта Арқаға келін өз қоныстарын иемденіп алды, ризықтарын алла ортайтқан жоқ, қойды, ірі қараны қойғанда, мыңды айдаған байлар көп, байлары мырза келеді, қолы ашық, сонысынан ба еке, жері де шүйгін, суы да тұнық жерлерді мекендеп өсіп-өрбіп отыр, Алтай – Тоқалармен көршілес, өрине ел болған соң ептеген қақтығыс та болмай тұрмайды, бірақ, ондай шаруалар ел ақсақалдарынан артылмайды – десе де болады. Түбі бір Мейрамның баласы емес

пе, шамасы келсе бір-бірімен жауласпауға тырысады, қыз алысып, қыз берісіп араласып жатады.

Қаракесек Бертис – Ташкенді билеп тұрғанда Алтай – Тоқадан Барғана деген кісі өзбек-сарттың Ферғанасын билегені рас. Енді тағдырдың айдауымен бұлардың бөрі де Арқаға қайта келіп қоныстарын тапты.

Қазіргі Арқаның бүкіл бойына келін қоныстанған халықтардың аталары бір кезде осында өмір сүрген. «Ақтабан нұбырынды, алқакөл сұламада» бас сауғалап Сыр бойына, одан Бұхара, Тәшкен жағына дейін барып тұрды. Тағдырдың сынағы қазақ халқына қатты батты. Рулас елдер, ағайын-туыстардың өлгені өлін, олмегені бір-бірінен адасып қалды. Содан 172... жылдары ес жинап, Қабанбай, Богенбайдай қайратымен ақылы кемел батырлар нығып, Әйтекемен Төледей, Қаздауысты Қазыбектей кемеңгер билері шығып ес жинады, етек жапты. Жүздеген жылдар тыныштық бермей жанды жандай, малды малдай айдапта, тартып та әкетіп тұрған қалмақтың «Анырақайда» өкесін бір-ақ танытты, қалмақтың өлігі он мыңдап комілді, енді бір кезде қазақтың басына төнген қауып солардың өз басына төнді, әр жағында Шын патшасына алдауына еріп айдауына көніп қазаққа бес жүз жыл қала салғызбаған қараңғы қашіңер топас рухсыз халық Жоңғария біртіндеп жер бетінен өше бастады, күші кетін сорлаған жоңғарды енді Қытайдың талап, өз

көршісін бір кездегі мықты көршісін өзі жойып жіберді, шамалысы бас сауғалап сонау Ресейге жақындап Жайықтың ар жағына отіп кетіп әйтеуір қоныс тапты, талаудан қалған шамалысы ішкі мұңғұлға барып сінді. Тарих толқынында момын халыққа зәбір көрсеткен сұмпайыны алла осылай жазалады.

Жоңғарды бер жағынан қазақ қысқанда ар жағынан қытайдың өзі қысты, себебі олардың қолшоқпары болып келген қалмақтар – қауқарлы күшінен айырылған соң енді ғұмыр сүруге лайық емес деп шешті Шын империясы сарайындағылар, және ортада боғет болып тұрған осы бір дүлейлеу, топастау келген жауынгер халықты жойып жіберген соң, қазақтарға жақындап бұрын қалмаққа істегенін қазаққа істемек болды.

XV – желі

Абылайхан қалың өскерімен жоңғарды бір-жола жәукемдеп жүргенде Алатаудың Жоңғар қақпасынан сөл әр тамандау күрттай құжынаған қытай, қытай болғанда нағыз қарақытай өскеріне кез болды, кезуілші арқылы бұл күрттай құжынаған бастарына тура ет салатын қазақы табақтың кішіректеуін киін алғандай, атқа жеккен үстінде қоқиған бірдемелері бар, арба дейін десе арба емес, сөйтсе бұл зеңбіректер екен. Зеңбіректің жаман жері – таңқ ете қалып атылғанда өлгі үлкен ұңғының аузынан күл шашып жібергендей бүрк

ете қалады. Ең қиыны одан қазақы аттар ондай дыбысты естімеген соң қатты үркеді, бұл орине зардабын тигізеді.

Абылайхан оз батырларының, өр елдің игі жақсыларының қоршауында кейде осылай «аттың жалында, түйенің қомында кеңес қылуға тура келеді, бұлар қалмақтың қалғанын аулап жүріп мыналарға кез болды, - енді не істейміз? – деген жағдайды шешу керек болып тұр. Билер айтады: - бұл полелерден аулақ кетейік, «ақырзаман болғанда қара қытай қаптайды» деген бұрынғылар, мынау шошағы жоқ, өздері аса ірі болып келмейді екен, солар, бұл пөлелерден бой тасалай тұрайық, «поледен маишайық қашыпты» деген дейді. Ия, кейде бұқпантайдың озатын жері болады, бірақ дәл қазір бұқпантайлайтын кез бе, уақыт па, осыны дұрыс шешу керек. Абылай қытайларды білмей отырған жоқ, артында мың жыл бойы патшалық құрған әулетті патшалары бар, үлкен қылып қала салған, тасты да, темірді де игерген зергер десең зергер халық. Өздерінің саны қазақтан мың есе көп дейді, астағфиралла! Бұлар біздің сорымызға туған ба, ей, жаратқан-ау, мың жыл қалмақпен арпалыстық, біз оларға тигеннен гөрі, олар бізге көп тиюші еді, тигенде аяуды білмеуші еді, сол ғой біржағы бізді ашындырған, жер бәрімізге жетеді, дұрыс бір-бірімізге тиіспей өмір сүрейік деп маңқылдаған қалмаққа сан рет қазақтың жайсаңымен жақсысы бармады ма?

Зорлығына кәңгіміз келмесе де еріксіз көндік қой, қорлығына көне алған жоқпыз! Көңгенде әліміз жетпесе бір сәрі ғой. Күшіміз асып тұрғанда басымыз бірікпей сан рет қалмаққа жем болдық қой. Кейінгілер соны білсе бізге не дер екен. Ал мына томпей бастар тағы да сұғынып біздің жерімізге кіріп алыпты, ештеңеден қорықпайтындырын білдіргісі келіп, Алатаудан аққан ана бір кәусар өзеншенің жиегінде жабайы алманы бырт-бырт шайнап, сай арасындағы қарақоздің жасындай молдіреген жүзімді жапыруын қарашы, жоқ, халқым бұған бүгін көнсе, ертең бұл қарақытайың қайқандап Арқаға дейін жосылмасына кім кепіл, бір заманда Қасқакөлге дейін осылар келіпті деген де сөз бар.

Бұларға соқтықпай-ақ кетуге болар еді, бұрынғыдан, оздері қалмақты сан аяп қырмағандықтан опық жедік емес пе? Ендігімізге не жорық! Бағанадан бері осы сөзді Абылай айтып тұр екен. Бір қараса билер солбірейіп, есеңгіреп қалғандай екен.

– Қанекей, құрметті билер, менің жорықтағы уәзірлерім оздеріңізсіздер, бағанадан ойланып, толғанған шығарсыңдар, - менің шешімім артынан – деп жағалай көз тастады, өз өңінде не сасудың, не басқа белгі білінбейді, дәп бір Түркістандағы хан сарайының алдындағы мәжілісте тұрғандай қарасұр оңі биттей сыр бермейді екен деп ойлады билер. Бір жағынан хандарының саспайтын кейгі

бұларды сабасына түсіргендей еді, енді қайтсын, бәрі де мұндай құқайды көрмеген, қытайыңыз анау болса пәрудәгер-ау, шетіне көз жетпейді, бұлармен соғыссақ, қазақтан тұқымда қалмайтын шығар, сірә. Қалмақ «үйренген жау атыспаққа жақсы болатын, мыналардың жанында олармен соғыс ойыншық сияқты, бейне бір шауып келе жатып аттың екі жағына кезек аударылып түсіп, бауырына бара бере қайта көтеріліп мініп шабатын бозбастау, бозбала сарбаздың қылығы сияқты бірдеңе шығар. Дөп мыналарға тиіссек ажалды өзіміз іздеп барғанымыз болмай ма? Осы жерде сен тимесең мен тимен бадырақ козді» неге ұстамасқа, өттеген-ай не істейміз, ханның шабайық! дегені де дұрыс шығар, бірақ мыналардың ортасына түссең еікім де аман қалмас сірә! Бұл біраз билердің ойы.

Бұлармен қарақытайлардың арасы төрт-ақ шақырымдай. Екі ортаны таудың еңкейе келген қырлы да мұжінген жартастары бар, самырсыны тырбықтау өскен беткейі бөліп тұр.

– Не айтасыз, құрметті билер? – деп Абылайхан – жанындағыларға тағы қарады. – Аға би мен іні би айтарларыңыз болмаса, мен айтайын, – деп Қаз дауысты Қазыбек оңтайланды.

Қазыбек Орта жүздің биі. Қарауындағы халқы сөзшең де, еті тірі, оқу-білімге де бейім тұратын ширақ ел – қаракесектер. Тіпті Ресеймен байланыс дәл қазіргідей болмай тұрғанда-ақ, осы

елден біраз адамдар сонау Оразмұхаммед оғланның ұрпақтарын іздеп барып, орысшаны мейлінше үйреніп, оқып алғандары бірсыпыра. Мына бидің қасында да орысша жетік білетін солардан ауысып келген адамдары бар, бұл бимен орыстар қатты санасады, тіпті қалмақтар да қорқады, қорыққан соң құрметтейді. Шын ниет қылып сөйлесе үш жүздің баласының мұның сөзін тыңдайтыны анық. Сондықтан хан да бұған бүгіндері арқа сүйейді, дәл Қазыбектен асып іс қылмайды. Бүгіндері би оз кемелінде бір кезде Сырға, Орға жөңкілген халқын беталды шаныратқан жоқ, Ташкенде көп қаракесектер тұрды, тіпті Ташкеннің сол кездегі ханы қаракесек Бердібек (Бертіс) болғанын кітабымыздың жоғары бір жерінде айтқамыз. Қазір Қаз дауысты Қазыбек өз елін Арқаға, шұрайлы да, құнарлы, сәулетті Қарқаралы жеріне апарып дұрыстап қоныстандырған. Кешеден бері Қазыбек би де қатты ойлануда еді. Өйткені қалмақты жеңіп алған азаттығымызды мына дөңнің артында жатқан төпей қалпақтардың алып қоюы обден мүмкін екен. Соғыс деген үлкен ауру сияқты кейде, алдын алсаң жазылып кетеді. Алдын алмасаң меңдеп алып, кейін ем қонбастай болып үлкен жараға айналып өлімге себепші болады. Бірнеше жүздеген жыл арпалысқан соғыста ия, жеңдік. Бірақ мына табақ қалпақты не істейміз. Тіпті бұларға тиіспей қоя берші, қаптап алған соң, аз қазақ тіпті

мыналардың ішінен бірін-бірі таба алмай қалар. Бұлар көп халық. Астағфиралла! бұларды бір кіргізсең сөз жоқ, қаптап кетеді. Ертең «мынау менікі еді» дегенді бұлар тыңдамайды, өйткені «көп қорқытады, терең батырады» деген рас, артында күш көп болған соң, соған ылайық іс істеуді бұлардың бәріне айтып, үйретін жіберген де шығар деп ойлады Қазыбек. Төле мен Әйтеке ауыз баққандай. Өйткені мына жұмыс оңай шешіле салатын жұмыс емес. Хан иенің не ойлағаны бар? Шеғиғенді жөн көрні тұр ма? Қазақтың жақсымен жайсаңының дені осында тұр. Бірен-саран батырлармен билер болмаса, көбісі осында. Қалмақтармен көп соғыстан кейін мұндай құқайға кездесеміз деп кім ойлаған. Мың өлшеп бір пішілу керек, қалмақтан құтылсақ бұлт ашылып, күн шыққандай болар-ау, деп жүргенде мына қытайлар келін қалады деп кім ойлаған.

Кенет Қазыбектің келбетті тұлғасы ханға қарады. Хан оның бірнәрсе айтқалы тұрғанын айқын білді. Хан қолын көтерін еді, жапырлап, ызындап тұрған көпшілік тына қалды.

– Уа, халқым – деді Қазыбек, - Уа, хан Абылай! – Көрмегенді көріп келе жатқан қазақ едік, момын едік, жуас едік, «бас жарылса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде» деген сөзді кім айтып еді, неге, кімге айтып еді! – Жүздеген жылдар осы сөзді ұстанамыз деп таяқ жеп келгеніміз өтірік емес, қалмақ тиіп кетсе, біз оларды ұмытып

кететіндей көріп, «ей, бұл бейшараларға несіне тиеміз» - дейтіндей көрінуші еді, бізге. Соның аяғы кешегі «ақтабан шұбырындымен, алқакөл сұламаға» әкелді, қайырлы болғандай еді, осы тұрған оздеріңе белгілі сарбаздармен, батырлар ірілі-ұсақты соғысты өткердік, өр жерде колаң келеп жүрген жау қосындары жойылды, осыған дейін біздің азуымыз жоқ болатын, ол азу ақылдың азуы, бөріміз біріккенде ел болатындығымыз, сөйтсек жауды жеңе алатындығымызды көрдік, бірінші Түркістанды жаудың ірі күшінен қорғадық, Алакол шайқасы өзімізді де теңселтін кеткенмен сұм жауды жеңуге деген сеіімімізді көбейтті, Шұбартеңізге ұш жылдан кейін тағы жеңіске кенелдік. Шорға соғысы ұзақ сексен күнге созылса да нақ осы жолы қалмаққа жүз жыл бойы кеткен есемізді алдық. Отызыныны (1730) жылы Жоңғарды күбасымен, қарасын, ойратын алдымызға салып айдап Ілеге дейін қудық, қансыраттық, қанша асыл дүние, мал-мүлік, олардың құлдығында кеткен бауырларымызбен, күндігінде кеткен қарындастарымыздың тірісін түгел босатып алдық. – Осы айтқандарым рас па, өтірік пе, айтыңыздаршы халқым?! – деді Қазыбек.

- Біз тентек, сотқар, қанқұмар халық емес едік, жауларымыз бізді соған еріксіз итермеледі, «бұға берсең, найзасын сұға бергісі» келді жауларымыздың. Біз Ресеймен, Шын елімен де ежелден тату-тәтті болғымыз-ақ келді, бірақ олардың ойы

басқа екен, олар бізді күл етуді ойлапты. Арысын қойғанда Үйсін, Арғын, Найман, Дулат бабалар бірге болуға анттасқаннан бері біз ешкімге күл болмағамыз, өзімізде біреуді күл қылуды қаламаймыз. Үлкен халықтар бізге басымдық қылғысы келеді, оған консек, күлдіктің қарғыс таңбасынан басқа қоретінің бар ма? Жоқ! Орыс еліне арқа сүйегіміз келген, бірақ олардың ойы да бізді жарылқау емес, жерімізді алу екені білініп қалды. Уа, халқым! Бір халық, басқа халықтың басына бақыт әкеліп береді – дегенге мен сенуден қалғалы қашан! Менің айтарым тап қазір мына төбе астындағы жауға аллаға сиынып соққы беру керек, және ешбір аялдау болмау керек. Құдай алдында арымыз таза, қазақтың қасиетті жеріне кіріп келген келімсектерді тап қазір жазалайық! Жауды аяған жаралы, ерейік, асқар таудай Абылайдың артынан!

Осымен Қазыбек алабұртып барып, аузынан жалын болып шыққан сөзін аяқтады, өзі сүйікті ақтабан атының үстінде, сөз біте бере ақтабан орнында кісінеп, шұрқырап шырқ айналды, жануар тап бір майданның иісін сезгендей.

Қасиетті Қаз дауысты Қазыбек – алланың уәлиалласы еді, беталды сөйлемейтін, сөйлеген сөзі сол заманның заңындай еді, Қазыбек айтты деген сөз Үш жүздің баласына аса тиетін сөз еді, бірақ Қазыбек «соғысқа шақырыпты»-деген сөздің естілуі осы шығар, халық жанымен, жүрегімен

түсінді, ғуілдеп қоя берді, Абылайдың ақ туын Бөгенбай батыр котерді де жау бағытына сілттеп қалды. «Аруақ, аруақ» деген күңіренген айқай басып Абылайдың дәл осы сәтте соңына ерген отыз мыңдай сарбаз телпек бастарға қарай қаптап берді, олардың атты әскері өте аз, бастықтары мінеді, жүк тартатын аттар бар, зеңбірек сүйреген аттар ғана бар, негізінен жаяу әскер екен. Олардың соғысу тәсілдері қазақ сарбаздарына таныс емес, бір жердегілер жентектеуді жақсы үйренген сияқты, бұлар үнемі әскерін үйретін отырады дегенді естіген. Бірақ зеңбірек деп аталатын «пәле» қару бұлар үшін қорқыныштылау, дегенмен оған да үйренуге болар, бұл өзі әр қайсысы қазақтың үйде дәм түйетін келісіне ұқсас көрінеді, келінің үлкендігіндей болғанмен зор дыбыс шығарады, пілтеге от тигізгенде өлгі келінің аузынан допқа ұқсас бірдене ұшып шығады, зеңбіректің оғы осы. Кейіннен «бір мылтықтың аузына қырық кісі сияды, бір зеңбіректің аузына мың кісі сияды» дегенде қазақтар дәл тауып айтқан сияқты, қырық сөзі ерекше қолдануға ие болған біздің халықта: «аюда бір кісінің күші бар, қырық кісінің жүрегі бар» деп те айтады, «ханда қырық кісінің ақылы бар» делінген. Қарап отырсаңыз, қырық санының мыңға асып балануы зеңбірекке келгенде, ендеше зеңбірек мың адамды қырып жібермегенімен қазақтың үйренбеген аттары соғыс даласынан ала

қашқан сәттері көп болды. Телпектілермен соғыс қырғын болды. Аттымен соғысқаннан жаяумен соғыс біздің өскерге тіпті қызық көрінгендей еді, бұлардың найзаға ұқсас сүңгілері жерден оңтайлы болып шықты, бірсыпыра сарбаздар осы үңгілер кіріп қаза болды. Зеңбіректер алыстан қолданылатын нәрсе екен, атпен соғыста қатты іске аса қоюы оңай емес, «барк» етіп басында аттарды үркіткенмен артынан оған да үйреніп алды, біздің сарбаздар жаяуларды еркін жөукемдеді. Атпен әндемді келін біреуін шоқпармен қақпақылдай келіп, екінші, үшіншісі қабаттаса бергенде ат бауырымен бір-біріне ұрып жіберуге өдістенді біздің сарбаздар. Бұл күнгі айқаста қазақ қолын «қайыперен – қырық шілтен» қолдап кеткендей болды. Дүшпанның қаны судай ақты, кернейлерін даңғыратып шегінуге белгі берілгенде жау тобы азайып-ақ қалып еді. Сол уақыттағы деректер сол соғыста он мың қытай сарбазының қаза болғанын тіпті бұратаналарға ерлікті қимайтын Қазақ ССР тарихы деп аталатын оқулықтың 1959 басылғанында осы туралы айтылған еді. Осы соғыс туралы қосымша айтарымыз қазір осы тәуелсіздік кезеңінде қытайдағы қазақ тарихшыларының беделді ойына сүйенін Шың императоры мен Абылайхан кезінде жазысқан төртжүздей хаттар бар делінеді, осы соғыстан кейін Абылайхан қытай императорының Үрімшідегі әміріне мына тұрғыда жеделхат жолдап, он жауынгермен екі

белгілі би, оның біреуі Үкібай би (қаржас) жөне өзіне жақын бір төрені жібереді. Хаттың мазмұны мынау: «Мәртебелі күн асты падишасы! Сіздің мархабатыңызға бас ұрып, әрбір ғибадатымыздың артында сіздің саушылығыңызды жаратқаннан тілеп, бөлек бас ұрушы едік. Ондағымыз біз қазақ елі сіздей ұлы мемлекет аясында бақытқа малға, жанға кенелеміз деп ойлаушы едік. Соның үшін бізбен жақындықты ниет қылған алыста, жақын жұмхирияттарға назар бермеуші едік. Енді сізге мынандай бір қолайсыздықты мағлұм қыламыз. Осы 17... жылы сіздің ұлы ғұзырыңыздағы аймақтан он мыңнан астам өскер біздің жерімізге хабар оңарсыз басып кіріп, шалғындарымызды таптап, үлкенді-кішілі жемістерді сабағынан үзін, біздің тиыш жатқан халқымызды өздерінің зеңбіректерінен атып қорқытқан. Мен Абылай хан – кезуілші, шолғыншының сөзіне сенбей, атыма мініп, өлгі жерге өзім барсам, оқиға дәл менің адамдарымның айтқанындай екен. Менің осы өңірдегі сізбен бізге бірдей жаулық қылып жүрген жоңғарлардан қағып тазарту мақсатында жүрген өскерім - өздеріп Шын мемлекетінің қорғаушыларымыз деп атаған жасақпен қақтығысып қалды. Біз бұлардың неге біздің жерімізге келгенін анықтау үшін сөзбе-сөз тілдеспек болғанымыздан ештеңе шықпады, олар өздерінің зеңбіректерінен атып, біздің аттарымызды үркітіп, жөне сарбаздарымызды сүңгімен шаныша бастады. Бұдан ары

жағдайды ешбір бақылау жасауға мүмкін болмай қалды. Өздеріне басқыншылық жасаған жасақты біздің әскерлер едәуір шығынға ұшыратты. Егер олар сіздің қандай бір мақсатқа жоңғарларды түбірлеу үшін келген болса, бізге айту керек еді, сондықтан сіздің аса мәртебелі құзырыңызға бізге ашу қылмайды деп жолдап отырмын. Анықтанығын менің айтқандарымнан болек сол жасақтың (егер сіздің бағыныштыларыңыз болса) қайтып барғандарынан толық анықтарсыз деп сенемін. Тағы сізге тек қорғану үшін, жерімізді қорғау үшін ғана соғысқа бардық. Осы хат сізге жеткен сөң, сізден анусыз хабар күтетін, сіздің қамқорлығыңызды ерекше құрметтейтін қазақ ханы Абылайхан» - деп қол қойып жіберген. Өсы мәнзелдес хат Екатерина патшайымға да жіберілген, онда: «Аса мәртебелі Русия патшайымы! Сізден бұрынғы патшайымның біздің Әбілхайыр ханға уәде еткеніндей, біз қазақтар сіздердің қоластыларыңызда ештеңеден алаңдамай бақыт күн кешеміз, деп армандаушы едік, сол біз армандаған күн, бізге жақындамай-ақ қойды, неге десеніздер, біздің халық қорғаусыз, қорғаньшсыз қалды. Қалмақтар тіпті Русия шекарасы аймағына өтін алып бізге тоқтаусыз қыр көрсетуін қоймай-ақ қойды. Біздің адамдарымызды өлтірін, мал-мүлкімізді олжалап кету олардың қалыпты ісі. Бұлардан жөне шығыс жақтағы қаптаған жоңғарлардан қорғану үшін озіміз әскер жасақтайық

десек, сіздердің алдарыңызды «әскер ұстамаймыз» деген міндетіміз тұсау бола берді. Соған қарамастан «лақ та олерінде тұяқ серпеді» деген біздің халықта мақал бар, соны ұстанып өзіміз шамамыз жеткенше әскер ұстамасақ ірілі-ұсақты жаулар жанымызды қояр емес, ал жоғарыда айтқандай сіздердің қамқорлықтарыңыздан шет болып отырғанымыз жанымызға қатты батты. Әскер ұстамау жөніндегі міндетімізді орындай алмауымыз, сіздердің бізді «қорғап отырамыз» деген міндеттеріңіздің кепілдігі болатын. Сіздердің тараптан не екенін кім білсін, орындалмауы салдарынан біз өзімізді төрт бұрышымыздан және айналадағы жаудан қорғану үшін біраз шамалы қаруланған қол ұстау керек деп шештік, және солай істеп отырмыз да. Бұған мәртебелі патшайым ренжу орнына қуанады ғой деп ойлаймыз, өзімізді қорғай алуға шамамыздың жеткеніне бола. Сіздің мәртебелі құзырыңызға мына бір оқиғаны мәлім етпей болмайды деп шештім. 17... жылы тамыз айында Шын шекара аймағында бізге ежелден жау жоңғарларды ығыстыру үшін біраз жасақпен сол аймақта жүргенімде қытай әскеріне күтпеген жерден кез болдық. Кездейсоқ деп ойлайын десең, оның негізі жоқ, он бес мыңнан астам кәдімгі қаруланып, оңтайланған әскер екен, бұлардың ойы бізбен соғысу және жерімізді басып алу екенін болжадық. Дәп осы жерде мағұлым еткім келетін

және сізге де аса сақ болыңыз дегім келетін бір жағдай бар. Ол Шын деп аталатын Қытай патшаларының ұрпақтарының да бізге дұрыс көзбен қарамайтындығы, мұның бір үлкен дәлелі олар бізге ештеңе айтпай білмегенсіп бер жағындағы жоңғарларды бізге үнемі айдап салып отырды, осы ниетімен екі елді қырқыстырып, кейіннен бұлар бірін-бірі күртқаннан кейін бұлардың жерімен мүлкіне ие болып қалғысы келетінін біз бұрын-ақ сезгеміз және білгеміз. Осыны айтып жоңғарлардың бізге қастандығын тоқтатамыз деген пиғылымыздан жоңғарлардың надан тонмойындылығының кесірінен ештеңе бізге өнбеді. Олар қытай айдап салушыларына ұйып бізге егін ектіріп, қала салдырмауға айналды. Сондықтан сізге мағұлым олардан өз күшімізбен құтылу үстіндеміз, қазір қалмақтардың әр жерде басы бірікпеген қосындары бар, бірақ оларға әліміз жететіні анық. Ал, мына оқиға біздің бұрынғыдан да сақ болуымызға итермелейді, біздің әскер әлгі қытай жасақтарын қырып жіберді деп сізге хабарлағаным осы болды.

Мәртебелі ханшайым ағзам! Біз қазақ елі тағдырдың жазуымен Рүсиямен коршіміз. Сондықтан да сіздермен тату көршілік қатынастарға зәруміз. Әлі қанатыңыздың астына алуға біздің осы хатымыз сізге бізді аяйтын ой түсірер деп үміттенеміз.

«Қазақ ханы Абылайхан» 17... жыл.

Жоғарыдағы екі хат та жіберілгені анық, және қазақша жазылып, орысшаға аударылып, қазақша жазылып қытайдың сол уақыттағы сарай тіліне аударылып сенімді адамдардан жіберілген. Осы екі хатта да Абылайхан сөздерінде «бағыныштылық», «бағыну» деген бірде-бір сөз тіркесі жоқ, және қытай өскерлерін өз күшімізбен жеңдік дей отырып, орыс патшасының уәде де тұрмағандығына кінә арта сөйлейді, түпкі сөздің төркінінен ешкімге төуелді болмай-ақ, өз күшімізді өзіміз көре алатын жағдайдамыз дегенді түспалдап сездіреді. Бірақ өте оңтайлы мөмлегерлікпен «қорқарымыз жоқ! демейді, өйткені намысқой орыс және шын патшаларының намысына тиіп жау тілеп алғысы келмейді. Екінші жағынан қытай өскерін қырып жібергенін де жасырмайды, және «опасыздық» қылдың дегендей тағы өздеріне аударады. Абылайхан не мөмлегер де, кемеңгер екені, әрине бұл хатты құруға Үш жүздің: Төле, Әйтеке, Қазыбек қатысқаны болуға тиіс. Өйткені оларға басқа уақытта ақылдасып, дәл хат жазарда ақылдаспауы мүмкін де емес қой. Осы уақиғалардың бәрі Көкшетауда өткен хан жиынына дейін болып өткен еді. Оны оқушыларымызға ұғынықты болу үшін айтайық, жоғарыда баяндағанбыз.

Қазақ ханы Абылайхан туралы қазіргі кезде айтылған да, жазылған нәрсе де бірсыпыра. Бірақ сол айтылған, жазылғанның бәрі ханның бейнесін

нақтылы көрсете алама, бұл сұрақ барлығын мазалайды.

Бізде осы оқиғаларды айта келе сол Абылайхан өмір сүрген кезеңдегі тарихи-саяси жағдайларды оқушыларымыздың есіне салып көрейікші:

Қазақ халқы өзі дүние сахнасына шыққаннан бері талай тартыс, тақсіретті өткізді. Тіпті үрім-бұтағымен тұтас құрып кету қаупіне де тап болды. VII-X ғасырлар арасында араб-парсылардың басқыншылығы туралы деректер өте сараң. Олардың басқыншылығы, басқыншылық сипатта болды ма, араб жазуын қабылдауымызға қарағанда сол кездегі өркениеттің бұтағына қосылуымызға себін тигізген, оқу-білімге ұмтылуды үндеген арабтардың келуін бүгіндері басқыншылық, зорлық, зомбылық жасады деп айтуға ауыз бармас. Қайта бауырластық танытып, «жартылай жабайылықтан» жонге түсіріп дінге кіргізуі қайта біздің бақытымыз болды деп пайымдасақ ұтылмаспыз. Бұл жерде «жартылай жабайылық» деген сөзге де шамданбай-ақ қойсақ болады, өйткені сол жазу-білімді таратқан арабтардың өзі де сол уақытқа дейін надан жолда болған. Рас, біздің арғы тектеріміз орхон-енисей жазуын пайдаланған екен, оған біз қуанамыз, бірақ жалпы халық, араб жазуын, оқып жазғандай кең таралмағанын есімізге алайық. Сондықтан арабтардың келуі, басқыншылық емес бауырмалдық сипатта болды деген дұрыс, жау болса ол қырып тастамай ма,

сізге оқу-білім таратып неғылады. Тарихшыларымыз буырқанған ұрпақтың алдында осы жағын ескеріп отырар дейміз.

Ал, Шыңғысхан жөнінде торелік айту қиын, біздің классиктік дәрежедегі үлкен азаматтарымыз осы жөнінде мәмілеге келмей көп айтысты. Екі жағына да қосыла салу қиын, бірін қостау, екіншісін даттауға тағы болмас. Ол үшін қытай деректеріндегі жазба тарих кеңінен зерттелу қжет. Л.Н.Гумилев сияқты тарихшылардікі нақты деректері болғанмен, дәл қайсысы болса да Шыңғысхан біздің тұқымдасымыз ба, жоқ па дегенде тайқақтай береді. Қазақтарға қатысты айтайық: Шыңғысхан біздің тұқымдасымыз болса, қазақ ішіндегі төрелерді неге біржақты «төре» деп бөлеміз. Әрине, бұл төрелердің қазақ халқының аристократиялық табы болғаны рас. Бірақ көп уақыт өткен соң, әсіресе Қазан төңкерісінен кейін олар ақсүйектік қалпын жоғалтты, қазақ болып жазылып, қазақпыз деп кетті. Ал бірақ бұған дейін олардың «төре» аталып келгені де рас қой. Басқа қазақ қандай ақылды болса да, халық алдында қызметі болса да оған төре атағы берілген жоқ қой, өйткені ол қазақ еді.

XII-XIII ғасырлардағы Шыңғысханның біздің өлкемізге шабуылы аяусыз сипат алды. Отырарды баяғы Ленинград блокадасы сияқты тура тоғыз ай блокада жасады. Қайырханның ерлігі ендігі ұрпақтың символы болу керек. Қайырхан – Абылайхан

қатар тіркесе айтыла жүрсе қандай нұрлы болар еді. Монғолдар аяуды білмейді, кейде алған қаланың адамдарын бірін қалдырмай қырып жіберуі біздің халықтың басына келген айқын нәубет еді, өйткені түз тағысындай жортқанымен, жаратылысынан аңқау, ақпейіл халықтың жуан жұдырықтың құрбаны болып кетуі тіпті оңай еді. Алла сақтады бірақ! Ел басына ауыр күн туған қиын-қыстау кезеңде, жауға қарсы ту көтерген, халықты ұйымдастырып, елдің амандығын қорғаған ержүрек батырларымыз көп шықты. Олардың есімдерін халық аялап, бүгінгі күнге дейін ауызекі жетті.

XVII-XVIII ғасырлардағы қазақпен жоңғарлар арасындағы иайқас қазақ елі тарихындағы айтулы соғыстардың қиян-кескісі болды. Жоңғар билеушілері қазақ жеріне 1607-1608 жылдарда-ақ басып кіре бастағаны туралы деректер табылып отырған көрінеді. Содан олар жыл сайын үстемелете беріп 1620 жылы қазақтың Есімханы оларға қатты соққы беріп, айдап шығып желкелеп көп шығынға ұшыратқан. Содан олар он бес жыл бойы қазаққа бата алмай жүргенмен Жоңғар хандығы құрылғаннан кейін қайта тиісе бастайды. Жоңғардың Батур деген қонтайшысымен қазақ сұлтаны Жәңгірдің арасында ірі соғыстар болған. 1643 жылы Батур ірі әскери күш жинап, топтап жасағына әскер ойындарын үйреткеннен кейін қазақ жеріне жорыққа шықты. Әрине олардың

алдынан топтасқан қазақ әскері қарсы шығып үлгермеді. Өздеріп дүниенің мықтысы көрні тайрандаған Батурдың жасағы Алтай қырғыздарымен, Жетісу қазақтарының он мыңдай адамын тұтқындап елдеріне қарай айдаған. Сол заманның сұңғыла ақылды адамы Жөңгір осыны естіген соң тағат таба алмай соңындағы небары алты жүз адамдық топпен оларға қарсы аттанып, олар өтейін деп келе жатқан екі жағы биік тау, арасындағы қысаңнан ор қазып, бекініс жасауға бұйырады. Өзі бір топ өскерімен таудың сыртына жасырынады. Ия, аталардың батырлығы деп осындай оқиғаны айта жүрсек керек. Есептеңіз! Он мың адамды тұтқындаған қол қаніна болады, түк болмаса жиырма мың деңіз! Осынша қолға қарсы алты жүз адаммен бару, нағыз көзсіз батырлық емей немене? Жөңгір ақылды дедік. Басқа амалы да қалмаған тұтқында шырқыраған бауыр-қарындастың көз жасының обалын қалай көтермек. Неге хан аталып жүр, ата жаудың қолында кетіп бара жатқан қарындасты босатпаса.

Батур ор қазып бекініп жатқандарға, “жолымды бөгейтін бұл немелер кім еді, қырып тастандар бәрін” деп соларға тап беріп ұрыс салмақ боп, барлығы дерлік сол қысаң сайға үймелегенде Жөңгір тасадан тап береді. Осы жерде бір айтқымыз келетіні біздің отандық тарихи тақырыпқа жазатын жазушыларымыз, зерттеушілеріміз, хандар туралы сөз болғанда көбінесе олардың

арасындағы бас араздықтың, тіпті көре алмаушылықты, қызғанышты, осының кесірінен барып, жаудан жеңіліс табатынын айтуға бейім. Батырмен батырдың арасы да қобіне солай болып келеді. Ал біз керісінше батырларымыздың да билеріміздің де хандарымыздың бойынан адамгершілікті, бауырмалдықты іздедік, осы шығармада да солай, және сол аталардың бауырмалдығын, жан шырқырағандай болғанда бір-біріне көмек жасағанын, тіпті құтқарғанын, халқын қауіптен құтқарғандығын айтпай кетуге болмайды деп білемін.

Әлгі қысанда Жәңгір ту сырттан тау жақтан тап беріп, қойтастарды домалатып, дүние апыр-топыр болып Батурдың он мың адамы қырылады, қараңыз! он мың ауызбен айта салуға оңай, сол он мың адам, он мың тағдырдың иесі еді. Жаман болсын, жақсы болсын, он мың сарбаз он мың от басының от бегі еді. Басқаның жерін, мүлкін алып, оны құл, құң етеміп деген, адамзат тарихында жойылмай келе жатыр, адам-адам болып тұрғанда бола беретін де шығар, адам баласының жаман мінезінің бірі осы.

Жәңгірхан жаны шырқырап, үш жүз сарбаз ойда әлгі бекініс жасап, негізгі жаудың күшінің соққысына тап бола бастағанда қазған ордың ар жағымен сытылып, біртіндеп аман кете бастайды, олар дереу үстіндегі Жәңгір сұлтанға қарай аттарымен орғытып көмекке барып қой тастарды

домалата бастайды, ал Батурдың алдыңғы әскер легі қысаңнан өтейін десе әлгі кең орға секіруге үйренбеген аттар баспайды, жөне ордың алды адаммен аттың өлігіне, таудың тасына жектелген өлексеге лезде толып қалып, өз жолдарын өздері бөгеп, жұрттың таудан домалаған таспен, інаң араласқан қан-терден берекелері қашып сол жентектің үстіне барып не жебенің жемі болып, не болғанын өздері де түсінбей, біраз есі шыққан кейін бұрылып қашқан өскер, алдарында бес қаруы сай Самарқан билеушісі, тегі Қазалы өзені бойының, Кіші жүз Әлімұлы оның ішінде төртқара Жалаңтөс баһадүрдың жиырма мындай өскермен күтін тұрған, мына осылардың қисық қылышына жемге айналып осы ұрыста қалмақ қоңтайшысы Батур өлідей он мың өскерінен таза айырылды, бірақ ата жау болып ішке бұдан кейінгі заманда шемен боп қатқан кек сақтап кетті. Аруағыңнан айналайын Жәңгір сұлтан! Әруағыңнан айналайын Жалаңтөс баһадүр! Сендер болмасаңдар бүгін қазақ деген ел болып отырар ма едік, жоқ па едік. Қалмақтың есін тандырып бір тастады. Аруағыңнан айналайын Жалаңтөс! Сенің бұл соғыстағы еңбең еді, ал Самарқанды билеп тұрып оны көркейту жолында қанша еңбек қылдың, дүниенің інжу-маржан ескерткіштерінің қатарына жататын Самарқанда бұрын жасалған өдемі, өрнекті, нақышты, көргеннің көзін алып кете алмайтын құбылған бояу

өрнектері бар сан құрылыспен оған салдырған суретпен, ғажайып араб жазуының графикасымен оймышталған, күлпырған көздің жауын алатын сан дүние жасаттық. Сенің еңбең Регистанда да, Шаһ-Зинда мавзолейінде де бар, кітабымыздың басында айтып едік Ташкенттің ханы Бертіс (Бердібек) деп, Ферғана билеушісі Қуандықтан шыққан Барғана деген кісі деп, Самарқанда Жалаңтөс билеп тұрды, тіпті күні бүгінге дейін зираты айқын күтіліп, өзбек ағайындар төу етеді. Шіркін кезінде, шірік бір жүйеге кез болып, осындай болып толған аталарымызды айта алмадық. Соны жазу реті келіп қалғасын кейін ұрпақ ұғымына бара берсін деп жазып отырған түріміз осы. Төле би – Қарлығаш би аталып Ташкенде жерленсе бабаларымыздың көп жерге басшы болғандығы анық айтылып тұрса, бұл қазақты көшпенді дей бергісі келетіп кім екен. Тарихтың дерегін құр білген – білген емес, оны сол замандағы геосаяси жағдайлармен салыстыра білсең ғана өжептәуір білгендігің болады. Сөз аралап барады, Жалаңтөс баһадүрді біздің кейінгі ұрпақ 1960 жылдардың басында бұл кісі туралы бірінші рет “Білім және еңбек” деген бір жақсы журнал шығатын сол кезде, кім жазғаны есінде қалмапты, сонда оның Самарқандта болуы, сонда неше түрлі істер тындырғаны біздің бала көңілімізді таңғалтып еді.

Оқушылардың көңілінде әртүрлі дауға

жетелейтін күдіктерді сейілте кету үшін Жалаңтөс батырдың шежіресін тарата кетейік. Кіші жүз, оның ішінде алты ата Әлімұлының біреуі Қарамашақ екен. Ол уақытта лақап атсыз тағы болмайды, жеңгелері Төртқара атап кетіпті. Төртқарадан Оразгелді, Ораз, Жаншұқыр және Қараштуады. Қараштан - Ақпан – Тоқпан. Тоқпаннан Тоғамыс, Шобан, Сейітқұл туған. Сейтқұлдың бәйбішесінен – Сейтпамбет, Төлеш, Ақша туган. Екінші өйелінен Жалаңтөс, Бүйенбай, Майтай, Түрікпен, Қали өмірге келген. Мұны “сегіз Сейтқұл” деп сол уақытта атаған екен дейді. Ұмытпай айтып қояйықшы осы Жалаңтөсті кейбір деректерде шын аты. Құна деп атаған деген де деректер бар. Ендігі сөз Жалаңтөстің тағдыры, оның Самарқандқа барып ел билеуі туралы таныстырсақ, оқушыларымыз ықласпен оқиды ғой деп ойлаймыз. Жалаңтөс жас кезінде жоқшылық зардабын көп тартады, Кіші жүз елінің құм жері жағдайында малдары жұтап қалып, әкесі күнкөріс қамымен байларға қозы бағуға, қой бағуға елінің хан Шанғайдың жылқысын да бағады. Бірақ Шанғайдың да шаруасы кері кетіп, жұтап қалады. Жалаңтөстің әкесімен Шанғай силас болса керек, екеуі де жоқшылық зардабын көрген соң тағдырлас болып, ақылдасып сол оз елдеріне ұрынталдау Бұхар маңындағы Нұрата тауына 1581 жылдары көшіп барады. Сол жердегі ауыл, босып барған және бұрыннан тұратын Қызылқұм, Тамды

өмірінің ханы болып Дінмұхаммед деген сұлтан есептелінеді екен. Жалаңтөс он екі жасында-ақ соның қызметін жасап, “не істе” десе де тындырымдылығымен, ақылдылығымен дереу көзге түседі. Жалаңтөс атауы сол кезде жауға ешбір тайсалмай, сауыт-сайман іздемей-ақ Жалаңтөс шаба жөнелгеннен атыққан екен деген бір жорамал, екінші “ештеңесіз” келген “жалаңтөс” деген де мағына береді екен деген екінші жорамал бар. Көптеген өзбек деректерінде ол “Қыпшақ шері” яғни арыстаны, “Асадулла” яғни “алланың арыстаны” деген мағынамен аталатын көрінеді. Бұл Жалаңтөс баһадүрге берілген, халық тарапынан керемет атақ. Салыстырмалы түрде айтсақ, пайгамбарының заманында, төрт шаһариярдың бірі Ғазіреті Ғаліге осындай ат таңылған. Мұндай атақ тегіннен-тегін берілмек емес. Осының бөрі Жалаңтөстің содан төртжарым ғасырдай өтсе де қазақпен, өзбектің бірдей батыры аталып келе жатқаны да қызық. Жалаңтөс өмірін айту үшін біз жоғарыда асығыстықпен айтып кеткен деректі де қайталауға тура келеді, әрі қарай оқи беріңіз:

Ер Жалаңтөс ер деңіз,

Елдің қамын жер деңіз.

Ел шетіне жау келсе,

”Мен барайын”, - дер деңіз.

Бұл ауыз әдебиетінен қалған жыр нұсқасы, окінішке орай кім шығарғанын да білмейміз, бірақ Жалаңтөстің сол кездегі бейнесін ашып тұрғаны

хақ.

Жоғарыда айтылғандай Жалаңтөстің тарих сахнасындағы бағы жанған жыл 1643 жыл екен. Бұл қой жылы еді. Ойраттар (құба қалмақтар деп те аталады) қазақ жеріне қайта-қайта шапқыншылық жасап, басында ел шетіне тиіссе, кейіннен еңдей, тереңдей кіріп кететінді шығарды. Олардың Алтынхан деген ханы елу мың қол жинап алып біржолата “жер жаннаты Жетісуды” өзіне бағындыру үшін жорыққа шықты. Орбұлақ деген сулы жерде қазақ-қырғыз жасағын басқарған Жәңгір небары 600 адамдық жасақпен қарсы тұрғанын, осы кезде Жалаңтөс батырдың жиырма мың қолмен келін (жауды айламен ұстап тұрған Жәңгірханның ерлігі де ғажап!), ойраттардың он мың адамын қырады. Сонау Самарқанд тіпті жап-жақын жер емес, Жалаңтөс қазақ тарихында лайықты орын алу керек. Жалаңтөс баһадүр туралы жазғанымызды оқып көрсек, кейбір жерлері ертегі, аңыз сияқты. Тарихи құжаттарға сүйенсек, ешбір ертегі де аңыз да емес, нақты болған оқиға екендігін көреміз. Осы жолғы 20 мың қолды жедел бастап Салқам Жәңгірге, өзі өзбек жерінде, Самарқанда билеуші тұрып халқына осындай көмек көрсеткен сабаз! Жалаңтөс бабамыз туралы тағы біраз айтқымыз келін кетті, 1645 жылдың күзінде Жалаңтөс 120 мың қолды бастап Әмударияны кесіп өтін Гератқа тартады. Бұл кезде тарихтың айтуынша Жалаңтөстің жасы жетпіске

караған кезі екен. Жалаңтөстің бұл жорыққа тығыз аттануының себебі: Ұлы Моғолдар Империясын құрған түбі түркі Бабыр сұлтанның ұрпақтары Жаһан шах екі баласы Аурензаб пен Мұрадвахидың басшылығымен өзбек еліне тиіп тұрған Балх шаһарын басып алады да енді Бұхар хандығын жаулап алуға кіріседі. Бұл кезде Бұхар ханы Нұрмұхамед тағынан кетіп орнына баласы Абдулазиз 1644 жыл келген болатын. Жалаңтөс билеп отырған Самарқанд осының қоластына кіретін. Сурапыл қауіптің алдын алу үшін Абдулазиз хан кеңесін дереу шақырып, ақсақалдардың, билердің кеңесімен 120 мыңдық қолға Жалаңтөсті қолбасшы қылып сайлап, батырға өзінің тағдыры мұның қолында екенін айтып мұңаяды.

Жалаңтөс оған: - Қорықпа, құрметті хан, алла бұйыртса жаңа көріп жүрген соғысым емес, ана жылы құба қалмақты да, тіпті шұршітті де көргемін, бұйыртса жеңісті тойлауға дайындала беріңіз, - деген. Сонымен Жалаңтөс баба жанына Жағыпар батырдың қызы Жидеғұл анамызды алып (өдеті осы кісіні алып жүреді екен), жорыққа аттанып кетеді. Бұдан басқа өзіне карағандардан жанына Алшын Бекқұлы биді кеңесшісі етіп алады, Абдулазиз хан еркін өзіне берген соң Ходженттің әмірі Ақша би деген ақылды кісіні орнына Самарқанд әмірі етіп тағайындайды. Ауған жерінде көп кешікпей-ақ Жалаңтөс Жаһан

шахпен оның екі ұлы Аурензабпен Муратвахиды майдан даласында кездестіріп, соғысты жылдам, кантөгiссiз бiтiру үшiп үшеуiн бiрдей жекпе-жекке шақырады. Жоғарыда айттық сонда Жалаңтөс 70 жаста! Олардың жүректерi дауаламайды, әрине, кездейсоқ емес, олар Жалаңтөстiң атағын бұрыннан да естiген әрине! Олар кулық жасап өздерiнiң үшеуiнiң орнына үндi жұртының Қарапiл атанған он төрт батырын Жалаңтөске үшеуiнiң орнына шығаруға ереуiлдеп тұрған батырға ұсыныс айтады. Сол кездегi көзi көргендердiң айтуынша Жалаңтөс баһадүр бейне бiр отыз жастағы адамдай қызбаланып: - Тәуекел! Шығар кәззаптарыңды, пұтқа табынған немелердiң әуселесiн бiр аллаға сиынып көрiп алдым, - деген екен. Құрметтi оқушы! Осы оқиғаның болғанына сенiңiз, Жалаңтөс тектес батырларымыз көптеп болған. Мен осы деректердi қытай деректерiне сүйенiп жазған Шыңжан тарихшысы Зейнолла Сонiк – ғалымымыздың еңбектерiпе кез болдым. Ол кiсi де айтады: “былай қарасаң адам сенбейтiн оқиға, ал бiрақ болған!” – дейдi.

Сол кездегi қазақтың геосаяси ахуалы туралы жоғарыда айтып келе жатқан әңгiменiздi одан әрi жалғастырайықшы. Жоғарыдағы үлкен жеңiлiстен кейiн жоңғарларға үлкен ой түсу керек едi, бiрақ жаратылысы пышыраңқы ақылсыз басшылар билеген жоңғарлар қазаққа тек кек сақтауды бiлдi. Жоңгiр сұлтаннан кейiн олар ес жинап ұсақ

қолдармен бытыранқы отырған қазақ ауылдарына ана жерден бір, мына жерден бір тиіп кетіп маза бермеді, кейбір қосындары Арқаға дейін өтіп кетіп жүрді, өйткені қазақтың даласы кең, тіпті олар қазақы киім киін алып, ертоқымды бәрін қазақша ерттеп біздің аңқау бауырларымызды шауып кетіп зар қақсатты. Қалмақша шабу деген сол: еркек кіндіктің тегіс қыру, әйелдерді күң етіп ат артына, бөлек бос көліктерге мінгестіріп алып кететін болған. Бесікте жатқан сөбиді, ана құрсағындағы шарананы да аямай найзамен шабақтап кететін болған. Ал еруліге қарулы қазақтар жеңген кезде сондай зорлық, зомбылық жасады ма, ол жағы көп айтылмайды. Әрине, сондай дүрбелеңде қалмақ аулын қазақ шапса оларды да тым “мейірімді” болды деп айту қиын шығар. Қандай жағдайда болса да, сол біздің халқымыздың өркендеуін сан он жылға шегеріп тастаған қазақ-жоңғар соғысының ұзаққа созылғаны рас.

Жәңгірден кейін Тәуке хан – бұл да қазақтың ақылды да батыл қимылды жақсы көретін ханы болған жоңғарға қарсы соғыста белгілі адам. Бұдан басқа Тәукенің “Жеті жарғысы” туралы сөз қозғамай-ақ қояйық, оны оқушыларымыз, - халқымыздың зиялылығын сол заманда айқындаған заң нұсқасы екенін біледі. Сол Тәуке хан 1710 жылы Қарақұм маңында кеңес құрады, оған Үш жүздің сол кездегі басты адамдарын шақырады, неге Қарақұмда бұл кеңес әтті, бұл тарихшыла-

рымыздың зерттейтін нысанасы бола бермек. Өйткені неше түрлі шұрайлы жердің бірінде аталған кеңесті өткізбей Қарақұмда өткізгені шынында да қызық, әлде аңдыған жаудан қашты ма? Осы кеңесте Тәуке хан қазақ басшыларына Үш жүздің өкілдеріне жоңғарға қарсы үлкен жасақ құру керектігін, егер жоңғар иабуылдаса, оның бүкіл қазаққа келетін нөубет халық басшыларының алдында дәлелдеп бағады. Келісілген жасақтар құрылады да, бірақ соғыс тиылып қалады, жоңғарлар тарапынан бес-алты жылға дейін тым-тырыс болады, көшпелі ел жағдайында көсіпсіз көп жасақты тамақпен тағы басқа қажетпен жабдықтап тұру қиынға соғатын болғандықтан керек уақытында жинайтын болып жасақты таратып жібереді. Бірақ осыны күткендей жоңғарлардың сайлы қолы Іледен Аякозге қарай тартады. Тәрізі қазақ еліне тереңдей еніп көрмекші ойы болса керек.

Өз Тәуке хан жасақты таратқанда әр елдің басты адамдары жылына бір рет тағайындалған уақытта Күлтөбе деп аталатын жерде жиынға келіп тұруын міндеттейді. Бұл Өз Тәуке тарапынан жасалған кейінгі тілмен айтқанда өте прогрессивті мемлекеттік мәселе мәлімдеме еді деп мақтанышпен айтуымызға болады. Тәукенің сол кезде орнатқан осы тәртібінің пайдасы ұзамай-ақ өз жемісін берді. Жоңғар қолы қарсуынан наурыз айында көп әскермен кетіп бара

ЖЕТЫС, әрине жолда кездескен қазақ ауылдарын шауып, талап, ойына келгенін істеп кететіндері белгілі. Жаудың қалың күшпен жолындағысын жайпап бара жатқанын біліп отырған кемеңгер Тәуке мамыр айының аяғында Күлтәбеге жиналуы керек Үш жүз өкілдеріне дереу ат шаптыртып соғыс жағдайын жариялап, жаумен соғысудың айқын екендігін түсіндіріп, қолына найза ұстап садақ тартатын ер-азаматтан әр рудан елі жасақ, соның бәрін шағып келгенде әр жүзден он бес мың әскер, сонда Үш жүзден ұзын саны еріктілерді былай қойғанда елу мың әскер дереу Аяғәзге дейінгі Құр-Бақанас деген жерге жиналуы міндеттелді, және бұрынғыдай емес, аса дәлдік қадағаланды, бұрынғыдай әйтеуір айдың, жұлдыздың бір шамасында емес, миләди жылымен санағанда мамырдың бір күні белгіленеді, сол жерде шабарман-атармандар, жортуылшы-кезуішшілер бұлардың келе жатқанын күндік жерден байқастап оны ханға айтып отырады, дәл Бақанасқа жақындағанда, сулы отты жерге бір-екі күн ерулеп демалады, бірақ тәртіп бойынша аттарда жарау ұстау керек болады, әрине сонау Кіші жүзден шыққан жасақ мыңдаған шақырымды бірнеше аптада суыт жүріп келеді, олардың аттарының онсыз да жараулығы ескеріледі. Тіпті кейбіреуінің аты көбеңсін, босаңсып қалса, осы жақтағы жылқыдан ат ауыстыру кәзделді. Бір жажап нәрсе! Сол Тәуке хан тағайындаған күнге

бүкіл Үш жүздің әскері келіп жетті. Сол заманның өзінде Әз Тәуке яғни, ғазиз Тәуке, яғни түсіндірер болсақ «өте адал» деген мағынаны білдіреді «ғазиз, өз» сөзі сол «халқына адал» дегенді нұсқайды.

Аяғөз маңына айтылған уақытта қазақ жасақтары келіп жетеді, бірақ қару-жарақ аса сай болмайды. Әр жердегі шебер ұсталарды Әз Тәуке өз маңайына күні бұрын жинап алған болатын. Сондықтан да қару-жарақ жетпейтіндерге дереу қылыш, найза тіпті болмаса шоқпар таратылды. Ол кезде дұрыс қолдана білсе ат үстінде таптырмайтын қарудың бірі шоқпар болатын. Шоқпар ол кезде қайыңның безі бар түрінен істелетін. Ең бастысы екі-үш жыл кептірілген ағаш болатын, кәдімгі шоқпар қалпына келтірілгеннен кейін басына әр жерінен неғұрлым салмақ беретіндей темір қағылып орнатылатын. Бірақ қағып орнатқан темірлер кейде ағаш суға көп тиіп кейіннен кеуіп қаңсығанда түсіп қалатын болғандықтан кейіннен болат істік отқа қызартып қыздырылып шоқпардың басы үш-төрт жерден айқыш-ұйқыш тесілетін де соған темір өткізіліп екі жақ басы майыстырылып, мұндай шоқпарды «гүрзі» деп те атайтын. Сол уақыттағы ат үстіндегі соғыстарда кеңінен қолданылған қару, айта кету шоқпарды кезінде жалғыз қазақтар ғана емес, сол уақыттың өркениеті «жетілді» - деген халықтардың бөрі де мысалы: ағылшын, француз,

орыстар, шүршіттер бәрі де ұстаған. Айта кететін бір нәрсе қазақ ұсталары темірден «кұлдырмамай» аталатын мылтықтар соғуды үйренін әрі табысты қолданған. Бірақ әрбір мылтықты соғу аса қиын және көп уақыт алатын болғандықтан кең тарала алмаған, тек айтулы мергендер ғана ұстаған. Соғу тәсілі күні бүгінге дейін құпия. Өйткені станок жоқ заманда діңіне әзекті қалай салды, бұл да жұмбақ. «Кұлдырмамай» аузынан оқталатын болан. Кәдімгідей өт алғаш күкірт тектес дәріші халқымыз таудан өздері өндірген, бірақ бұл да құпия ұсталған, содан көдімгі қорғасынмен оқталып дәріге от бергіш тесік жасалып соған шақпақпен от берілетін болған, атуының жұмысы көп болғанмен мергеннді қолында алыста, тасада отырып баппен пайдаланғанда «кұлдырмамай» оғы тиген адам да ат та тірі қалмайтын, өйткені бармақтай қорғасын нені болса да бұзып шығатын.

Аяғоз маңына бірінші рет ортақ жау қалмақтармен шайқасуға қарақалпақ және біраз қырғыз жігіттері де келген. Бұл екі ортада Әз Тәуке жаудың қаншалықты адаммен келгенін, жалпы қару-жарақ қандай, соның бәрін кезуіл жасатып білдірін отырған.

Содан 1717 жылы Аяғезде қазақтардың нын мөнінде Ұлы Отан соғысының бір жарқын жеңісі болады. Қалмақтармен ашық майдан даласында шайқасады. Ұрыс тәртібіндегі ғұрып бойынша екі

жақтан да жекпе-жекке батырлар шығады. Әттең солардың есімі кейінгі ұрпаққа белгілі еместеу. Осы соғыста Бөгенбайдың да Қабанбайдың да қатысты деген дерек жоқ, неге десеніз бұл екеуі де жастау болып осы соғысқа ілікпеген болуы мүмкін. Тағы бір деректерде Бөгенбай қатысты делінеді. Өйткені Қабанбай батырдың дер кезіндегі шағында Бөгенбайды «Қанжығалы қарт Бөгенбай» деп атап жүрген кезі десек, онда Бөгенбай өз Төуке бастаған қазақ халқының Ұлы Отан соғысына сол 1717 жылы-ақ қатысқан деп те шамалауға болады. Аякоз шайқасында екі жақта көп адамынан айырылады, тіпті жеңген кім, жеңуші кім екені де белгісіз болғандай болады. Екі жақта бірнеше күнгі шайқастан әлсіреп демалып шегінісіп жатады. Ертеңіне қалмақтар майдан даласына шықпай кері шегініп суыт аттанады. Осы жерде өз Төукеге қарамағындағы билер, батырлар бір жағы жауды «қуайық» деп, екінші жағы «өз жөнімен кетсін» деп екі жарылады. Сол кезде Өз Төуке «жоқ оларды қусақ, өзімізде жетіспейміз, осымен бір қоя тұрайық» дейді, екіншіден жаратылысынан мейірбан халық жеңіліп шегініп бара жатқан жауларды тіпті аяғандай болады. «Жауды аяған жаралы болады» деген мақал содан кейін шықса керек. Осы шайқас халықтың басы біріксе жауды жеңе алатынын көрсетті, осының артынша қалмақтың шегінуіне байланысты қазақ жасақтары тарап еліне қайта

бастады. Бірақ осыдан көп ұзамай қазақ халқы үшін қайғылы жағдай болды, Әз Тәуке қайтыс болды, бүкіл үш жүздің баласы, кеше өздерін жұмылдырып қалмаққа қан майданда соққы берген батыр да, ержүрек, білімді, адам тағдырына адамдықпен қарайтын бөлек жаратылысты кемеңгер ханынан айырылды. Бірақ Әз Тәукенің аты кейіннен болған қазақтың ондаған хандарына үлгі боп қалды, бүкіл халқы аза тұтты. Кейінгі тарихта бұратана жағдайымызда да қанша рет Әз Тәукенің атын өшірмек болса да, ол шын алтындай бүгінгі күнге, Аяғөздегі алапат шайқаста жеңіске жетіп те, заңдардың жинағы «Жеті жарғымен» де халқының тарихында алтын әріппен жазылып қалды. Әз Тәукенің өлімінен кейін ішкі тартыс көбейді, соның кесірінен «Жеті жарғы» сақталмады. Бұл жағдай кеше ғана береке-бірлікке деп қойған жұрттың бүгін қайта бытырауына соқты. Сөйтіп жүргенде 1723 жылы «қайың сауған, ақ тышқан жұт» қазақ даласын жаман жұтатты, көнектер керефеге ілініп қалды. Бүкіл тіршілігі малға байланысты болып отырған халық малы жұтаған соң күшінен де айырылды. Аяғөзден қанды кек сақтап кеткен жоңғар нояндарымен қоңтайшылары жетпіс мың әскер жинап үш бағытта, жеті жолға бөлініп қазақ даласын біржолата басып алу үшін жорыққа шықты. Сол кездегі бас қоңтайшы Суан Рабдан деген екен. Бірінші авангардтың 10 мың әскерді соның баласы

Халдан Церен деген батырлығымен, залым ақылымен аты шыға бастаған жас қонтайшы басқарады. Жоңғар өскерінің шабуылы өте сауатты ұйымдастырылуына қарағанда бұлардың өрине шүршіт (қытайлық) кеңесшісі болғанын білуге болады. Жоғарыда бір жерде айттық, сол уақыттағы кейінгі ден қоя зерттеушілердің пікірінше Шын патшасы жоңғарларды қазақпен соғысқа итермелеп отырған, ол үшін қару-жарақтан көмек берген, бір дәлел осы өскерде зеңбіректің болуы, өйткені жоңғарлар ол уақытта қазақтар сияқты көшпелі жағдайда зеңбірек құюды меңгермеген болатын.

...Сол уақыттағы шежіре шерткен деректер бойынша осы соғыста үнді жағынан көп шығындар болғанын растайды. Осы жорық сәтсіздікке ұшыраған соң Жаһан шах Орта Азияға қайтып беттей алмайды. Кабул, Балх, Хорасан аймағынағы ірілі-ұсақты қалалармен елді мекендер Бұхар билігіне қайтарылады. Осы жолғы соғыста айбыны асқан қазақ халқының айбынды ұлы Жалаңтөс Абдулазиз ханды жеңіс тойын тойлау үшін Балх қаласына шақырады. Абдулазиз бұл жеңіске сенеріш де, сенбесін де білмеді, қуанғаннан қайта-қайта Жалаңтөске шаптырған кісілері Жалаңтөстің жеңгендігін қаншама жер Бұхар билігіне қайтқанын және жеңіс тойын тойлап, одан әрі не істейтіндіктерін ақылдаспақ болып Абдулазиз ханды жеңісті өз көзімен көрсін деп шақырып отырғанына сендіріп Жалаңтөс Абдулазизге өз

қолымен мынадай мазмұндағы хат жазып жіберген: «Мәртебелі Абдулазиз хан және менің досым! Өзіңізбен кездесіп, осындай менің ғазиз басыма үлкен нәубет артқандығыңыз, мен үшін бір жағы мақтаныш болғанмен, екінші жағынан сізбен, халқымыздың сеніміп ақтай алам ба деп қатты толғандым. Аллаға сиынып қайта-қайта мінәжат еттім. Алла біздің ісімізді қолдады. Жаһан шахпен мұрагерлері маған қарсы яғни, жетпіске келген шалға жекпе-жекке шығуға уялды ғой деймін. Оның есесіне үлкен бір дәу перілерін шығарып еді, өзіңіз білесіз, мәртебелі хан, мен соғысты жаңа көріп жүргенім жоқ қой, солармен айқасуға тура келді, енді жеңіс біздің қолымызда», деп хат жазып жіберген. Бұл хаттан Жалаңтөстің сол заманның алдыңғы қатарлы зиялы адам екенін көруге болады. Абдулазиз Балх қаласына бара алмайды, өйткені себептері болған болу керек, ол уақыттың бір үрдісі хан өз тағынан уақытша бір жерге кетсе, артындағы мұрагерлерінің біреуі таққа ие бола салуы да қалыпты шаруа сияқты еді, тақты қайта алу үшін қантөгіс қажет еді, және таққа ие болғысы келгеннің өлуі қажет болатын. Абдулазиз осындай жағдайлардан сақтанды ма кім біледі? Бірақ ол Бұхарға оралғанда, сол уақыттағы Бұхардағы ең белгілі орын медресе алдында Абдулазиз жеңіс тойын тойлап, халқын таңтамаша қылады, және бір кереметі басқа хандардай өзін дәріптемей жеңіс әуелі алланың,

содан кейін Жалаңтөстің арқасында болғанын халық алдында әйгілеп айтады, және өз тарапынан оған «аталық» деген атақ беріледі (қазіргімен салыстырсақ «генералиссимус» атағына парапар), сол кездегі мәнi өз елінің өскерлерінің бас қолбасшысы деген ұғым береді. Абдулазиз хан Самарқан өмірі Жалаңтөс баһадүрге осы жолы бірыңғай алтын жіптен тоқылған шапанды иығына жауып, он екі өрім ерекше зерленіп өрілген қамшы силады деген деректер қазір анықталып отыр. Абдулазиз ханның силығы біз қазақ халқының дәстүріне сай болғандығын атап өтсек ләзім. Жалаңтөс баһадүр туралы бір-екі ауыз сөзбен доғара салсақ, оқушыларымыздың көңілін қалдырармыз. Оқушылардың бөрінің көңілінде бір сұрақ бар екені рас. Ол – Жалаңтөс баһадүрді «қайдан білдік» деген әңгіме. Ол дұрыс, өйткені төрт жүз жылдай өтіп кеткен уақиғалардың тозаңынан Жалаңтөс бабаны аршып алу оңай жұмыс емес еді. Иманды болғыр Халел Досмұхамедов ең алғаш Жалаңтөс туралы керемет дәлелді дүние жазып кетіп, сол кейінгі тарихшыларымызға үлкен демеу болды. Қазір Жалаңтөс жөнінде өзбек ағайындар, екі жаққа да қолайлы позиция ұстайтынын айтқан жөн.

Жалаңтөс батыр – Самарқанд тарихында үш ұлы тұлға бар десек, соның біреуі. Қалған екеуі Әмір Темір және Ұлықбек. Бұл үшеуінің де еңбегінің өлшемі Самарқандтың көркі. Дүниенің

інжу-маржаны саналатын Таж-Махал десек, әдемілігі, сәнділігі және ескерткіштерінің құндылығы жағынан Самарқанд тек Таж-Махалмен ғана теңдесе алар.

Жалаңтөс батыр өмірін тек соғысумен майдан далаларында бірыңғай өткізген жан емес, ол Самарқанд қаласын көркейтуге ерекше күш жұмсаған. Он жетінші ғасырда өмір сүрген осы бір қазақ жұртының азаматының қайраткерлігі адам таң қаларлық. Ұрыста теңдессіз батыр, өнердің жанашыры, сүйеушісі. Өз қолымен көптеген Самарқанд ескерткіштерін тұрғызған. Өл өмірші болып тұрған кезінде шеттен келген адам, қаланың ішіне кіргенде мына әдемілікті аяқ киіммен басуға қымсынып етігін шешіп жалаңаяқ жүреді екен, дегенде аңыз сол уақыттан қалғанын айтуға болады. Тарихи айқын деректерде Жалаңтөс 1619 жылдар Шери-Дор деп аталатын сәндік ғимараты кешенін салдыра бастайды. Осы құрылыс он жеті жыл салынып бітеді. Ғимаратты салуды жүзеге асырған Абдул Жапар деген шебер екен. Ұлықбек салдырып кеткен Регистан алаңына ең беруде осы ғимарат – Шери-Дор медресесінің алатын орны үлкен. Мұнарасы мен күмбезінен, порталынан көрінген оюлар таза қазақ зерлеу өнерін көз алдыңызға әкеледі. Сол уақытта кіреберіс қақпа маңдайшасына хайуанаттар бейнесінің салынуы исламдық үрдістен ауытқушылықты білдіреді. Бір жағынан Ұлы Моғолдар

әулеті – Бабырдан тараған ұрпақтардың бұл кезде Үндістанды сәулет өнеріне керемет өзгерістер енгізгенін айтуға болады десек, мүмкін сол үрдістердің мұнда өсері болған болуы керек.

Ислам шарифатында жанды нәрсенің суретін салу, әсіресе адам суретін салуға тиым кейінгі уақытқа дейін болып келді. Исламның бүкіл канондары мақтаулы болса да, дәл осы сурет өнеріндегі тиымдары бүкіл шығыстың осы көркемөнері үшін тұтас дәуірдің трагедиясы деп айтуға болатын жағдай еді. Осы тұрғыдан алғанда Үндістанды билеген Ұлы Моғолдардың дүниені дүр сілкіндіре осы бір қараңғылықпен надандықты астастырған канонды сілкін тастап, керемет көз жауын алатын сурет өнерінің көркем туындыларын өмірге әкелуі танданарлықтай. Жалаңтөс бабамыз, мұсылман дәуіріндегі осы Ренессанстық құбылысты жылдам қабылдаған, мұның дәлелі сол өзі салдырған Шери-Дор медіресесінің ғажайып безендірілуі, оған Жалаңтөстің пәрмені бойынша жолбарыстың, еліктің, адам бейнесінің күн төзідес символика болып безендірілуі бір жағынан аса батылдық еді. Неге десеңіз, үлкен ғылым, өдебиет жүрген жерде үлкен қараңғылықта қабаттаса жүретіні өмірдің бір тылсым заңы болса керек. Естеріңізге түсіріңіздерші, тап сол жерде надан жұрт Ұлықбек обсерваториясын быт-шыт қылды ғой. Ал, Жалаңтөс бабаның ол уақытта батылдықпен жасатқан

нәрселері, сол уақытта көркемөнердегі революция сияқты еді! Тіллө-Көри медресесі де алтынмен апталып Жалаңтөс басшылығымен салынған. Регистан алаңындағы көркем дүниенің бірі тап осы медресе. Қарапайым-сызықтар мен кейбірі тылсымды геометриялық фигураларды Жалаңтөс баба жасатты дегенде кеудені қуаныш кернейді. Осы жерде айтатын бір нәрсе Мәскеуде ана бір жылдары шыққан «Әлемдік сәулет өнері тарихы» деген кітаптың алғашқы бетінде Жалаңтөс аталыпты. Өзбектер 1996 жылы Әмір Темірдің 600 жылдығымен Жалаңтөстің 420 жылдығын жақсылап атап өткен. Осыны біздің халық білмей де қалды. Шери-Дор медресесінде сол заманның белгілі ақыны Мәулен Шерқожаның «Ғимаратты салдырған алшын Жалаңтөс» деген олең жолдары жазулы түр. Құрметті оқушы! Батырлармен билер туралы әңгімеде, қазақтың Ұлы Отан соғысында (700 жыл соғысқан) Жалаңтөс бабамыздың еңбегін айттық. Біреуден кембіз бе біз!

XVII - желі

Сонымен Жалаңтөс атамыз туралы әңгіме-мізді тамамдап Абылай кезіндегі Қазақиямен оның маңайындағы елдердің геосаяси жағдайына қайтып оралайық, және арасындағы киіп кетіп тұрған соғысты айтып келе жатырмыз. 1723 жылы қазақ елінде жұт болды дедік. Осыны түспалдап отырған жоңғарлар лап қойды. Оның өскерлері 7

жолға бөлінуі жоңғарлардың бұл соғысты ерекше қылмақ ойы болатын. Қазақияны тұтастай басып алып шүршіт патшасының алдында және Ресей алдында өзінің мықты екендігін көрсетпек болатын. Бір айтатын нәрсе жеті жүз жылдай қазақпен соғысқан қалмақтар қоңтайшылардың, нояндардың ішінде «соғысты тоқтатайық, бейбіт қатар өмір сүрейік» деп ойлауға жарарлық бір адамның шықпағаны. Ал қазақтың ақылды хандарымен билері, бұларды сан рет бүрін жеңсе де «адамның баласы ғой» деген негізгі мұсылман канонын үлгі тұтып бұларды құртып жібермеді...

Сөйтін өңгімеміз қалмақтардың 1723 жылғы жойқын шабуылына беттеп келеді. Алғашқы он мыңдықты Суан Рабданның баласы Халден Церен басқарып Қасқакол аумағы мен Қаратау аймағы арқылы шабуылға шығады. Екінші онмыңдықты хонтайшының інісі Холан Батур басқарып Алтай, Еміл аралығы арқылы Көктал өзеніне өтеді. Үшінші онмыңдықты қоңтөжінің немересі Әмір-сана басқарып Нура өзеніне беттейді. Төртінші онмыңдықты Халден Цереннің баласы Серен Доржы бастап Шелек өзеніне қарай бет алады. Бесінші онмыңдықты Халден Цереннің тағы бір баласы Лама Доржы бастап Ыстықкөл өңіріне өтеді. Алтыншы онмыңдықты қоңтөжінің өз руынан шыққан Дода Дорж деген ноян басшылық етеді де ол Шу өзеніне дейін ат ауыздығын алмайды. Енді қалған жетінші онмыңдықты Суан

Рабдан өзі басқарып Іле өзенінен өтеді. Осы кеңінен құрылған соғыс майданына бірыңғай басшылық сол уақытта өзінің өскер ісін шебер ұйымдастыру қабілетімен қалмақ еліне жалпы мойындалған Шұна Даби жетекшілік етеді. Осыдан кейін-ақ қазақтың бұрын мың қайнаған соры тағы қайнамақ болатын жетпіс мың қолмен анталаудың аржағында қазақ халқын тарих топырағынан біржола өшіру болатын. Өйткені қазақтың кең даласында бұрындары бір жақтан жау келсе екінші жаққа жылжып кету тактикасы басым болатын. Бір ауылды жау шапса, оған ұрынтал екінші ауыл, олардың мал-жанының жылдам көтерілуіне көмектесіп, бауырластық өз шыңына жететін. Енді қазақ халқына шыға алмастай үлкен тор құрылды. Қалмақ өскерінің ішінде зеңбіректі, басқа атыс қаруларын үйрететін қытай нұсқаушылары болғанын зерттеушілеріміз-тарихшыларымыз айтып отыр. Тіпті сол уақыттың дәрежесінде соғыс-жол картасын да жасап алған. Әйтпесе жеті тарапқа қу далаға мақсатсыз ешкім де шаба бермек емес қой. Әр қолда онмың өскер, оның тамағына қанша дүние кетеді, осының қазақ елінен тонап алынатын мал, мүлік көтереді деп есептелгеніне оңай-ақ қоз жеткізуге болады. Мұндай күтпеген жойқын өскерді көрген халықтың есі шығып кетеді. Рақымсыз қырғын, ауыр күйзеліс, аштық пен жүт шынында да қазақ халқының құрып кетуіне әкеліш соғуы керек.

Жаудың іздегені де, тілегені де осы. Содан кейін ұшы-қиырсыз қазақтың кең даласына сайран салып, асқар тауына нығып көкірек керіп, күміс көліне иномылып масайрап, тұнық өзенін жалдап ақбауыр балықты ұстап пісіріп жеп солар шаттанбақшы. Өздерінің бұтқа табынғанына қарамастан «құдайдың сүйген құлы» болмақшы. Әрине, алла олардың бұл ойын хош көрмес.

Жеті тараптан жаудың жойқын жорығығестілып жібереді, бұл алапатқа қарап тұратын күн бар, ол бірлік, ол күш бір қалада отырған халық емес, жиналып бас біріктіргенше қай заман. Қазақ үшін қазір бір-ақ амал бар, ол бұл жаулар жөңкіліп еліне қайтқанша бас сауғалай тұру ғана. Бас сауғалаудың өзі қиын, бір жақтағы жаудан қашып келе жатсаң, екінші жаудың қолына оңай түсесің. Кезінде Қожаберген жыраудың «Елім-ай» дастанында осы кездегі қазақ жайы өте керемет айтылған. Ұққан адам бұл дастанды жылап оқиды.

«Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» қазақ елінің тарихына осылай келін кірді. Жеті жүз жыл қалмақпен қырқысқан дәл мұндай сәт болмаған, «үйренген жау атыспаққа жақсы» дегендей, көп соғыстар ұсақ-түйек болып келін тіпті аяғы барымта-сарымта сияқты болып кететін жағдайлар да бар болатын. Қанша айтқанмен оларда өзіміздей дала халқы емес пе еді. Ғұмыр бойғы көршісін мұндай қатал жазаға бұйырғаны несі?.. Қазақтар жан-дәрмен өздерінің бір жағы қандас,

түбі түркі болып келетін мұсылман көршілерінен телім-телім болып, жалынғандай болып көмек сұрайды.

Ата тарих мұндай құжаттарды бізге жеткізді. Ол бізге халықтың аузынан жетті. Сол кездегі осы қатыгездік пен жауыздықты көрген даланы шарлаған бірен-саран шетелдіктер де осы оқиғаны жазып кеткен.

Сол кездегі Естанай деген осы уақытқа дейін белгісіздеу болып келген қазақ ақынының мына бір жыры сол кездің бар бейнесін ашып тұр-ау:

Ей, Келімбет, Келімбет,
Келіп тұрмын, елім деп,
Алаштан туған туыс ек,
Қалмаққа кеттік телім боп.
Қырылған ел, аққан қан,
Ойламаңдар, тегін деп.
Соғысармыз қайтадан
Дем алып ап, ер түлеп.
Халық қалды жасқанып,
Қалмақты арыға қуамыз,
Кек откелден ат салып,
Батырлар кетті ізімен,
Бөлек-бөлек жүзімен.
Айырып малын алмақ боп,
Әкеткен ұлы-қызымен.
Жеті озеннен тосамыз,
Аттаныңдар, тезінен.
Келіп тұрмыз хабарға

Батырлар айтқан сөзімен,
Кек алмай аттан түспейміз,
Биылғы жаз, күзімен
Қобыланды батыр айқасар,
Шынайы қара баспаса
Қалмақтың берер сазайын,
Алла оңынан бастаса.
Кезігіп Қунақ қырынан
Төтесіне бассалса
Дәулеткелді кезігіп,
Кең откелден ат салса.
Жермен-жексен қылмай ма,
Алты алашы аттанса.
Қолтықтасып қаны жосылып,
Бас сауғалап қашпай ма.
Шыбындай жаны шошынып...

Бұл жыр сол кездегі саяси сарыны да коркемдігі айтулы жыр дейміз. Содан үш жүз жыл өтсе де жырдың тілі, стилі, бояуы, өңі, келбеті дәл қазіргі ұрпаққа өте жақын, да түсінікті. Сөз түсінген кісі бұл жырды үңіле, түсіне оқитынына сөз жоқ. Алты алаштың баласын қандай айқындап тұр. Бір жағынан сол заманның тарихы десек, екінші жағынан жазба өдебиетке өте жақын. Көркемдік тұғыры да жоғары. Отаншылдығы саф алтындай, бүкпесіз ақтарылып тұр. Өкінішке орай түркіменнің Келімбет батыры бастаған жасақ қазақтарға көмектесті ме, бимәлім. Іштен «ия», көмектесті деп сенгің келеді, көмектессе нұр

үстіне нұр, оны тарихшыларымыз анықтай жатар. Естанай ақынның жырының көркем жазылуына қоса «алты Алаштың баласы, бірігейік» деген үлкен түйсікті ұғым бірақ оы түркімендер түсіне қалып, ер Естанайдың соңына ерді ме екен?

Қазақтар да ашынды, бірігу жөнінде ұран батырдың аузынан да ақынның жырынан да табылатын болды. Бірақ, біздің халық бірігіп болғанша қалмақтар қан қақсатты, үлкен ауылдардың үстінен түскенде еркектерді малша бауыздап, өйелдерді шаштарынан қосақтап нағыз америка үндістерінің хайуандық әдістеріне өте жақын азаптау төсілдерін қолданғанын сол уақыттың азын-аулақ көзі көрген адамдардан естіген тарихшылар жазады. «Сырдың қамысымен, балығы болмаса, қазақтан тұқым қалуы неғайбіл еді» деп керемет түйіндей жазған. Батыс Еуропаның тарихында және өдебиетте Франция және Англия арасындағы жүз жылдық соғыс дүниедегі ең ұзақ соғыс ретінде қарастырылса, сол уақыттағы адамзат өркениетінен шет қалғандықтан (осы соғыстардың кесірінен) қазақ пен қалмақтың арасындағы бас-аяғы жеті жүз жылдан аса созылған қазақ халқының Ұлы Отан соғысы енді өзінің шешуші кезеңіне жақындады. Бұл бейбіт қатар өмір сүре алмаған, бірнеше ғасыр бойы бір-біріне деген қанды кекті қабаттастыра берген екі халықтың біреуі ғана қалып екіншісі тарих сахнасынан жоғалу мәселесі болды. Алланың

бұйрығынан жаралған, яғни Адам ата, Хауа анадан басқа халықтар сияқты өрбіген осы екі халықта түпкілікті бауырластықты түсінбеді. Оның үстіне бұл халықтар өздері өмір сүріп келе жатқан уақытта «енді бауыр болайық, құда болайық» деп сан рет қыз алысып, қыз берісіп жанжалды тоқтатқан сәттері болды. Тіпті құдаласу қара халықта емес, сонау түбі бір хандар арасында, яғни қазақ ханымен жоңғар қоңтайшысы арасында болса да бөрібір түпкілікті бейбітшілік орнамады. Дәл осы жолғы Жоңғардың жетпіс мың, тіпті кейбір деректерде жүз мың деп те айтылады, әскермен қазақ даласына біржола орнамақ болып басып кіруі бұл халықты алыста көретін көсемдері болмады деуге саяды. Өйткені сол уақыттың өзінде Ресей қызығушылығын тудырған қазақ даласының байлығы, тіпті жер асты байлығы да белгілі бола бастаған кезде, кең даланы надан жоңғарлар ұстап отыра алар ма еді. Керісінше, түбі тұқымдас халықтар «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарса» ғана үлкен қуатты мемлекетке айналып, анау-мынау елді дарытпай отыруларына болушы еді. Жоңғарияның қазақ жеріне басып кіруі Ресейден тілегінен табылғандық болды. Сол уақыттағы дүниелік өркениетке кіре бастаған Ресей Үндістан жаққа тікелей шығуға өте мүдделі еді, жұмбақ Азияның картасы оларға белгілі болып қалған.

Бұл екі оргада шуршіттер жоңғарларды ар

жағынан қысып соққы берді, Шин империясының тарапынан жоңғарларға қысым, «арғы жағындағы байтақ даланы басып ал, кейін көре жатармыз» деген емеурін іспетті болды. Осы жоңғардың отыз тіпті қырық ішіндегі қазақ жеріне жасаған керемет жорығын екі кезеңге бөліп қарауға болады. Біріншісі жетпіс мың әскермен басып кіретін 1723 жыл деген, екіншісі 1741-42 жылғы Есіл, Ор, Елек, Ырғыз озендеріне дейін елден кіргендей. Тәрізі соңғы басып кіру, жансауғалауға да көбірек ұқсайды, бірыңғай батысқа лап қоюы Еділ маңайындағы қалмақтарға қосылмақ болу ниеті бар болуы тиіс. Өйткені олар Сырдың орта саласындағы елдерді шапқанымен бүкіл майдандарды 1723 жылғы сияқты қамти алмағанын байқауға болады. Бұған қоса ішкі тартыс олардың қоңтайшыларының арасында күшейіп тұрған кез екенін айту керек. Жоңғардың ұлы ханы аталып отырған Лама-Доржыға – Давацидың қазақ әйелінен туған Амурсана қарсы еді. Тіпті бір кезде Амурсана қашып келін Абылайдың қолында болып тәрбиесін көргенін де айту керек. Даваци Лама-Доржиді қуып 1753 жылы таққа отырды. 1755 жылы Амурсана тоқсан мың адамдық қолмен келін Давациды құртып өзі хан болды. Әрине, осы соңғы уақиғаға кемеңгер Абылай кіріспеді десе қате болар еді. Амурсана Абылайдың ақылын, кеңесін тыңдаған. Бұл жерде Абылай оларды іштен қырқыстырып, шірітіп әкелін жоңғар-

лардың біржолата құрып кеткенін хош көрді деу тағы артық болар еді, ол өзімен дос болып, мықты мемлекет Жоңғария болса, Қазақиямен бірігіп қуатты екі мемлекет болып тұрса, Абылайдың тілін алып тұратын болса, Шынды да Ресейді де бастырмауға болады деп есептеді.

Бір айта кететін – 1741-42 жылдар арасында жоңғарлар Кіші жүз жеріне басып кіргенде Әбілмәмбет батыр, Барақ сұлтандар Халдан Цереннің жағына шығып кетті делінетін дерек әлі зерттеуді керек етеді, олар Абылайды мұқату үшін істеді ме, жоқ, басқа бір саяси ойын ойнағысы келді ме оны зерттеуіміз керек. Өйткені өздері батыр, сол уақыттағы атақты адамдар қалмақ жағына шығып кетті деген сөз қиын.

Сонымен бастапқы ойымызға қайта оралайық. Іштей өлсіреген Жоңғарияны енді мүлдем құртып, жеріне өзі ие болмақ Цин империясы 1756-57 жылдар оларды аяусыз қырды делінеді тарихта. Сөйтін Жоңғария құлады. Осы өңгіме-міздің бастапқы жерінде Абылайдың өзінің жасақты өскерімен Жоңғар қақпасы тұсында «телпектілерге» кез болып, қатты ұрыс салып он мыңдай шүршіт қырылғанын айтқамыз, артынан олардың императорына жазған хатын да келтіргеміз. Осынысы Абылайға өте жағымды болды. Абылайдың оңай адам емес екенін сезген қытай императоры оны қазақтың ханы деп танып, көп сый-сияпат жіберді, жөне жыл сайын осындай сый

жіберіп тұрды. Абылайдың Жоңғариямен кейінгі жылдары дос болмақ болғаны рас еді, бірақ олар өзін-өзі құртып тынды. Ендігі мықты Қытай және Ресей екенін кемеңгер Абылай көрегендікпен білді де көрді. Сондықтан екі елге де өзінің елшілерін жіберумен болды. Әрине патшаға төн силықтарды ол да өз дәрежесінде жіберіп тұрды. Бірнеше жолы Цин империясына Қараменде биді, Қаржас Үкібай биді жіберді. Айтатын нәрсе Қарамендемен Үкібай елшілігі өте сәтті болды. Цин патшасының Абылайға деген сепімін күшейтті. Сол уақытта Қарамендемен Үкібай бидің Қытайға бірнеше мәрте барып қайтқаны жөнінде өңгіме – аңыздар кезінде өте көп болған екен. Қарамендемен Үкібай Қытайға елшілікке Абылайхан тарапынан баратын болғасын жандарына өздерінің қалаған адамдарын ертетін болған. Олар бір жолы Абылайға адалдығымен аты шыққан Күлік руынан Баянауылдық Жәңке батырды ертпек болды. Сонда Жәңке батыр бұл екеуіне – мені қайтесіңдер, қытай патшасының алдына апарып, бірдеңені бұлдіріп жүрермін. Онанда мен сендерге бір ауыз сөзді жай адамның он ауыз сөзіне татитындай қылып айтатын бір бала тауып берейін соны ертіңдер, тілімді алсаңдар, өзін қазір алдырайын, нанбасаңдар сынап көріңдер, - депті Жәңке батыр. Бұл Жәңке батыр туралы кейінірек өңгімелерміз, сол уақытта үлкен белгілі адам болған. Абылайдың үлкен

жауапкершілік жүктеген Қытай богдаханы сарайына баратын елшілікті Қаз дауысты Қазыбек бастамақ. Сол уақыттағы белгілі қазақ батырларының көп емес үшеуі, Қазыбек бимен бірге Қараменде, Үкібай баратын болды. Хан пәрменінде бұл адамдарды олармен ақылдаспай-ақтағайындаған Абылайхан. Неге десеңіз енді құрылып, қабырғасы қатайып келе жатқан қазақ мемлекетінің алдында өрбір іске қабілеті бар адам, қолынан келген істі атқаруға міндетті бөлады. Хан жарлығымен бастаушы адамдар тағайындалғаннан кейін қостаушыларды олар өздері тандап алады, бірақ елшілер тоғыз адамнан аспауы тиіс. Мұның мәні көп, жолдың қиындығы, жолға алып жүретін жабдықтар, осының бәрі жол михнатын тудырады. Қазір құдайға шүкір, қытай богдаханына жол бөгетсіз деуге болады, жоңғарлар бұрын өткізбейтін, өлар біріншіден боғдыханға қазақтардың барғанын ұнатпаса ол жай көре алмай ұнатпау емес, олар үшін саяси ойын екені белгілі. Сондықтан да қытай боғдыханына, елші бару, олардан бері қазақ даласына елші өту өте ұнатпайтын нәрселер еді. Қазақтар бұрындары еріксіз айналма жолмен баратын, ол елшілер айлап, кейде жылға жақындап өзер оралатын. Бір жолы сондай елшіліктен жолда жұқпалы ауруға кез болып, түгелге таяу қырылып бірді-екілі адамдар ғана өйтеуір боғдыханның хатын Абылайға жеткізген. Елшіліктің осындай қиын жолдары бар еді. Бірақ

жаңа айтқанымыздай қазір ол жол, жоңғарлар тас-талқан болғалы оңайланған. Әйткенмен де ұры-қарыдан қорықпай, сақтанбай болмайды. Бара жатқан елшілерге бірінші қауіп богдыханның сарайында. Сарай қызметшілері бұл елшілер туралы патшасына қандай мәлімет беруінде. Өйткені олар жамандап айтса, мысалы «пәлен деген елдің, елшілері екен, әкелген сиы да құрдымсыз түкке тұрмайды екен», т.б. жамандаулар көбейсе өзін алла сақтасын, күннен жаралған, шапақтан жаралғамыз деп тұрған Цинь әулетінен қорлық өлім болмасына ешкім кепілдік бере алмайды. Бірақ кейінгі уақытта Абылайханның жоңғарларды жеңіп, тіпті қытай әскеріне де елеусіз қолын танытып жолбарыс тырнағын батырып жіберуі, қай патша болса именсе жылдам сияйды ғой, кейін қазақтарды сияйтындай болып қалған. Богдыхан жас адам, сарайда жақсы оқытылып, жақсы тәрбие алғанымен әлі көп нәрсені пайымдай бермеуі мүмкін. Сарай дөйекшісі, оған келген елдің елшілерін таныстырады, қандай дәрежедегі адамдар, өз елдерінде қандай мақсатпен келген, сарай уәзіріне де жақсы сыйсияпат керек, ол уақытта қытайда тұз жетіспейді екен дейді, ауыр болса да амал бар ма, осы жолы да бірсыпыра тұз апаруға тура келген. Тұздар қапшықпен арнайы жүк орнатуға қолайлы ашамай ерттелген төрттаған, жуас, аттарға тиелді.

Екі мың жылдық тарихи қолмен қойғандай

жазулы тұрған қытай патшасының Бежіндегі сарайына жету қиын іс. Оған жол білетіп адам Сұлтангерей хан жанынан жіберілді. Сонымен Қаздауысты Қазыбек бастаған осы елшілікке Қарамеңде би, Үкібай би және Жидебай батыр әрі би, Жарылғап батыр әрі би баратын болды. Жолда Баян жақтан Абылайханның сүйіктісі Жәңке батыр, жасы ұлғайыңқырап шау тартып жол жүруді жазратпай қалған кезі екен, жағдайын айтып жоғарыда айтқан жас Жанайдар деген бала шешенді қосып алды. Жас баланы, болайын деп тұрған баланы дауға, шарға, елшілікке барғанда ала жүрін бір жағы сынап, бір жағы іске салып «бала бүркіттей» баулу ол да сол заманның үрдісі еді.

Жоғарғы тараулардағы өңгімемізде мына айтылып отырған төрт бидің хан кенесінен бірге кәйтуындағы гәп осы екен. Бұларға оңашада хан ме Қытайға жауапты елшілікке баратынын, оған қазақтың ең басты адамдарын жібергісі барын айтып, бірден осы пәрменге киер киім, мінер атқа дейін дайындала беруі ескергілген. Қытай патшасына сыйлықтар күні бұрын дайындалуда екен. Абылайхан Кәкшетау маңынан алтын шығатын жерді бұрыннан да біледі екен, содан кен қаздырып, қорытып, пұттан астам алтынды боғдыханға сыйлыққа апару көзделді. — Бұл сыйлықтың бірнеше астары болуы керек — деді Абылай. Бірінші біздің жеріміздің байлығын түйсінсін, бірақ бұл біздің жерімізге қызығушылық туды-

рады, бірақ аяғы жауғершілік болуы да мүмкін. Өйткені неге екеніп кім білсін, қытай падишахтары алтынды өте жақсы көреді, - дейді Абылайхан, - ол үшін жанын береді, өйткені ондағы біздің жасырын хабаршыларымыз осыны анықтады» - Қытай боғдыханы тарапынан алтыны көп елді қорғауға тұрады деген пікір қалыптасуы жөне маңызды, - деді хан. Боғдыхан қазір біздің елді өте ескереді - деді Абылай - және бұл қызмет осы төрт батыр өрі билер және шешендер сіздердің қызметтеріңіздің арқасы, - деді хан - әрине өуелі күдай».

Абылайхан басқа қазақ хандарынан батылдығы, шешімділігі, ақылы асып туған жан болғанмен соғұрлым діндар да еді, бұл бір үлкен ерекшелігі болатын. Оның бір дәлелі кейіннен де, бұдан да өзінің тікелей пәрменімен қайтыс болған батырларын және өзіне жақын басты адамдарды Түркістанға Әзірет Сұлтан кесенесі маңайына жерлеткен. Шамасы келмей қалмаса бес уақыт намазын қаза қылмауға тырысатын. Қысқы уақытта сарайға жыршы, термешілерді жинап, «Сейфіл - Мәлік», «Шаһжаһан» тағы басқа нарифаттан алынған, пайғамбарымыз Мұхаммад Мұстафа төңірегіндегі сахабалардың дін үшін қылған істерін жырлататын, және арасында - Бәлі! деп жыршыны көтермелеп қоятын әдеті де болатын. Соғыста, жауына қандай қатыгез болса, нарифатқа келгенде жарықтық соншама жұмсап та кетуші

еді, өсіресе Адам ата мен Хауа ананың бірін-бірі көп заман жер бетіне шыққаннан кейінгі іздеуі және олардың бірін-бірі табатын кезіне келгенде, Маһидидің жапа шегуі, Жүсіп пайғамбардың жапа шегуі, Аюб пайғамбардың көрген қорлықтарын жыршы домбырамен тыңқылдатып даусын қоса айтқанда Абылайханның көзінен жас парлап, ытқып кететін, және онысын әлдекімдер құсап жасырып та әуре болмайтын, биік қарасұр беттің жоғарғы биік маңайдан төмен тұрған ағы көп, қарасы аз көзден аққан жас, мұрттың шалғайын қуалай тамшылайтын. Маңайында отырған кеңесшілеріше ондайда Абылайхан «айналайыннан» басқа сөз айтпайтын қамқор әке сияқты көрінетін. – Мына отырған орта жасты қусырған, қарасұр кісі шайқаста мыңдап емес, он мыңдап қана төгілген сарбаздармен соғысты басқарған кісі – деп айтуға нанымсыз көрінуі, сырттан келген адамға әбден мүмкін еді. Бірақ аллатағала қазақ деген халықтың бағына жаратқан осы адам, соғыс болмаса да бір ұлы қайраткер болатындығы айқын сияқты көрінетін. Қазақтың Төле, Әйтеке, Қазыбек, Қаражігіт, Жидебай, Қараменде, Мөңке бастаған билерінің бәрі осыны баяғыда-ақ мойындаған еді.

Абылай жөнсіз нәрсеге ашу шақырмайтын, ісі қандай ірі болса, сөзі де түсінікті, ұғымды түйсікке еніп тұратын, бір қасиеті кімнің қолынан не келеді, келмейді соны сезін білуші еді, кей

батырлар жаумен жекпе-жекке сұранып, бата-рұқсат сұрап шауып келгенде, кейбіреуіне рұқсат бермейтін, өйткені қарауындағы өлді де ожет азаматтарды танып біліп жүретін қасиеті болатын.

Ал Жәнке батырдың бір жөні бөлек жері бары рас-тын. Бұл Жәнке туралы айту үшін Мөшһүр Жүсін атамыздың кітабында да жақсы айтылған». Абылайхан Алатауға жорыққа бара жатып, жолда Қаракесек Шаншар елінің бір ас беріп жатқан үстіне кез болған. Ежелден Шаншарлардың қалжак, кү екенін ел біледі. Шаншарлар бір жерге барып жұрттың арасына кіріп отыра кеткеннің өзінде бір сөзден он сөз туғызып, оның артын күлкіге айналдырып елді ду күлдіретін болған. Мысалы, түк таба алмағандай бір Шаншар баласы, жаңа ғана күшіктеген иттің әлі көзін де ашпаған күшіктеріп қыңсылатып бір кішіректеу шыбықпен ұра бастапты. Мұны естіп далаға шыққан көршісі қайран болып, оларды неге ұрып жатқанын сұрайды. Сонда өлгі ку бала: - Бұлар мені өскеннен кейін қабады – деп жауап берген екен. Бұрындары қазақ сөзінің қаймағы осы Шаншарларда болған. Неге десеңіз «Шаншар абыз» деп аталған аталары тым қасиетті адам болған, содан ұрпақтарына билік айту мен сөз қонған.

Сонымен жорыққа кетіп бара жатқан хан жолдан өскерін толтыра кету мақсатында соққан болу керек. Қазақ ғұрпында ас үстіне келген соң, түсу керек, дәм тату керек болады. Хан үлкен-

дерге сөлем беріп, жаяу нөкерлерімен бірге ақбоз үйге кіруге кетін бара жатқанда бір тентек, әсерлеу жігіт артынан барып, қолындағы шыбықпен басындағы айырлы қалпақты қағып түсіріпті. Бірақ ол уақытта телімен тентек дегендер көп болған, тіпті сол кездегі мақалдың түріне қарап табуға болады. «Тентегі көп ауылдың билігі жоқ» деген бар. Сол сияқты кейде надан, сасық байлардың да болғаны өтірік емес, ұлы қазақ даласында, олардың балалары да сол тұрмысқа лайық, жақсыны – жақсы, жаманды – жаман деп білуден аулақтау да болатыны рас еді. Әлгі жігіт сондайлардың біреуі ме, өйтпесе басқалар шапқа түрттіме өйтеуір осы оқиға болып қалған. Осы жерде Абылайхан тектілігін, кемеңгерлігін көрсетті, ұшып түскен бөрік «қайта алып хан басына киюге жарамайды» деп нөкерлерінің бірі қолына алып жүрінті. Басында тақия бар екен, сол тақияның өзімен, айбынды тұлғасы бір бөлек болып жүрінті. – Бүгін ішкен мас, жеген тоқ, кімде ес бар дейсің, - депті де шаруасын бітірген соң, ештеңе есінде қалмағандай аттанып кетіпті. Тіпті сонымен кешіргендей де екен. Өйткені бұл ел Қаздауысты Қазыбектің елі ғой, Абылайханның өзі үлкен бір сүйеиіш қылып жүрген ел ғой. Бірақ жыл өткесін Қызылжар базарының ашыла бастаған кезі екен дейді, соған базаршылап барған өлгі қаракесектердің ішінде анадағы есерсоқ жігіт те болыпты, жөне онысымен қоймай, жүрген-

тұрған жерінде хан басындағы қалпақты қағып түсіргенін айтып, әңгімені қыздырып жүреді екен. Намыс қылатын жер енді келді. Осыны базарға келген хан маңайындағы адамдар – ханға жеткізіпті. Хан әдейі адамдардан жасауыл жіберіп өлгіндейдің үш-төртеуін зынданға салдырып тастапты, Ботақан деген тәп-тәуір адам да осылармен зынданға түсін қалыпты. Жазықсыз болған ба, бұл қорлыққа шыдамай, басы терісіне симай, ашудан жарылып кетіп қайтыс болыпты. Бір деректерде осы оқиғаның болғанын бекіте отырып кішкене басқаша айтатын жері бар екен. Мәшһүр Жүсікке қазір қай жазушы болсын, соқпай кете алмайды ғой, осы кісінің баяндары қызықты. Сонда төрт адам ұстатқан екен дейді. Біреуі Қазыбектің інісі Қазымбеттің баласы Жанай деген екен. Осылардың зынданға салынғанын естіген ханым, яғни Абылайдың әйелі: - Өзіңіз сан рет айтушы едіңіз ғой, Орта жүздің ішінде Арғын, оның ішінде Қаракесек менің үлкен сенімді сүйенішім деп, - дау болса биі көп, жау болса батыры көп, және өздері антқа тұра білер, текті, адал халық деуші едіңіз ғой, - деп ханды ұялтты. Мұнымен қоймай ханым: - Көр де тұрыңыз, өзіңіз айтқандай текті екені рас болса, олар мұны жай тастамайды, орданы шабамыз деп, мен білсем, келе де жатқан шығар, - дейді. Ханым ақылды адам екен, айтқаны рас болып, ол күнде Қазыбек баба өлген екен (осы жерде басқа уақиғаны айтып

отырғанымызды, оқушылардың есіне саламыз, сөздің ынғайы келген соң, айта кету мақсатында әңгіме желісімен кетіп отырмыз, әйтпесе, бастапқы оқиға желісі Қазыбек бастаған қазақ елшілігінің Қытайға баруы болатын, ол оқиғаға оралып соғамыз, ал мына айтып отырған оқиға содан біраз уақыт өткен соң болғанын, естеріңізге саламыз). Бекболаттың өзі алпыс бестерге келген кезі екен. Ақылдасып Едіге батыр екеуі екі мың адамды жиып хан ордасын не шауып, не тәубасына түсірмек боп Баянның сілемі Далбатаудан аттаныпты.

Әйелінің ақылымен Абылай зындандағыларды түгел шығартқанмен Ботақанның өліп қалғаны жағдайды ушықтыратын болды. Бес Мейрамның баласы атқа қонып келе жатқаны және белгілі. — Біздің халық та қызық, - деп ойлады Абылай, қалмақпен соғысқа зорға жиналатын қосын, өз хандарын шабуға келгенде, мұндай жылдам жиналарма, - деп мырс етті Абылай. Бір жағы ызаланды, не күлерін, не жыларын білмеді. Абылайдың ашуын ақылды ханым сабаға түсірді. — Ханым осы жолы мені тыңдаңызшы, хан ием, - деді бөйбішесі, - әзіңіз ештеңе білдіңіз бе, - деп сұрайды, Абылайдан. — Мен не білем, осы ордада емеспін бе, - деп шамдана жауап береді, бөйбішесіне. — Ендеше тыңдаңыз, мен кеше сізге айтқандай, бес Мейрам түгел атқа мініпті, Бекболат бастаған, Алтай Жанатай батыр, Айдабол Олжа-

~~бай~~ батыр. Жәңке батыр баласы Жанақ бар, дейді ішкіде. Абылай мұның бәрін естіді, сенді. Бірақ әзінін досы Жәңке батырдың баласын жібергенінде түйсінді, - есіл сабаз ғой, - деп қойды.

Енді мына жақтағыларға келейік. Бекболат пен Едіге Күлік Жәңке батырға кісі жіберу себебі, Жәңке батырдың жүрген жері думан екен, өзі әнді де керемет салады екен. Мұны Абылайдан бастап барлық білетін халық, әділдігі үшін, ақпейілі үшін өте жақсы көреді екен, өзі де сол кезде бақ көтеріп бүкіл қазақ ішіне атағы шығып тұрған кезі екен. Бекболатпен Едігенің сәлемін естіген соң, келген адамға сөз білетін, міпезі өзіне тарта туған баласы Жанақты қосып берін оған былай деп тапсырады: - Бекболат пен Едігені тоқтатып, қадап айт менің сәлемімді, - Ханын жаулаған оңбағандық қалмақта ғана болар, ханын шаппақ болған қара оңбас, деп айт дейді, - және Абылаймен жарассын де, Абылайдай ханнан ауылдың есер тентегіне бола кетіспесін деп айт, дейді. Ал баласының өзіне: - Тек қана балам, арашашы бол, ретті жері келер, сонда хан көзіне де түсерсің, кейінгі келешегіне оның көп себі тиер, - дейді. Айтқандай Жәңке баласы Жанақ осы сөздің шып-шырғасын шығармай Бекболатпен Едігеге айтып барған соң, оларға да ой түседі. Әрине, екеуі де ақымақ, есер емес, бір-бір елдің бетке қарап отырған ақылды басшылары. Бекболат тіпті Қазыбектің баласы. Бұлардың ханды шабуға шыққанын естіп алағөз

болғысы келмеген Абылай маңындағы Керей, Уақтың біраз батырлары хан маңынан ұзап кетіпті. Ханымның көріп келдік қасиеті мол екен: - Хан ием, ойнауға болмас қауіп сіз бен біздің ғазиз басымызға төнді, өйткені Бекболат: - Абылайдың басын алмасам әкем Қазыбектің өруағы ұрсын, қара қазанын қақ жарам да, қатынын ат көтіне салам – деп келеді, - қандай ойыңыз бар, хан ием дейді, тағы бәйбішесі, Абылайхан: - Бағана маған тапсыр дедің ғой ханым, мен келістім ғой, ендеше іс қыла бер, - депті. - Ендеше, ләпбай, дереу бұл жерден аса алысқа емес екі кезең астына көңуға пәрмен қылыңыз, жөне үш мың кісіге тамақ боларлық сиырдан есептеп тастап кету керек. Сонда ереуілдеп келе жатқан батырлары сиырларды сойып жеп етіне тойып, туын қандасын. Қара қазанды ет толы асулы, пісуге жақын қалдыру керек. Сонда олар сабасына түсер, ішінен тамақ ішкен соң қара қазанды сындырмас біреу болмаса біреуі «ішінен тамақ іштік қой, не жазығы бар бұл қазанның дер», осы сөзден кейін бәрі де сабасына түсе бастар, иншалла, арты жақсылыққа айналар» – депті бәйбішесі.

Айтқандай-ақ үш мың қол алпыс бес жастағы Бекболат бастаған жасақ Абылайдың жұртына келсе, бәрі бағанағы бәйбіше айтқандай жасалған екен, үш жүз сиыр сол маңайда жайылып жүр, қара қазан еті пісуге жақындап асулы, тіпті қазан біреу, осы жасаққа түгел жетердей, әлденеше

үлкен қазанға ет асулы тұр екен. Бұған қайран қалып тұрғанда, ит-құс зиян қылмасын деп, сиыр ішіне қалдырып кеткен бақташы баланы біреуі жүгіртіп барып алып келеді Бекболат би алдына. Одан не бінетінін сұраса: - Абылайхан үш күндік жерге көшіп кетті, мынаның бәрін сіз келеді деп, даярлатып кетті, - дейді, басқа ештеңесін білмедім, - депті. Сонда Бекболат би ат үстінде тұрып, сол уақыттың үрдісін қатты ұстанатын адам екен: - Уа, жұртым, - деп дауыстапты. Өздеріңе белгілі үйден шыққанда үш ойым бар еді, біреуі қатты ыза болғаннан қолыма түссе Абылайды өлтірсем, ол болмай қалса қатынын ат көтіне мінгізсем, тіпті болмаса қара қазанды қақ жарсам, - деп едім (Ол уақытта қазақ және түркі халықтарының ғұрпында қазанды жару отты әшіргенмен бірдей ғұрыптық санаға сіңген бір жағы мазақ бір жағы «мұның оты енді өшті» деген ұғымды білдіретін көшпенділердің бір-біріне қолданатын кек алу жазасы болып келген, осыған «отың өшсін» деген қарғыс та пайда болған, қысқасы аса ауыр мазақ-жаза. Авт.). – Сол сертіме міне жетіп тұрмын, - деп найзасының ұшын хан қазанының ортасына қадап тұрыпты. – Абылай алла артық жаратқан адам, менің сол ойымды түгел білгеніне қайран қалып тұрмын. – Сондықтан мен сертіме жеттім, ана семіз сиырлардан ысырап қылып жүрмей, мөлшерлеп сойып тойындар, туларыңды қандаңдар, - депті. Ал Абылайханға жарасу үшін елші

жіберіледі. (Осы жерде қазанның тағдыры туралы: Бұл қазанды Бекболаттан кейін Тіленші пайдаланған, тоза бастаған кезінде Абылайдың қалмақ әйелінен туған баласы Шама төре қара нарға қалы кілем жауып келін: «Қазыбектің аруағына байладым, - деген соң қазанды Абылай әулетіне қайтып берген. М.Ж.Көпеев).

Сонымен тамақ ішіп әлденін масайрап жатқан өскер, өрине оның ішінде кәрілер жоқ, көбісі жастар хан ауылын шабамыз деп, көптің аты көп қой, білімсіздік қылмақ болғанда Бекболат пен Едіге үзілді-кесілді тиым қылады.

Ол кезде бір жағынан орыспен де, қытаймен де тіл тауып, жоңғарды жеңіп Абылайдың дәуірлеп тұрған уақыты, беталды адам алдына бара алмайды, Бекболат, Едіге сипатты үлкен абиырлы адамдар болмаса, не болмаса осылар жіберген адам бара алады, жөнін айтқан соң.

Бәріміз де ескі тарихтан бірдеңе жазар болсақ ардақты Мәшһүр Жүсіп атамызды аттап кете алмаймыз ғой, тіпті аттап кеткіміз келсе де еріксіз оған қайта ораламыз. Өйткені онсыз тұсаулы аттай кібіртіктей береміз. Мәшекең айтуынша Абылайға елшілікке Бекболат пен Едіге Өрманшы руынан, ақсары одеі жүзді, былайғы сөзге шешен, кісілігі де көрініп тұратын адам екен соны жібермек болыпты. Ол уақытта батыр да адам ғой, олардың көбісі «батыр аңқау, ер көдек» деген мақал да бар, сол кезде орайлас шыққан, көбісі аңқаулау келеді

екен (Негізінен қазақ өзі ақпейіл халық қой, ішінен бір бармағын бүгіп қулық сақтап тұрмайды, тек бертінгі заманда үлкен елдің зорлығымен қорлығы өтіп бара жатқан соң, қу, айлакер бола бастады, қазір қазекең баласын ешкім де оңай алдап ала алмас). Шотана аса аңқау да емес, бір ауыз сөзді келістіріп айтатындай адам екен, ол уақытта өр сөзде, істе қалжың да ере жүретін өдеті, Шотанаға Бекболат пен Едіге: - Ханға барғанда айтатын сөзді үйретейік пе, жоқ өзің сойлеймісің, - десе Шотана бұларға: - Сен екеуің көп үйретсең отыз ауыз сөз үйретерсің, ол таусылған соң не істеймін? - аузымнан не шыққанын қайтып келген соң естірсіндер, - депті. Ал енді, Шотананың батырлық кейпіне келейік, өзі ақсары өдемі адам екен, бірақ дөңбектей үлкен, өрі ұзын, айтарлықтай зор адам екен. Сол уақыттың батырлары кейде қалмақтан барымта алғанда биік ат кездесе оны білетін батырлар, өздері ұсақ адамдар емес қой, бұлардың көбісі алып денелі болған соң, батыр атанбай ма, өрине, бірен-сараң бәкенелері де кездеседі, бірақ батырлық денеде, тұлғада емес, жүректе ғой. Ал Шотана сол заманның айта қаларлықтай батыры еді, бұлардың Шотананы жіберу астары бір жағы жорықта көріп жүр ме, көрмей жүр ме, мөлімсіз, өйткені батырды «Абылайхан бір көрсін», деп жіберіп отыр, екінші жағынан көрсеткен сесі екенін ұғуға болады. Тағы Шөкең (Шотана)

туралы айтсақ сол кезде жасы жер орталаған, Едігемен де Бекболатпен де қимас силас жолдас әрі бір жағынан «қарға тамырлы қазақ емес пе, құдандал, тіпті таяу құда еді Бекболатпен, сондықтан емен-жарқын сөйлесетін. Шотана мекендеп отырған Қызылтауда Шотана тасы деген ұйтас бар екен, соның түбінде шағын қыстау салып отырғанда Шотанадан да зормын деп жүрген екі ұры Шөкеңнің қорасында семіртіп отырған екі атан өгізін ұрлап кетіп Түндіктің бойына барып қалғанда, екі өгізді ұрылардың әкеткенін біліп - қап! Ұзап кеткен шығар, қолыма түссең бөлем!.. деп кіжінін, алағеуімде сонау өзеннен асып бара жатқан ұрылардың соңынан айғай салғанда, Шотананың даусы дәл құлақтарын жара жаздап: “ә, келіп қалған екен ғой”, - деп ұрылар өзгізді тастай қашыпты. Үлкендігіне орай даусы да өте зор бопты Шотананың.

Шотана жанына бір-екі адам ертін барып Абылайханның алдынан аман-есен қайтыпты. Бекболатпен Едігенің алдына келіп, баяғы мән-жайды баяндайды. Абылайдың не деп жауап бергені, былайғы жұртқа да қызық, тыңдағылары келін өлін барады...

- Ал батырекесі айта бер, - дейді Бекболатпен Едіге. Сонда Шотана алып денесін бір қомдап алып, дулығасын ініндегі бөркінен бөлек алып жанына қойып, бөркін басына киіп бастай жөнелді.

- Хан мені танитын шығарсыз Шотана батырмын, қалмаққа қарсы сан қиын жерге салғанда орындап келетінмін, енді бүгін сіздің алдыңызға жаушы болып келіп тұрмын, - дейді – бес Мейрам атқа қонды, Бекболат пен Едіге жіберді. Үш мың кісі қол келіп өзің жайратып кеткен жұртты жайлап жатыр. Бұрынғы өулие өткен ата-бабамыз айтқан екен:

- Дүние бұзылса Бұхарға сияды, Бұхар бұзылса дүниеге симайды деген екен. Бұхарға симай жалаң аяқ, жалаң бұт келген сарт Сарыарқаға да симайын деп жүр ме, зынданда олген Ботақанның құнын берсін. Жанайды байлаудан босатсын. Мың кісінің жолына жетім бастатқан тоғыздан берсін. Мың кісінің жолына түйе бастатқан тоғыздан берсін. Мың кісінің жолына мың ат, мың шапаннан берсін. Өзінің қарашасына қарсы соғыс ашатын хан болса тұрысатын жерін айтсын, айыпты хан болмын десе тұрысатын жерін айтсын, ұрысатын ерін айтсын. Айыпсыз хан боламын десе, хандығы жарай ма, қараны деген олақ емес пе? Олақтың ойнағанына шыдай алмай құлаған жар неге пана болмақшы дедім, - дегенде Бекболат сүйсінгеннен:

- Айтқан аузыңнан айналайын, сені көтеріп тапқан анаңнан айналайын, - депті.

- Не дейді, не дейді дегенде:

- Ертең Жолдыөзектің бойына келсін. Екеуміз екі жағына түйісейік дейді, - депті. Сонда бұрын-

нан ханның досы болған Олжабай батыр:

- Мені бар ма деп сұрады ма? – депті.

- Сұрады, бар дедім, - дегенде:

- Е, ендеше ханның пиғылы жамандыққа бұрылса да ол оған бара алмайды. Абылай менің қылған қайратымды өз көзімен көрген.

Алтын қақалы қорғанды бұзатын жолы жанымда, Сырым да, Малайсары да, және шанынқылы Бердіқожа бар еді, Тарақты Байғозы батыр да бар еді. Сол қақпаны қалайымен қорғасынға мысты араластырып құйған екен де, бір қабат алтынмен көмкерген екен, «алтын қақпа» аталуы осы екен. Онда Түркістан сарт билігінде, соны алмақ боп, әбден қызып алған кезіміз, еінкімнің қолы батпай тұр екен, сонда мен қолымдағы қазақ елінің туын Абылайханның өзіне «мө, ұстай тұршы» деп, дөу айбалтамен шапқылағанымды жаңа илеген қамырдай, болмаса саз балшықіна туралып, лезде қақпаны қаусатып тастап ішке кірдік, аржағы белгілі гой... - деп Олжабай осы жердегі сөзін аяқтады.

Едәуір уақыттан соң Жолдыөзектің ар жағынан, жанында нөкерлері бар, Абылай қолы келген, Мөшекеңнің (Мөшһүр Жүсіп) айтуынша жанында Атығай Қарауылдың біраз адамдары және өзінің төлеңгіттерінен басқа адам жоқ, соғысатын қол емес екені көрініп тұр. Кішкенеден соң сол адамдардың арасынан екеуі болінін бері қарай желмей де, шаппай қатты аяңмен бері жүрді.

Тұрғандар Абылайды кейбір көрмегендері болмаса түгел таныды, тіпті кейбіреуі ұрандап, дөп бір соғысатындай «Абылай! Абылай!» деп айғайлап та жіберді. Жақындай келе жанындағысы да белгілі болды, Балта Керей Тұрсынбай батыр екен. Олардың жақындауына лайық болып өзектің бергі жағынан Бекболат пен Едіге олардың алдына қарай жүрді. Осы кезде бір оқыс оқиға болды, Құлықенің Биікшесі деген құралайды көзге ататын мерген жігіт бар еді, сол пілтелі мылтығының мосысын дереу құрып жіберіп оқтаулы мылтығын Абылайға дереу көздеген екен. Соны елдің көбісі көріп тұр, бірақ ешкім қозғала қоймайды, бір жағы мылтық құрған соң, жанына баруға жүрегі дауаламайтындай, бір жағы «не болар екен» деген қызығушылық та басым. Сонда Биікше дереу Абылайды көздеп тұрып пілтесіп тұтата бергенде, жандәрмен Жәңке батыр ұлы Жанак жүгіріп келіп Биікше мергеннің қолынан мылтығын жұлып алыпты. Естеріңізде болар, осылай қарай аттанғалы тұрғанда Бекболат пен Едіге Баянауылдағы Жәңке батырға кісі жібергенде бұларға сәлем айтып, өзі ермей баласын жіберген, сол жіберген бала осы Жанак еді. Міне Жанак тарихтың бұрышында аты қалатындай іс істеді, Абылайдың өлімі жауының қолынан емес, тіпті кеше ғана жорықта бірге болған жолдасының қолынан бола жаздады...

Осының бөрін Абылайхан көріп келеді, екі

жақ бас қоса бергенде амандық, саулық сұрасып бола бергенде Көтеш ақын барып, оларды сөйлетпей сөзін бөліп өлеңді гулетіп жібереді, әрине ол өлең жақсы, ұйқасы қиюласқан, мағынасы осы халықтың тілегі еді, ақын соны жеткізген екен, Абылай басын изеді, келіскен, түйсінгендей болды.

Біраздан кейін бөрі жарысып араларында бейне бір түк болмағандай болып біз халықтың басқа кейбір халықтардың өкілдері дұрыс пайымдап айтса, айтқандай «жылқы мінездері» осы жерде көрінеді. Өлгі үш мың қолды енді бейне бір Абылай бастап жүргендей көрінді, осы үш мың қол Бекболатпен, Едіге мен тіпті аттарын атауға көп қағаз беті керек ылығар, бөрі Абылайдың жанына жақын баруға тырысады. Ал Абылай айбынданып, қарасұр жүзі, биік бойы ат үстінде тіпті биік көрініп тұрды. Ол мыналар ойлағанды емес, басқаша ойлады. Ол қазақ халқының келешегі, болашағы мықты елдер санатында болуы туралы ой еді.

XIX – желі

Ақтабан шұбырындыға дейін жеті момын балалары Сырдың бойы мен Шыңғыс тауы қойнауында көшіп жүрген. Жоңғардың шапқыншылары жиілеп кеткен соң, бұл елдер Сырдың бойынан кетіп Ырғыз, Торғай өзендері маңайына тұрақтағаны тарихтан мәлім. Тобықты атаң бала-

лары ішіндегі айтулы белгілілері болған Ырғызбай, Кеңгірбай атаулар дау-дамайсыз осыны білдіріп тұр. Ақтабан шұбырындыдан есі шығып қалған халық осы жақта кемеліне келеді. Абылайхан бастаған қазақ халқының Ұлы Отан соғысы да өзінің кемеліне келе жатты. Балхаш жағында Аңырақай деген жерде жоңғарлармен кескілескен тек өліспей беріспейтін шайқастар болып жоңғарлар он мыңдап қырылды. Өздері қырылған жоқ, қазақ жасағының күшімен, ақ найзаның ұшымен, қисық қылыштың жүзімен, гурзі шоқпармен мылжаланды. Ата тарихта Аңырақай шайқасы деген үлкен атау кейінгі ұрпаққа, Отаншылдықтың, қазақтардың ерлігінің үлгісі болып қалды. Қазақ халқының тарихында әлі айтылықырамай, зерттеуі жетпей келе жатқан бір нәрсе, ол қазақ халқының сол Ақтабан шұбырындыдан соң жаймашуақ тез орнап байтақ қазақ жеріне қайта қоныстануы еді. Жеті момын балалары жер шолып, жан-жаққа тараған кезі еді. Бөсентиін Ертіс бойына Баянауылға дейін, Атығай-Қарауыл Көкшетау өңіріне, Қанжығалы Ерейментау өңіріне тұрақтап қалды. Қаракесектің аздау бір бөлігі сонау Кіші жүз жеріне өтіп тұрақтап қалды, солардың ішіне сіңіп, бірақ Қаракесек атын жоғалтқан жоқ. Керісінше Қаракесектер бір кезде өздерінің ата мекені болған Сарыарқаға оның ішінде Қарқаралы аймағына оралады. Бұлар мұнда кеше біраз Түркімендер осында келіп қоныстанған

екен, және қалмақтар да бар екен. Қаз дауысты Қазыбек және Ташкенттің бір кезде ханы болған Бертіс бастаған Қаракесектер ақтабан шұбырындының кезіндегідей емес еді, Қаржас, Қамбар бауырларымен бірге олар бірсыпыра өсіп қалған ел болатын. Түркімендерді келіссөзсіз ақ айдап шықты, қалмақтардың бір бейбіт, момындау тайпасы екен, жауына да жаны ашитын қазақ емес пе, оларды қырмай аяп Қарқаралының шығыс бөктеріне қарай ысырып бір шағын Сырым аталатын өзен маңайына қоныстандырды, бірақ екі жақ кейіннен серт ұстап, балуан күрестіріп, қазақ балуаны жығып, қалмақтар мүлде көшіп кетті. Қарқаралы аймағын сол кезде түркімендер жайлағаны жайында сол кездегі орыс зерттеушілерінің еңбектерінде айтылады да, Шоқан Уәлихановта да кездесіп қалады, ал бірақ олар қалай келін орналасып қалды, оны зерттеу қажет шығар. Сол кезде Қаракесекпен бірге ілесін келген табын, тама, жағалбайлы, шанышқылы, рамадан сияқты елдердің ұрпақтары бүгінге дейін сол өңірді мекендеп қалды. Кейіннен бұлар қазақтың соңғы ханы Жамантайдың қамқорлығында болды.

Баянауыл да кезінде үлкен шайқаспен алынды, Олжабай, Жасыбай сияқты батырлар және Жәңке батыр, Шанышқылы Бердіқожа батыр, Қаракесек Сеңкібай, Жидебай, Жарылғап батырлар шұрайлы Баянауыл үшін шайқаста керемет көзге түсті. Бәсентин Сырым, Малайсары батыр-

лар және Қаракесектің ішіндегі Шорға жататын Қожан батыр ойраттарды Тарбағатай асыра қуды.

Осының ішінде Сеңкібай, Жидебай, Жарылғап батырлар туралы және шамамыз жеткенше Қожан батыр туралы айту аса керек деп білем өз басым. Қабанбай, Бөгенбай батырлардың жауынгер серіктері осылар. Сөзімізді байланыстыра сабақтасақ оқушыға қолайлы болар деймін. Бағанағы Бекболат пен Едіге бастаған Абылайханмен қырғиқабақтық тоқталғаннан кейін, үш мың адамдық қосын Сарыарқаға қайтады. Ішінде оңкей жас жігіттер бар, жолдағы елге тиісіп, бір нәрсені бүлдірін алмауы үшін ел шетіне дейін Бекболат пен Едіге жандарына Қожан батырды алып бастап барады.

Бұл екі ортада бағана Абылаймен болған кездесуде адамның опалы, опасыздығы туралы әңгіме болатын кішкене мөлтек сөзді айта кетейікші. Абылай әбден келісімге келіп татуласып болған соң сұрапты тұрғандардан: - Бағана, мылтық құрған кім? – деп.

- Құрған Биікше мерген, - дегенді естіп, кенет жүзі сұрланып барып, жадыраңқырады да, былай деді: - Талай жорықта бір торсықтан малта жесіп жүрген жолдас еді-ау... - Кісіні жоқ жерде өлімге қия береді екен-ау, - депті де күрсініпті, бұл жерде Абылайхан пенде ретінде көрініп-ақ қалды. Оның мылтығының аузын бұдан былай қырсық бассын, бір түйе байлаңдар, - деді қызметшілерге (Абы-

лайхан дуалы ауыз еді дейді, содан кейін Биікше аң атса мылтығы тимейтін болған).

- Жүгіріп келіп ұстай алған кісі кім еді, - деп сұрады хан.

- Баяндағы Жәңке батыр баласы Жанақ, - депті тұрғандар.

- Жәңке тегін батыр емес, ол баласын арашашы болсын, - деп қосқан ғой. – Жәңке батырдың жолы қай жерде де билік айтса бұдан былай түйе бастатқан тоғыз болсын, және соның бір дәлелі дәп бүгін менің малымнан түйе бастатқан тоғызбен, астына бір қазанат баласынан жетектетіп жіберілсіп, - деп пәрмен етіпті...

Абылайханның қазақтың жөн-жосығының бәрін жете білгенінің өзі бір хикая, сонымен бірге, қалжыңға ұста болған, батырларын қандай жорықтың қиын жағдайында жүрсе тұспалдап сынап отырған. Сол кездегі ән-күйді де тындаған, өзі де реті келген жерде шырқап жіберетіні болған. Үнемі жорық жағдайында болған соң әр түрлі кем кетіктері болмай қалмаған, ренжіп қалу болғанмен орынсыз жазаға ешкімді бұйырмаған. Батырларын сынап отырған дедік қой, Тарбағатай – Алтайдың сілемі өте үлкен тау, қазақтың толық қолымен ойраттарды қуып келе жатқанында таудан айдаһар кезігеді. Мұндай айдаһарлар Алтай – Тарбағатайда бұрыннан болады екен, жуандығы күпі киген кісінің жеңіндей, атты адамды кезіксе, бұғыны, арқарды жұтады екен де, айлап тамақ іздемейді

екен. Айдаһардың атының өзі үлкен үрей тудыратыны белгілі, ол өте қорқынышты мақлұқ. Тарбағатайдағы Жұма аталатын жатағандау төбешікте қосын демалып жатқан. Аблайханның маңында Қантай, Жантай ағайынды екі батыр бар-тын. Бұлар Аблайханның жеке басының қауіпсіздігін қарайтын. Неге десеніз, жау мергені батырмен, ханды қарақтайды. Сондықтан да бұлар қонған тұстенген жерде түрі-түсі бірдей оншақты шатырды арасын екі таяқ тастам жерден дереу құра қояды. Жау аңдушы-мергені хан қай шатырда екенін білдірмеу үшін істелген айла еді. Жұма тауы жатаған тассыз болғандықтан үстіңдегі алаңқай көк майсаны жапыра өскер орналасып жатыр. Түнгі жорықтан бірсыпыра сарбаздарынан айырылған Абылайханның түсі қату, ұсынылған сусынды бір-ақ көтеріп ішті де тоңазыған еттен татқан жоқ. Қосын өздерімен бірге алып келе жатқан пісірілген етке бас қойды. Абылайханның жанында Қантай, Жантай оққары есебінде болып жан-жақтарына жіті қарап отырған. Бөгенбей, Қабанбайлар болса шатырда. Кенет бір шірік иіе қолқаны атты, бұлар қарасы анау бөлектеу жартастың тұсынан түрі қолапайсыз бір мақұлық осылай қарай жөңкіліп келеді, барлығы қарай салып мұның айдаһар екенін ұқты. Түрі сұрмен қараның арасында, жөңкіле қозғалғанда порымы ұмаждала домалактанып кетеді екен, дәп осылай қарай Сеңкібаймен Жарылғап

батырдың шатыры тұсында келе жатыр, кенет Сеңкібай батыр тысқа шықты, шамасы сасық иіс қолқаны атқан болуы керек, әлгі айдаһардың бұдан едәуір уақыт бұрын жұтқан тұтас жылқы алып айдаһардың асқазанында шіруде еді; әлгі жел жақтан қолқаны атып кеткен иіс соныкі болатын. Сеңкібай батыр сан жорықта күтпеген жағдайға үйренген емес пе, мұны байқай салып шатырдан семсерін алып шықты, Жарылғап батырға «қызық көргенім» айтайын деп еді, ол ұйықтап кетінті. Ал әлгі қорқынышты қалың қосын түгелге дерлік қызықтай бастады, бейне бір бес биенің терісінен істелген сабаның үлкендігіндей болып домалап келеді. Тіпті басы да бар екен, міне тіпті Сеңкібай батыр тұрған шатырға екі құрық тастамдай қалды, Абылайхан мұны тамашалауға шықты, нәкері уақиғаны көріп дереу жеткізген болу керек. Бетеге майса әлгі мақұлықтың астында жапсырылып қалатыны сондай, қайта қылтимайды. Бұл мақұлықтың адамнан да жан-жануардан да беті қайтпаған нәрсе екеші көрініп тұр, осы өңірдің тұрғындары «осы тауда жүз жасап, айдаһарға айналған жыландар бар» дегені рас болды. Бұрынғы аңыз-ғұрыпта егер жүз жыл адам көзіне түспесе жылан айдаһарға айналады деген рас болды.

Кенет Сеңкібай қолындағы семсер жарқ етті, сол кезде әлгі жұрттық қолқасын атқан сасық иіе тіпті бүрк ете қалды, және бір көтеріліп семсер

тағы жарқ етті, әлгі мақұлықтың домаланған қимылы тоқтап орнында дірілдей бстағандай, осы жұрт лап қойды, тіпті ханның өзі де көруге келді, расында дәу үрген местей жылан екен, көзінің өзі, өтірік айтқан адамға жылқының көзіндей екен. Бас порымы да құтты жылқыға ұқсас, басқа денесі қалың қыл аралас түбітті сияқты ма немесе, өйтеуір адам ажыратып болмайтын айран-асыр бірдеңе. Кәптің аты көп екі рет Сеңкібай батырдың семсеріне шабылған дәу мақұлықты жұрт түте-түте қылды, бәрінің мақсаты терісінен таспа тіліп, бұның терісі бұл үшін таптырмайды, жуан таспа ғылып алып, аңы иге біраз илеп барып, өткір бөкімен қырлап жөндесе керемет салмақты, мықты қамшы болады, қамшы болғанда жауды ұра алсаң аттың үстінен ұшырып ақ жібереді, осқан жерін тіліп түседі бір, екіншіден тіліп түскен жерінің жарасы анау-мынауға жазылмайды, улы болады осы таспа. Мыналардың бәрінің жүгіру себебі осы, бірен-саран момындау сарбаздар болмаса, көбісі жуанды-жіңішкелі таспа тіліп алды қосындағылар. Сеңкібай батыр, бұдан былай айдаһар өлтірген батыр ретінде, қалың жұртқа өйгілі болды.

XX – желі

Бағанағы әңгімемізге қайта оралайық. Жеті момын балаларының қазақ жеріне қайта орналасуы сөз болған. Батырларымыздың қылықтары

еске түсін әңгімемізді бөлін кетіпті. 17... жылдары Тобықты елі Шыңғыстауға толық оралды. Кеңгірбай, Мамай, Кокше, Қараменде билер халықты тәкпей-шашпай әкеліп орналастыруда үлкен еңбек қылды. Мұның мәні не десеніз, өбден қалжыраған жұрттың көбісі кейде көшкісі келмейді, «өйтеуір тағдырдың жазғанын көрермін» деп сол отырған жерінде отыра бергісі келгендер көп. Иншалла, бөрі аман-есен Шыңғыстауға келіп орналасты. Бірақ бірер он жылдан кейін кітабымыздың бас кезінде суреттелген оқиға: Дадан - Тобықтының Балқаш көлі маңына, Тоқырауын өзеңі бойына Қараменде би бастап қоныс аударғаны сөз болып еді, қарап отырсақ, бұл да бір сол ұлы далаға қайта қоныстанудың заңды бір жалғасы екен. Кітабымыздың басында Мамай батырдың сол үлкен көшті бастап келе жатқанда Қызыларайда қалмақтың тосқауылына кезіккенін айтқамыз, сол сөғысты суреттегеміз, өсіресе Мамай батырдың айласын асырып адам аяғы бұрын баспаған тік құзды кезеңнен ат тұяғына киіз байлап, сыбдырын да білдірмей, тайып құламай бірнеіне мың шаңырақты қалмақты алдап қалдырып өтін кеткенін айтқамыз. Осының сөзі өтірік-ау деген оқушы болса Қызыларайға Тесіктас деген жартасты тау маңындағы тарихи «Мамай») асуын көруге болады. Жас кезімізде үлкендерден осы аңыз-ерлікті естіп әлгі жерді биіктен көріп, онан кейін жеп-жеңіл бала болсақ

та әлгі тік биіктен түсуге, жүруге жүрегіміз дауаламай, әлгі таудың адам асатын кезеңін айналып түсіп, өлгі Мамай асуының тұсына келіп жоғары қарайтынбыз, күздың жоғарғы жағында жартастарға лашын мен қаршыға ұя басады, ұядан ұшып, кіріп жүргендері көрініп тұрады.

...Мамай батыр қиын кезеңнен үнсіз өтуге төуекел қылғанда жұртта қалмаққа қарсы небары жетпіс жауынгер қалдырды, неге десеніз негізгі күш бөрібір көшті қорғайтындай болу керек. Қазақ жауынгерінің мінезі өзінің даласындай құбылмалы бірде қату, бірде ақжарқын, қазақ сарбазы көшті киін кеткен жаудың қатын-баланы зөбірлегенін көргісі келмейді, сондықтан да ұрыста аулақта салғанда жақсы, қолайлы көреді. Амал жоқ, көштің жайы басқаша. Рас ақтабан-шұбырындыдан кейін біраз жылдар өтті, жау жасқанды, жеңілді, бірақ түбегейлі ұлы даладан тұқымы қалмай айдап шығылған жоқ. Ол күнде келер... Қараменде ол кезде жас батыр, көш орнында тосқауылда жауды алдарқататын жетпіс адамдық жасаққа сардар еді. Қазір бұлар өзін ойлап тұрған жоқ, іштерінен аллага сиынып түнгі көштің кезеңнен түгел аман түскенін жасырын жауны айтып келіп бұларды қуантып тастады. Бұлар қазір ат беліп талдырмас үшін, шылбырдан ұстап, жартылай жарау аттарды шалдырып қана тұр. Сұм қалмақ бұлай тұра бермес, көштің асып кеткенін білсе, тіпті жынданар, бұлардың бастау-

шысын да естуінше, өлермен батыр көрінеді, кезінде жекпе-жекте біраз қазақ батырын түйреген көрінеді. Қараменде көштің аман-есен қозыкөш жерге барып қалғанын көріп отыр. Ендепе Мамай ағасы кош маңындағы негізгі күштен ықтимал жасақ бөліп бұларға көмекке жіберуі тиіс. Ауызба-ауыз келісім болмаса да, сезіп тұр, реті солай.

- Апырай, Ақсораңның арғы бөктеріне ел іздеп, жан іздеп кеткендерден хабар жоқ. Сеңкібай батыр естісе, сезсе қайтсе де бұларға көмекке келеді. Баяғыда Абылай бастаған жоңғар қақпасындағы жойқын соғысты Сеңкібай батыр жаудың бір қалың сауыт киген батырын семсермен соққылап тесіле қақыраған сауыттың жыртығынан қалай ұлгергеніне таңғаласың, сол қолындағы найзаны сұғып өкіртін аударып түсірді, осы кезде ана батырдың жанындағы оққағары ма, немене бір дәу қалмақ Сеңкібайдың ту сыртынан айбалтамен келін қалды. Батырдың артында көзі жоқ, көбінесе соғыс қызуында сол арттан келгеннен опат болып жатады. Осыны көріп қалған Қараменде өзі айқасып жатқан қалмақты тастай салып, атын бірақ секіртін жетіп келіп айбалта ұстаған қалмақты бірінші қолының қарынан шоқпармен ұрғанда айбалта анағұрлым ұшып кетті. Қолма-қол соғыста қарудың оңтайлысы шоқпар. Неге десеніз, шоқпармен ұруға да, қағуға, тіпті итеруге, сұққылауға да келеді. Қорғану жөнінде шоқпарға

жетер қару жоқ.

... Содан бері Қараменде Сеңкібаймен аяулы дос болып кеткен. Достың жүрегі сыздап, сезетін уақыты да болды деп ойлады Қараменде. Енді бір жарты сағатта хабар болмаса қалмақтармен барып қиян-кескі шайқасқа мұның өзі түсу керек, ал шегініп кош өткен жолға қарай апарып салуға жөне болмайды.

Кенет! Кенет! Сеңкібайлаған ұран шықты. Бұл кезде батыр Сеңкібайдың аты Қаракесектен тарайтын бүкіл Қара, Шор елінің ұранына айналған. Аруақты да, ақылды алып батыр Абылайдың сан соғыста оң қолы болған. Қабанбаймен, Бөгенбаймен Сеңкібай кезінде бір қорамсақтан жебе атқан. Соғыста жойқын да ақылды қолбасшы болған Сеңкібай халқы бейбіт уақытта «Би ата» деп керемет қастерлейді, алты алашқа атағы озған батыр еді. Тегіннен тегін бір елдің ұранына анау-мынау адам айнала ала ма, жөне ол біреудің айтқанынан, телігенінен болатын нәрсе емес. Қазақта жақсы атану өте қиын да, жаман атану бір сөтте, бір оғаш істің ғана шаруасы. Әзірше осы кітап бойына аталып отырған жоғарыда айтылған, тағы бұйырса жалғастырамыз, «жақсы Жанайдар» деген Баяннан шыққан ақылды би ғана «жақсы» атанған. Сондықтан, «Би ата – Сеңкібай» осы халқының ілтипатына тереңнен бөленген жан еді. Ол уақытта бір жерде қалмақпен, жоңғармен, дүрбітпен, немесе ойратпен соғыс болып қалса

былайғы халық сұрайды екен, Сеңкібай бар ма екен деп, Жидебайды сұрайды екен, Қабанбаймен Бөгенбай боса да болмаса, Алтыбай батыр, Тарақты Байғазы батыр, Шордан шыққан Әлтөбеттен шыққан Балағазы батыр, Ақтамберді батыр, Еспенбет батыр, Матай елінен Шөңкей батыр, Керей Жөнібек батыр, Бура Ақпантай батыр, Қаржас, Айдабол, Сүйіндіктен Олжабай, Жасыбай, Жәңке батыр, Шанышқылы (кішіжүздің) Бердіқожа батыр, Бәсентиін Малайсары, Сырым батырлардың бәрі білгенінше сұралады. Егер сол соғыста біздің жақ шегінінті, - десе, - ә... пәленше батыр болмағаннан соң, - шегінбей қайтеді, - деп жұбатады.

...Сеңкібай батыр – Қызыларайды қалмақтың әбден орнығып алған үстіне келіп, қатты соғыс салып әжептәуір шығынға батып тартып алды. Осы соғыста өзінің әкесі Оразғұл асырап алған інісі Домай батырдың тегеуріні күшті болды. Кіші інісі Шой батыр бір бөлек қол бастап бүкіл Қызыларайдың қиын жықпалдарын жаз бойына дерлік екі айдай сүзіп қалмақтарды ығыстырып шығарды. Бұлар қалмақтың ба, дүрбіттің ба, бір тайпасы екен, ақтабаннан да онан кейін болған Аңырақайдан да хабары жоқ, «сен тимесең, мен тимен бадырақ көз» дегендей, он жылдан астам осы қазақ жерінің әдемі де, басқа елден де, жерден жырақ, күміс көлімен, бұлағын өздері ініп, жайлап бауыр басып қалған екен, бұл жерден тіпті

көшкісі жоқ. Мамай батырдың ізімен келіні тұрған осылар болып шықты. Сеңкібай батыр айдап шыққаннан кейін беті ауған жаққа кетіп бара жатқанда, оздеріңдей ауып көшіп, өр жерден қашқан қасқырдай соққы жеп, жырындалып бара жатқан қалмақ көшіне тап болады. Екі жағында да әжептәуір күш сақталған, атпен адам бар, ақылдаса келе осы бір шұрайлы жерді бірігіп кеп қайта торуылдаған екен. Олардың санасы қазақ даласының қазақтікі екеніне жетпейтін сияқты, бассауғалап бір сайда отыра беруге болады, деп ұғады, өйткені ол байғұстарға да далалық жартылай жабайы мінез сіңіп кеткен.

...Кенет Қызыларай бауырынан Сеңкібай! Сеңкібай! деген қатты дауыс шығып Қараменденің жасағы тұрған жерге кемі екі жүзге тарта әскер жоғарыдан құйылып келеді, жақындай бере Сеңкібай! – деген ұран тоқталыңқырап, Жау қайда? Жау қайда? деген белгілі жорықтың шартты сөзі айғаймен қайталанды. Жақындай бере олар бұлардың жайбарақат тұрғанын көріп, екпіндері басылып қалғандай болды. Ұмар-жұмар келе жатқандар құрық тастам жерге жақындап қалды. Қосынның алдында өзінің Нарқызыл деген қазанат тұлпарының үстінде Сеңкібай батыр отыр, Нарқызылмен жақындай бере тізгінін лекіте тартып, қатты аяңға көшті, оның атының аяңына басқа аттар желіп келеді, жанында өзінің көп жорықты бірге атқарып келе жатқан “біреуі

мыңға” тұратын жау жүректері бар. Туған інісі Шой батыр кезең астында төспада қалыпты. Жаудың соғыста өртүрлі әдістері көп болады. Кейде олар үдере жортқан өскердің артынан аңдып қол алдында соғысқа киліккен кезде желкеден, бұлардың ізімен келіп соғатын қалмақтың оңтайлы өдісі бар. Бұл екі жақтан ойда жөқта қыспаққа түсіру, көбінесе жеңісті қамтамасыз етеді.

Сеңкібай батырды көріп Қараменде қарсы алды, ат үстінде төс қағыстырды. Қысқа қайтарысқан сөзден кейін жаудың жайын білді, қысқа кеңескеннен кейін бұлар, ие болса да жауға өздері тиіскен-тиіспегеніне қарамай тимек болды. Өйткені жасанған жауды мұздай күйінде қоя беру салтта жоқ. Қараменде қолы жауға алыстан айналыңқырап барып бүйірден дайындалып тұрып, Сеңкібай сарбазы сол жердегі биік төбеге батырдың өзі жөне бір топпен шығып тұратын болды. Қараменде қолы бүйірлеп тиісті жерге барып болды-ау деген кезді байқап тұрып батырдың айтуымен қолындағы қыл шашақты қоңыр туды көтеріп барып үш рет бұлғамақ, сол кезде Сеңкібай батыр бастап келген қол маңдай тұстан, Қараменде қолы бүйірден жауға ат қояды. Жауынгерлер аллаға сиынып, аруақтардың атын күбірлеп барады. Бұлардың көбісі жас өрім азаматтар, кейбіреулері үйлі-баранды, кейбіреулері түбіт мұртты. Бірақ соғыс, бұларды ерте есейткен жандар еді.

Қарамендемен Сеңкібайдың арасы он жастай, яғни Сеңкібай қырықтардан, Қараменде отыздардан жаңа асқан.

Сеңкібай батыр жадыраңқы жүзді, сұлу қара мұрт, кішкенелеу қалың шоқина сақал қойған биік те алып тұлғалы ақсары кісі, орынсыз сөйлемейді де күлмейді, жай уақытта да соғыста да түрінен аса өзгеріс байқалмайды, тек кейбір қысылтаян деген кезде ғана ақсары жүзіне лып етіп қанқызыл жүгіргендей болады. Жанындағы топпен жедел шоқыта биік қырға шықты, бұл қырдан айнала алақанға салғандай көрінеді екен. Жанында Домай батырдың қолында Қызыларайдың жуан ырғайына сапталған найзаға қылмен байланған жасыл ту бар, бұлар туды Абылайханның Аңырақай шайқасынан кейін ұстайтын болған. Абылайхан өзінің бас батырларына «бұл қазақтың туы, көтеріңдер» деп арнайы Бұхар жақтан одан әрі Үндістаннан алдырған жасыл түсті той матаны бас батырларының бөріне бөліп берген және елуден асқан жасаққа осындай туды көтерін жүруге пәрмен етілген. Соғыс жағдайында белгілі батыр қаза болса ту ұстаушы қолбасының ұйғарымы болса сүт пісірім мезгілге туды төмен түсіретін болған. Басқа жағдайдың бәрінде ту ұстаушы көтеріп жүреді. Абылайханның пәрмені бойынша ту көтеруші ұрысқа араласпайды, тек өзіне қауіп тонгенде қорғануға еркі бар.

Сеңкібай батырдың туында жасыл матаның

ту сабының түбіне жапсырылған алақандай кара мата бар, маңайындағылар, туды тамашалағандар мұны «тудың қалы» деп атайды. Мұның өзіндік тарихы бар. Маңғыстау жақтық Бекет әулие деп аталатын адам Мекеден қажыға барғанда әкелген «қара жабудан» Сенкібайдың атағын, қылған соғыстарын естіп риза болған қажы, осы қара жабудың бір үзігін Сарғасқа Тоғанас батырдан аманат қылып беріп жіберген, Сенкібай батырлығының үстіне халықтың ғұрыптан да, діннен мол түсінігі бар сұңғыла адам, мұны дереу туға жапсырып қоюға әмір берген. Расында осы туды көтергелі батыр шегінуді білмеді. Жаннаттан түскен сегіз тасты көмкерін тұратын қара жабудың қасиеті әрине, мол!

Қалмақ кезуілшісі бұларды байқамауы мүмкін емес, күш келіп қосылғанын білді, тіпті олар шегінсе де тиіспей болмайды, неге десеңіз, қазақ даласын бұлардан обден тазарту керек. Сенкібай батырдың ойына тіпті Қаз дауысты Қазыбек бастап тамам Қаракесек Қарқаралы сілеміне келсе бастарына сеңсең бөрік киген, өңдері сылыңғыр қара боп келетін жұртты ұшырастырды, сойтсе бұлар түрікпендер екен, оздерін мұсылманбыз дейді. Бұл жақты жайлағалы оншақты жыл болыпты, Қазыбек дереу басшыларына талап қойды, амал бар ма, Қарқаралының молдір суын, таудағы шұрайлы бетегесін, қыста ық болатын терең сайын қимағанмен бола ма, олар қан төгіссіз

кетті, ақылды басшылары бар екен. Одан Қуандықтан тарайтын Алтай туысқандарымен Қарқаралы аймағын «бәрімізге жер жетеді» деп бірге мекендемек болғанмен, кейіннен тарлық білдіретіндей болған соң «ағайынның азарына» қалмай олар да Нұра бөйына жылжиды, бірақ иемденген жері сулы, нулы керемет шұрайлы болды. «Түгін тартсаң май шығады» деген осындай-ақ болар. Сенкібай батыр – жанында ту ұстаған Домай батыр бар, бір жағы қия келген төбе басына көтерілді, жан-жаққа қоз салды, Қараменде бастаған қол діттеген жеріне жетіп, ендігі пәрменді күтіп тұр. Сенкібай Домай батырға қарады, жоғарыда айтқамыз Домай батыр Қызыларайдан қалмақтарды топтап та қуды, біртіндеп әр сайдан іздеп жүрін тазартысты. Енді міне, тағдырдың жазуымен Қызыларай ең бір таулы-тасты көрікті жерін бұлар дәме ғып келді ме екен, кім біледі? Тым болмаса бір заманда айта жүрерліктей, қазақтардың есінде қаларлықтай бір ойран салып кетпекші ме? Неғысада енді бір сәттен кейін айқас болмақ. Сенкібай жан-жағына тағы бір қарады да Домайға бас изеді, Домай батыр туды ат үстінде тұрып жоғары көтеріп еді, желмен желбіреп дуылдаған дыбыс шығарды. Осы кезде екі қолымен көтеріңкі ұстаған күйі үш рет қатты былғандатты. Бұдан кейін не боларын күтіп тұрмай, өздері ылғиға қарай аттарын төбініп кеп жіберіп қатты желе жөнелді, Сенкібайдың астын-

дағы Нарқызыл қатты кісінеп жіберді, жорықта ұрыс басталарда өзнін осындай өдеті бар.

Сеңкібай батыр жанындағы адамдармен және ту көтеруші Домай батырмен бірге ойпаңға түссе, анадайдан көріп келеді ұрыс басталып кеткен екен. Домай батыр тықыршып сарылау жүзіне қан лып етіп шығып, біресе ағарып, біресе қуарып келеді. Домай батырды оқушыларға белгілі дәрежеде таныстыра кетуіміз керек-ақ, ойткені кейінгі тарихта атаусыздау келе жатқан адамның біреуі. Бірақ оның аты тарихта болған адам, қазірге дейін Қызыларайда Домай қыстауы бар, кінкентай кезімізде өткен ғасырдың елуінші жылдарында көрікұлақ, козі қаракты қариялар айтып отыратын еді, Домай батырдың ерліктерін, Сарыарқа аймағынан және Қызыларайды қалмақтар өте қиғысы келмейді, малға да жанға жайлы жер. Осы Қызыларайдан қалмақты кууда көп ерлік істеген деп жоғарыда да айтқанбыз. Бұл кісінің ұлты белгісіз, татар ма, башқұрт па, немесе басқа халық па? Жаугерінілікте өйтеуір қалмақ қолына түсіп қалса керек, түскенде соғысып түспеген, жанұясымен шаруа қуған адам, бір шағындау озен жағасынан қора-қопсы салып, өртүрлі көкөніс өсіріп, біраз сиырлар ұстаған адам болса керек. Үстінен түскен қалмақтар мұның бінк бойын жұмыс істегендегі қайратын көріп, бір пайдаға жаратпақ боп, қарусыз адамды бопсалап алып кеткен. Тіпті бұл кісінің ұлты орыс екен деп те

айтады. Өйткені қалмақ тұтқынынан қазақ қолы, қол болғанда Сеңкібайдың әкесі Оразғұлдың адамдары босатып алып қоя беріп қарап тұрады. Әлгі адам сипактап жан-жағына қарап кетуге қозғала қоймайды, сонда қазақтардың біреуі тұрып: - Үйің қайда, жазған қай жаққа барасың, - десе, әлгі: - «домой» депті дейді. Бұл ойдан шығарылған емес анық сөз, осыдан бастап мұның атын қазақтар Домай деп кетіпті. Кейде «Томай» деп те айтылады. Сеңкібай әкесі Оразғұлға ашаң келген батыр тұлғалы жігітті сынатуға, қандай іске ебі бар екенін, білуге алып келіпті. Оразғұл да әулие адам ғой, - апырымай – мынау ерекше қара күштің иесі екен, тәрбиелесе батыр шығады екен, - депті. Өзін еркіне жіберін күтіндер, тіл үйренсін, сонсоң сөйлесерміз, - депті тағы. Сонымен күндер өте береді. Домай рұқсат сұрап өзінің қонысын іздеп барып әке-шеше, үй-ішін көшіріп әкеліпті. Өзі толысыпты, оңденіп нағыз батыр қалпына келіпті. Үй ішінде ер жетіп отырған Мария атты қарындасы бар екен. Сол бір күпі ауылда көп адам жоқта ауыл маңындағы құдыққа тайып құлап кеткен түйеші алуға елдің бәрі жабысып шамасы келмеген соң, тамашалап келін тұрыпты. Мария-қыз да ерекше бойшаң да алып денелі болса керек. Сонда ерігіп тұрған жігіттер түйені байлап алып тартып ала алмай тұрған жуан қыл арқанның ұшын бере қойыпты. Сонда әлгі қыз тағы мықтап байландар депті де, құдық маңайы сары батпақтау

екен, аяғын шешуге жігіттерден де, елден қымсынып, етігімен құдыққа жақындап келіп, әлгі бірнеше жерден байланған мықты қыл арқанның бөрінің басын қолына шумақтай ұстап, батпақ ішінен аяғына тиянақ боларлық қаттылау жерді басып көріп, бір кезде демін ішіне ала беріпті де манайындағыларға «батпақ шашырар» дегені болар ымдап «ары тұрындар» депті. Сәйтіпті де, арқанды шумақтай ұстап, белінен асыра бір орап барып, тағы аяғына қатты жер іздеп, бір жерге тірегендей боп «өуп!» деп қалыпты. Шындығында атан түйені құдықтан ана қыз өзі суырып алыпты. Жұрт ду ете қалыпты, әлгі Мария қыз ұяла жымыып анадай жерге барып тұрыпты, сөйтсе етігі батпаққа терең кірген күйі аяғынан шешіліп, сары сазда қалып қойған екен. Ол соған қымсынып тұрған екен, - етігін әперіндерші, - деген қамқор создер естілген соң, бір жігіт қоныштың үсті ғана қылтиып тұрған етікті суыра алмай әлекке түсті, - дейді, үлкендерден бізге жеткен әңгімелерде. Домай осы қыздың ағасы, Оразқұлдың айтуымен қырық күн шартталып бапталады. Қырық күн откен соң өзеннің екі жағында ел отырған, бір жағында қалмақтар екен, екі жақ атысып та, шабысып та, бірін-бірі жеңе алмай ығыр болған кезі дейді, енді балуан күрестіруге шарттасыпты, балуаны жеңілген жақ, көшіп кетеді. Қырық күннен кейін екі жақтан да тиісті жерге ел жиналып екі балуанды күрес-

тіргенде Домай қалмақ палуанының бұғанасын сындырып, қабырғасын қақыратып жіберген екен. Екі жақта анттасқан екен, бейбіт уәдені орындауға, іле қалмақтар көшіп кетіпті. Содан Томайдың атағы шығып Оразғұл еншілес етіп алады, мұның тұқымымен қыз алысып, қыз беріспеуді ұрпаққа тапсырады, өйткені Домай асырап алған ұлы болады. Сөйткен Домай қазақ-қалмақ соғыстарының Арқа жерінде болғанының көбіне қатысқан. Жидебай батырдың да сәлемімен Балқаштан әрі Күрті бойына жақын Қаншеңгел деген жердегі соғысқа Жидебай батырдың өзі қатысқан қалмақтың қасарысып “осы жерден кетпейміз” деген соғысқа Жарылғап батырмен, Жалантөс (Құлық) батырмен бірге қатысып бағы көтеріліп үш рет жекпе-жекте жеңіске жетеді. Содан бері халық оны “Оразғұлдың сары баласы” деп біледі, қазір Сенкібай екеуі ағайынды адамдай бірге жүреді, және Сенкібайды “аға” деп қана атайды. Осы соғыста да, бұдан бұрын да көбіне Сенкібай оны ту ұстаушы етін қоюында да мән бар. Домайды жазатайым қауіптен сақтағысы келеді, бұл жөнінде өкесінің де әсиеті бар. Бұл әлі үйленген жоқ. “Алла бұйыртса” осыдан барған соң... - деп ойлап қойды ағасы.

Соғыс болып жатыр, қалмақ та адам, кейде күші төмендеу болса жеңіліс тауып жатса, жанын да ашығандай болады, бірақ соғыста сен оны өлтірмесең, ол сені өлтіреді, соғыстағы заңдылық

сол-ақ. Екінші бірі.

Аттап екі жақтан да домалап қалып жатқандар баршылық. Жылқы есті жануар, кісінеді дегенше үстіндегі адам аунап түсті дей бер. Аунағанда өзі аунаған жоқ, әрине. Өзінен зор біреудің найзасы ма, семсері ме, шоқпары ма тиген. Сауыт екі жақтың да бәрінде жоқ. Өйткені сауытты ұстаның — ұстасы ғана жасай алады, кінкентай торкөз шығыршықты жыл бойы соғады десе болады. Сауыттың елдің бәріне тимейтіні содан, атақты батырлар киеді, немесе жекпе-жекке дайындалған батырға арнайы кигізетін жағдай болады. Қалқан да сондай құрал, қорғанысқа жақсы, өзің пайдалана алсаң, бетпе-бет келген қатерден жалтарып кетесің, бірақ бұл екі ортада ту сыртыңды ұмытпауың керек. Желке тұста бір осал жер. Мына соғысқа кіргендердің көбінде сауыт-сайман түгел емес. Малына, қаражатына байланысты. Біреулері дулығаға ие, біреулері сауытқа, біреулерінде қалқан бар. Толық сауыт-сайман жүзден бірінде ғана. Бірақ соғыстың аты соғыс, сауытым жоқ деп қарап тұра алмайсың. Тағдырдың жазғаны болады деп қойып кетесің. Өйткені артта тағдырын күтіп отырған ел мен жұрт бар, “қара қазан”, “сары бала” бар. Соғыс жайында кітаптың басынан бері айтып келеміз. Бірақ, сол уақыттағы соғысқан ерлердің жанында тұрған және еңкім жоқ, сол уақыттағы оқиғаларды естумен, оқумен, көзге елестетумен, қия-

лыңның жүйріктігі қай шамада, оған да байланысты, солай жазылады.

...Басында айтқан ойымызды осы жерде жалғастырайық. Ұзаққа созылып қазақ халқын есегіреткен бұл соғыс 1750 жылдардың ақырында қазақтардың түбегейлі жеңісі нәтижесінде жоңғарлардың мемлекет ретінде жойылуымен аяқталды. Ақылды басшысы, тіл алатын қосшысы болмаған халықтың тағдыры осы болмақ. Әйтеуір, ол бейбақтар өз бақытсыздығын қазақтан көрсе керек, тұрса да жатса да жауы қазақ болды. Ал, өзін айдап салып отырған ең үлкен жауы Шын империясына қарсы не соғысуға, не мөмілерлікке жараған жоқ. Қазақтар да тұралады, бірақ, жағдайлары ақтабан шұбырындының кезіне қарағанда көш ілгері деуге болатындай еді. Болған соғыстың салдары ауыр еді, бар қалалар қиратылды, жаңадан қала салдырмады. Қазақтарда ата құны қалғандай өшіге соғысты, 1716 жылдан 1750 жылдарға дейінгі соғыс қазақ халқының көбеюіне керемет кесірін тигізді. Кейде тұтас ауылдарды қалмақтар жер бетінен жоғалтып жіберетін еді. “Қырық жыл, қырғын болса да ажалды өледі” деген сөз осы тұста шыққан.

1750 жылдардың орта шенінде Абылайхан мен Қаракерей Қабанбай ұйымдастырған қазақ қолы жоңғар қақпасында жаудың негізгі күшін үш қабат қоршап, сол уақыттағы соғыс стратегиясы мен тактикасының ең үздік үлгісін қолданды. Осы

соғыста жоңғарлардың жарылып тұрған қабырғасын біржола қақыратты. Біз кітабымызда, бас кезінде осы соғыстан кейін, сол жерге келіп тұрған, яғни қазақ жеріне аяқ басқан Шын әскерлерінің он мыңдайын қырып жіберді дегеміз, оқушыларымыздың қорықпауын өтіне отырып, өлі де сол пікірімізде қаламыз, ал 1950 жылдарғы Бекмаханов құрастырған “Қазақ ССР тарихы” деген кіінкентай ғана кітапта, осы жоңғар қақпасындағы шайқас тағдыры туралы осылай айтылушы еді. Ал қазіргі тарихи очерктерде “Кейінірек жоңғарлардың орнына келген Манчиң ханы әскерлерімен қақтығысып қалудан сақтанып, Сарыарқаға шегінеді” (Қазақ тарихынан очерктер, авторлар алқасы, Елорда баспасы, 2000-шы жыл). Өздерінің ойлаңыздаршы оқушым, жасанып келіп тұрған жау – қарсы жақ қашып кетті, - деп үйіне қайтушы ма еді. Неғылсада осы жер анықтауды жөне кейінгі ұрпаққа лайықты түсіндіруге керек нысанды түрде өлі зерттелетін оқиға сияқты. Осы очеркте жөне Абылайдың аузына мынадай сөз салады, ол Қабанбайға: “ Біз қырық жылдан астам қырғынды бастан кешірдік. Қазақтың үштен екідейі қырылды. Енді соғыссақ, қазақ тұқымымен құрып кетер, сондықтан шегінгеніміз жөн” – дейді (Шалқар ғазеті, 1991 жыл, ақпан айы). Өздеріңіз тағы ойлаңыздаршы, Абылайхан шегініп кетті деп олар “ұялып үйіне қайтқан” болып шығады. Жасанып келіп, өзі жоңғарлардан кейін,

казактарды құртуға тапсырма алып келген әскер кейін қайтіп кете ме? Әлде қазактарды аяды ма, не үшін аяйды, жеті жүз жыл өзімен көрші қалмақтар, араласып, тіпті кейде хандар арасында құда, құдандалдар болғанның өзінде, тіпті қазактар “жер жетеді ғой” деп шегінседе аяды ма? Осы жерде соғыстың болғаны және Шын әскерлерінің Абылайханнан, Қабанбайдан үлкен соққы алғанын білу ләзім болар еді. Жоғарыда осы оқиға турасында Абылайдың Манчу императорына хат жазып елшілер жібергені рас. Қытайдағы қазак зерттеушілерінің айтуынша Абылай хан төрт жүздей хаттары бар дейді, керемет қой! Төрт жүз хат, хаттар эпопеясы емес пе?

Жапония дүниеге белгілі тарихшы ғалымы Зокота “Россия және Орта Азия” деген кітабында сол кездегі уақиғаларға тоқталып келіп: “Сол кезде жоңғарлар Орта Азиядағы ірі сахара патшалығы болды. Оған ұйғырлар қарсылықсыз бағынды. Қырғыздар бір мезгіл қарсылық көрсетсе де сұрапыл тегеурінге шыдамады. Ал ұзақ жыл бойына тек тіресуге жараған қазактар ғана болды. Жоңғарлар қазак елінің оңтүстік және шығыс жағынан біраз жерлерді жаулап алғанымен көп ұзамай өздері қазактардың мықты соққысына ұшырады” деп жазады.

Ұзақ жылдар бойы тірескен қазактардың жоңғарға қарсы күресін ұйымдастырушы Абылайхан десек, оның жанына ерген батырлары Қара-

керей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбай, Бұхар жыраудың аузынан шыққан есімдер басты құжат есебінде: - Шақшақ ұлы Жөнібек, Сіргелі Қара Тілеуке, Қарақалпақ Қылышбек, Текеден Шыққан Сатаймен Бөлек, Қаумен, Дәулет, Жәпек, Сеңкібай, Шой, Таңсыққожа, Мәмбет, Молдабай, қырғыз Есенқұл (Бөкейханов шежіресінде, Түркістаннан Абылайханмен бірге келген Есенқұл батыр өлгеннен соң, сүйегін Абылайханның әмірімен Әзірет сұлтанға жерлеген).

Шәдітөренің “Тарихат” дастанында айтылатын.

“Бар еді неше қилы батырлары,
Майданға бет-бетімен кірді бәрі.

Әлеке Алтын сандық деп айтылған,
Өлібек, Найман Төлеп ерлік қылған.

Шапырашты Науырызбай Табын Серке,
Қаракерей Қабанбай, өңкей қыран”

Бұдан басқа Олжабай, Жасыбай, Баян батыр, Мәнжі Күржікейұлы (Нұра соғысының батыры), Құлық Жалаңтөс (Құлық – Қаракесектің Сарым руының бір бұтағы) осы соғыстар сөз жоқ, жүздеген батырларды тарих сахнасына келтірді. Жазу сызудың кемшілігінен олардың көбісінің аттары қағаз бетінде жоқ. Өкінішті! Бірақ барына шүкіршілік етіп, солардың рухы риза болсын, - деп жұмыс жасасаң, нұр үстіне нұр. Қазақ жоңғар соғысында жан аямай ерлік қылған Қабанбай

батыр тектес Шапырашты Наурызбай, Жауғаш батыр, Нұртай батыр, мүйізді Өтеген, Сауырық, Райымбек батырлардың да аттары кітабымызда аталып жатыр, шама-шарқымызша олардың ерлігі туралы кейінгі ұрпаққа жеткізгіміз келеді. Бұлардың барлығы да қалмақ-қазақ соғысына ұрандатып 103 рет кірген Қаракерей Қабанбай қазақ халқының жеңісінің символы.

«Хан батыры Қабанбай» атанған, хан да былайғы халық та «Дарабоз» деп те атаған. Шынында күні бүгінге дейін, тіпті жазба дүние аз кездің өзінде атағы аспандаған адам. Сондықтан Қабанбай шын «алла қолдаған» рух иесі болған. Тегі Аяғөздің татары Құрбанғали Халидов қазақ тарихынан елеулі де құнды мөліметтер қалдырған. «Шығыстағы бес елдің тарихы» деген кітабында: «Абылайханның дәуірінде әскер басы болып келген адамдар: Қаракерей Қабанбай батыр, Алтабай батыр, Ақтамберді батыр, Еспенбет батыр, Матай Шөңкей батыр, керей Жәнібек батыр, Бураматай Ақпантай батыр, Қанжығалы Бәгенбай, Бәсентиін Малайсары батыр және тағы басқалар. Бұлардың әрқайсысы батырлықтарымен асқақ аброй алған болса да, олардың барлығынан өресі биігі Қаракерей Қабанбай батыр еді» деп түйеді. Құрбанғали Халидов өздеріңіз көріп отырғандай дәстүрлі айтылып жүрген батырлармен бірге кейбір көп аталмаған есімдерді келтіреді. Ол уақытта батырлар жүздеп болған,

ол ердің көбісі «өзі батыр боламын» деп әрекет істемеген, қырғын соғыс жағдайында еріксіз «батыр» атанғандар да көп. Кеңес дәуірінде шыққан «Қазақ совет энциклопедиясында» былай делінген: «Қабанбай – XVIII ғасырдағы қазақ батыры. Жоңғар шапқыншылығына қарсы күресті ұйымдастырушылардың және қазақ жасақтары қолбасыларының бірі. Қабанбай найман тайпасының Қаракерей руынан. Қазақтың ауызекі әңгімелерінде оны «Қаракерей Қабанбай» деп те атайды. Ол Қаракерей руының бiі болған».. деп тіпті барды оп-оңай құрдымға жібере салатын жандайнаптарды жақсы көретін кеңестік жүйенің өзі де Қабанбай батырды кеміте алмаған, керісінше өзінше өжептәуір мадақтаған. Әрине, энциклопедияны жазып отырғанда өзіміздің «елім» деген қазақ азаматтарының да еңбегі шығар. Қалай болған күнде Қабанбай батыр үш жүз жылдай бойы ұлт санасына орныққан Ұлы Отан соғысының қаһарманы екені анық.

...Қалмақтарға қарсы соғыста Орта жүз рулары, оның ішінде Қаракесектер қалмақтардың жойқын шабуылына үнемі тап болып отырды. Мысалы, Әлтеке-Сарымның түбі бір бірі Айтуғаннан, бірі Күнтуғаннан шығады. Қалмаққа қарсы соғыста бір көзінен айрылса да оле-олғенше олармен жан аямай соғысып өткен Жалаңтөс осы Сарымның бір бұтағы Құлықтан шығады. Ал Жидебай батыр өзі айтулы шешен өрі би болған

адам. Қаз дауысты Қазыбек Қаракесектер үшін қандай қымбат болса, Жидебай, кейінгі дәуірдегі Жанғұттыларда сондай қымбат дейміз. Оқумен білімді, өнерді басқа қазақ тайпаларынан қаракесектер шынында зеректігімен, сұңғылалығымен ерте қабылдағаны тарихи шындық. «Жақсының артынан сөз ереді, жаманның артынан шөп ереді» дегендей, сондықтан да осы бір қазақ халқының өжет те, сұңғыла тайпасы, басқа отандастары тарапынан олардың әр түрлі жел сөзіне азық та болып жүреді. Қаракесектен бұрын-соңды шыққан айтулы адамдарды тізу кітабіміздің мақсаты емес. Мақсатымыз: Қараменде деген сол уақытта Орта жүздің құты деп аталған адамның бет-пердесін ашу, пенде ретінде қандай адам болған, осыны кейінгі ұрпаққа жеткізу еді. Көбінесе ескі бұлақтарда бұлар туралы: «пәлен шешен, немесе пәлен деген би, пәлен деген жерде бір-біріне кездесіп қалғанда «былай депті» дегеннен артық мәлімет жоқ еді. Біздің осы кітаптағы хикаят, очерктеріміз, осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында жазылып еді, оның үдесінен шыға алсақ құба-күп.

Сондай-ақ Жарылғап батыр. Ол Абылайханның ту ұстаушыларының бірі болған. Ол Керней руынан шыққан. Жарылғап батырлар бұл жақта өз елінің азаттығы үшін соғысын жүргенде бұдан кейінірек Балта деген ру басы (Кернейдің) тіпті сонау Башқұртстанда сол елдің орыс отаршы-

ларына қарсы ұлт-азаттық көтерілісіне қатынасқан. Салауат Юлайұлы ең сенімді серігі болған. Егер бір осы оқиғаны былай ауызекі айтсақ ешкім сенбеген болар еді. Петербург пен Москваның, Омскінің және Томск, Уфа мұрағаттарынан Балтаның башқұрттың ұлт-азаттың көтерілісіндегі ең басты тұлғаның бірі екені айтылған. Шынында ғажап емес пе? Кімнің ойында бар нәрсе, егер сол құжаттарды бүгінгі тәуелсіз Қазақстан жағдайында болған соң, жол ашылып оқыған, жас тарихшыларымыз тауып келіп жатпаса, біз онда Балта атамды, ең арысы қалмақпен соғыста өлген шығар деп ойлар едік. Балта батыр туралы жеке кітап жазу керек. Біз өзіміз оқушыларымызды ең қызықтырып отырған мәліметтермен жабдықтасақта жарар. Балта өзі сауатты адам болған, Салауат Юлаевтың өтініш жасауына да осы жағдай себеп болған болуы мүмкін. Екіншіден орыс отаршылдарына қарсы бас көтеру екі халыққа да ортақ еді. Оның үстіне сол кездегі башқұрт халқының санасында Әбілқайыр ханның кезінде бір-ақ хандықтың құрамында болғаны туралы сіңген еді. Екі халық бауырлас еді, тіпті кісі аттарына дейін башқұртпен қазақтарда осы күнге дейін ұқсас, тіпті антропологиялық тұрғыдан қарасаңыз да адам түрлеріне дейін кейде айырғысыз ұқсастықты табуға болады. Балта батырдың башқұрттың ұлт-азаттық көтерілісіндегі басты тұлғалардың бірі болғаны рас. Ал, ол бұл соғысқа қалай

барып килікті, оны жас зерттеушілеріміз табар деген үміттеміз. Балта батыр көмекке жалғыз бармаған, бірсыпыра жауынгерлер ертіп барған, қазірдің өзінде есімдері белгілі, оның жақын інілері есебінде, жауынгер серіктері Дербісәлі, Қармыс деген азаматтар сол соғыста үлкен ерлік қылған. Көтеріліс аяусыз басылғаннан кейін Балта жанындағы серіктерімен қазақ жеріне өтіп Кіші жүз жерінде тұрып қалған. Қазірдің өзінде Балтадан жөне оның туысқан әрі жауынгер серіктерінен өрбіген ұрпақ Ақтөбе облысы, Ойыл ауданында тұрып жатыр деседі. Міне! Қызық жағдай! Балта өзі ру басы есебінде кезінде елде атаққа шыққан адам болса да, кейін із-түзсіз, хабар-ошарсыз жоғалып кеткені елге қатты батады, тіпті, біреу-міреулер «қаңғырып кеткен» деп айта ма деген сөзде ұрпақтарының арқасына батқандай еді, сөйтіп жүргенде Балта екі жігітті астыртын елге жіберіп, амандық хабарды айтады, содан жұрттың көзі ашылғандай болады, Балта өз заманының ақылды адамы болған, сондықтан да елге қайтпаған, неге десеңіз, отаршылдық бұғауы қазақ даласына бара жатқанынан жақсы хабардар болған Балта ол жақта ұсталып кететінін жақсы білген, өйткені ауылдастардың көре алмағандары, бір күн болмаса, бір күн айтып қоятыны белгілі емес пе, сондықтан «әйтеуір, өз қазағым» деп Әжібай датқа деген сол жақтағы аса белгілі адамның ауылында тұрақтап қалған...

Кернейлер Қаракесектің аса бір қуатты да дүмді бұтағы. Балта – Түйте бірге туады. Ал Түйтеден біздің кітабымыздың өне бойында кездесіп отыратын Жарылғап батыр туады. Жарылғап бір ауылдың, аймақтың ғана атаққа шыққан адамы емес, бүкіл қазақ халқының ардақты батыры. Егер Жарылғап туралы осы уақытқа дейін аз айтылып, аз жазылып келсе, оған кінәлі кім? Өзіміз.

Құрметті оқушылар! Біздің осы кітабіміздің кейіпкерлері болып отырған Қараменде, Жидебай, Сеңкібай, Жарылғап батырлар ғой. Солар Абылайхан заманында откен осы алып аталар туралы сөз қозғау оңай да емес. Жазылып қалған нәрселер өте сирек. Ел аұзындағы сөздер де мына заманға көбісі жетпеген, сонда да болса кейінгі осы адамдарды танытуда көпір болғымыз келген сыңайымыз бар. Сол уақыттың өзінде Қара Шорда Сеңкібай, Әлтекеде Жидебай, Тобықтыда Қараменде, Кернейде Жарылғап деп бұл төртеуі Сарыарқаның, Орта жүздің құтына айналған. Аттарына бұл төртеуінің заттары да сай болған. Деректерге қарағанда Жарылғап батыр туыс ағасы Балтамен бірге башқұрттың ұлт-азаттық қозғалысына қатысып орыс әскерімен де кезінде көп соғысқан. Бірақ «елді қалмақтар алып жатыр» деген қауіпшен Балтамен ақылдасып соңына біраз өскер ертіп елге келе жатып қалмақтармен соқтығысып қалады. Бұл уақытта Жарылғапта

піттелі орыс мылтығы, орыс сауыты және дулығасы болған. Бірақ мылтықты ат үстінде қолданудың қиындығынан ба, одан гөрі найза мен қылышты оңтайлы көрген. Қай соғысқа қатысты десек, атақты Аңырақай шайқасының бас батырларының бірі. Осы соғыста тіпті шаппай жеңетіндей жеңіл соғысқаны Абылайханды да, Қабанбай, Бөгенбайды да сүйсіпкен. Кейінгі соғыстарда Қаз дауысты Қазыбек: - Жарылғап келмей соғыс қыза ма? – деп отырады екен. Зайсан, Қалба бойындағы соғыстарға қатысады. Қалба Тарбағатай жақта Жарылғаптың алғашқы көзге түсуі осы соғыста болыпты дейді. Жасөспірім кезінен найзагер, мерген аты шыға бастайды. Өзі кемеліне келген кезде бір жола Қаракесек жасағына қосылып осы Қалбадағы соғысқа қатысады. Осы соғыста жоңғардың бір батыры жан шыдатпай тұрады. Талай талап қылған қазақ батырларын қан құстырады. Енді болмаса Қабанбаймен Бөгенбайдың біреуі «шығамыз» деп тұрғанда Жарылғап батыр ханмен таныстығы, танитыны өздерімен бірге келген Қазыбек би, сол кісіге шауып келіп бата сұрапты, дейді. Сөйтсе, Қазыбек жас батырды өлімге қимады ма, - жұр, хан жанына барайық, - деп, хан жанына ертіп кеп, ханға жөн айтқан екен, Жарылғапқа Абылай көзін салып: - атың кім – деп сұрапты. – Кернейден Жарылғап деген боламын, - депті. – Ендеше Жарылғабым, құдай сені жарылқасын, анау сұмпайыны жер қаптыр,

дегенде, Қазыбек қолын жайса, хан да қолын жайыпты. Сонда Қазыбек би: - Жазықсыз жас баланың, қараусыз қалған ата-ананың обалы үшін, ия, жаратқан алла, бүгін бізді жерге қаратпа! аллаһақбар! – деп хан екеуі бетін сипап бола бергенде Жарылғап атын ойнатып алға шыға бергенде аты кісінеп-кісінеп жіберінті. – Жануардың мынандай мінезі жоқ еді, неге бастап тұр, - деп ойлап Жарылғап, атына қамшы салмаса да жануар ытырылып ұрыс алаңына шаба жөнелінті. Көп кешікпей ұрыс алаңына астына шұбар ат мінген қалмақ батыры да шығыпты. Екеуі бір-біріне жақындағанда – ей, бала, босқа өлесің ғой, ал, айта ғой, атыспақ керек пе, шабыспақ керек пе? – дегенде, Жарылғап: - шабыспақ керек, - деп қарсы ұмтылыпты. Өкесі Түйтенің кезінде шеттен алдырған тұзу семсері бар екен, соны қынынан суырып алыпты. Өкесі осы семсерді керемет асыл деп, мақтайды екен, біраз бұдан бұрын ешкім жауға шаппаған семсер екен. «Ия, құдая өзің жар бола гөр, атам Керней, бабам Болатқожаның рухы қолдай гөр! – деп Жарылғап қалмақтың қара бұжыр дәу батырымен сайысыпты. Алғашқыда Жарылғап шыққан жақ ойлау екен, аты да өзі де ойлау жерде болып, өлгі шұбар алыптың тасасынан, кейін ұрыстан хан мен Абылайхан көрінбей кеткенін айтыпты, бір уақытта ытырылып қырға қарай шығып қылышпен ерсіл-қарсыл шапқанда, біраздан кейін алып денелі қалмақ батыры деміге

бастағанын біліп, Жарылғап аса қатты қайырымға келтірмей, алыстау ұрыс салып шаршата беріпті. Мұның ойын біліп қалған майдандағы қалмақтар шуылдап өз батырына айқайлапты. Әлгі Жарылғапқа қарай тебінсе аты өзі-өзімен сіресіп жүрмей қойыпты. Сөйтіп епетейсіздеу сайыспен тұрғанда, Жарылғап қылыш ұстаған қолын реті келіп қалып шауып жіберінті. Қалмақ семсерін екіпші қолына алып, одан ештеңе шықпайтынын біліп, шокпармен ұрмақшы болғанда, Жарылғап жас батыр, Талдының ырғайына сапталған найзасын суырып ап, амалы таусылып бара жатқан қалмақтың, дулыға мен торкөз сауыттың мойынмен басты бөліп тұратын бөлігіне сұғып алғанда күреге тиіп қан бір-ақ атқыпты. Дөңбектей болып құлап түскен қалмақты не істерін білмей тұрып қалыпты, біраздан кейін есін жиып тура басын кесіп алып хан тұрған жерге шауып келсе Қабанбай да, Бөгенбай да сонда екен, Қаз дауысты Қазыбек тіпті мерейленіп тұр екен. Абылай айтыпты деген сөз сол жолы: - Мен саған сендім, сен кімге сендің, - депті хан, Қазыбекке бұрылып: Қазыбек: - Мен бір аллаға, сонсоң Жарылғапқа

мейірленіп: - Жарылғап, бар бола бер, балам! — деп өзінше бата берген екен дейді. Жарылғап, осыдан кейін жауға Абылай! деп шабады екен дейді. Абылайханның өдеті жекпе-жекте жеңген батырды міндетті түрде ұрыстан кейін алдына

алдырып сөйлесін, ананы-мынаны сұрап қарапайым отыратын болған, және қандай тілегі барын да сұрайтын болған. Батырдың бәрі бірдей емес, қалың төлеп үйлене алмай жүретіні де кездесін қалатын болған. Жарылғапты болмай қалмаса хан жанынан тастамайтын болған. Себебі әлгі батыр жеңген шұбар атты қалмақ батыры бір өзі мыңға тұрады екен. Сол уақытқа дейін жекпе-жекте бір елдің батыры ала алмаған, енді оның да бағының қайтқаны шығар, жас Жарылғап басын алған. Жарылғап өзі соғыста батыр, бейбіт уақытта би әрі шешен, жаман әдетті: ұрлық-қорлықты жек коретін таза адам екен. Ағайын арасының даушарын мүмкіндігіпше өділ шешкен. Сонысына бола Қараменде де, Жидебай да, Сенкібай да қатты силап жақсы көрген. Бұл төрт би шамасы келсе ұзағырақ бірге болуға тырысқан. Жылына ең кемі қыста бір, жазда бір, бір-бірін іздеп келеді екен. Әңгіме дүкен құрып, соғысты айтып, бейбіт уақыттағы қызықтарды тыңдап, өн тыңдап, жыр тыңдап құлақ құрыштарын қандырып мауқын басып барып ажырасады екен.

Бұлар бір жолы Бұқар ауылына қарт биге, ақынға сәлем бере бұрылды. Қабағы қалың, сақал-мұрты ақшылданған, кейбір сақал мен мұрт түктерінде өлі қоңыр бурыл түстің іздері әлі жоғалмаған қайратты адамның біреуі осындай-ақ болсын. Қазақ хандарының біразы Бұқар жыраудың ақылын алып отырған. Бұқар жырауды

сипаттаймыз деп ұятқа қалмас үшін біздің Ғылым академиямыз куәлік еткен өңгімелерге тоқталсақ дейміз. Бұл әңгімелерді ауылда кәрі құлақ қариялары бар, әрбір адамның, өткен ғасырдың елуінші-алпысыншы жылдарына дейін естуі мүмкін. Одан кейінгі заманда бүгінге дейін қазақ сөзінің реті кетті, тіл жүдейді, тіп жүдеген соң, сөз де жүдеді. Үлкендер айтып отырған сөзді тыңдайтын құлақ қалмады. Басқаның боданында болдық. Бір халық екінші халықтың тілін керек болса ғана пайдаланады, яғни ол қажеттілік болмаса «мынаның тілі, тіл болсын» деп ешкім де айтпас. Бұқар жыраудың сөзі аллаға шүкір енді халқына бар сипатымен жететін заманға келдік. Хан да, халықта қиын жағдайда қалып тұрғанда Бұқардың:

Шүршітпенен құлақтас,
Қырғызбенен жұбантас,
Ортасында ұйлығып,
Кетпейін десе жері бар,
Кетейін десе алды-артын
Қоршап алған кәпір бар.
Ұйлыққан қойдай қамалып,
Бүйірінен ианшу қадалып,
Сорлы қазақ, қалды ойлы! —

деп Абылайханға үлкен демеу беруі ғажап! Сөз түсінетін қазақ болса, Бұқар бабаның өлеңі қарапайымдау көрінгенмен, жеріне жеткізе айтады-ау! Шын халқын сүйген адам Бұқар атаның көп

өлеңдерін көзіне жас ала отырып тыңдар, оқыр!
Иншалл қазір сондай күнге жеттік. Енді
атамыздың әрбір сөзімен сусындау мүмкіндігі бар.
Енді жақсы болсаң бөріні істей алатын заман-
дамыз. Жаман болсаң, амал не?

«Абылай хан бір жорықта алдын ала барлау үшін және де реті келіп қалса соғыса алуға жарамды болсын деп бір мың адамды бес жүзден екіге бөліп, бір бөлегін Қарабұжыр Қанжығалы Жанатай батырға, екіншісін сол рудан шыққан, жұртқа белгілі қанжығалы қарт Бөгенбайға бастатып, ілгері кезуілге жіберінті. Екеуі де ханның ұзақ уақыт өзіне жауынгер серік болып келе жатқан айтулы батырлары. Ол уақытта жорық пен соғыс заманы, тосушылар да жанын шүберекке түйгендей болып жорыққа кеткендерді тосып жүреді. Олардың қайтатын межелі уақыттары болған соң, Абылайхан өзін қоярға жер таппай Бұқарға кісі шаптырып, жырау келген соң көңілі жайланғандай болып: - Бұқареке, болжап көріңізші, олар неге кешікті екен, - дейді. Сонда біраз уақыт көзін ашып-жұмып отырып, екі бөлек әскердің де қиындыққа тап болғанын болжапты. Жанатай, Талқымен асқан екен, - депті Бұқар, ал Бөгенбай бұрын адам аяғы баспаған бір асудан қиындықпен жол тауып өтті деіті. — Батырлар олжалы оралады, Жанатай батыр, тұтас ұлысты олжалайды, тұтқынның ішінде қалмақтың аққұба, сұлу қызы бар, хан иеме тарту қыламын, - деп

келеді, депті. Бұқар бабаның айтқаны дәл бөлған соң, бұдан былай Абылай көзсіз сеніп кетіпті. Бірақ әрбір ұсақ-түйек үшін бабаны Абылай мазаламайды екен, тек, қиын да, қиналған сәттерде Бұқарға жүгінеді екен. Сондықтан да болар, Бұқар баба Абылайдың алдында еркін сөйлеп, жыр төгетін болған.

Тарихта Ерден, Дүзен дегендер болған. Абылайдың тұсында да бір тентек Ерден деген батыр Ұлы жүзден шыққан тентек Абылайдың бұйрығын орындамағаны үшін Абылай екі-үш батырын шақырып алып оның ауылын шауып алуға бұйрық беріпті. Осыны хан ордасының жанында арнаулы үйде жатқан Бұқар естіп Абылайдың алдына келсе, Абылай басқа ешкімге тұрмайды, керек десеңіз, дәйекші айтқанына кірген адамға бас көтеріп қарамайды екен, өйткені ханның ойлайтын ойы көп, соны салмақтап ұсақ-түйекке елеңдеп өтырмайды екен. Бірақ, Бұқар-екенді – «Әулием» деп атайды екен. «Ассаламағалейкүм», деп Бұқар кіріп келе жатқанда Абылай ұшып тұрып «Жоғары шығыңыз, әулием!» деп қарсы алыпты. Алдында бағанағы батырлар отыр екен. Сонда Бұқар жырау толғап отырып: - Әй, Абылай, Абылай! Сенің даңқың Арсы мен Күрсіге жетін таумен таласты. Босатқан құлдарың бес қақпаға симайды, сауапты көп таптың. Алатаудан асыңыз, ашуыңызды басыңыз, сонда алашапанды Ерден құлыңыздың мал-мүлкі сексен сандық

болып, алдыңызға келмей ме? – депті. Расында біраз күн өтпей-ақ Ерден хан алдындағы айыбын мойындап, көп тарту-таралғымен кешірім келген кен.

Абылайхан аты шұлы соғыстарының бірінде көп қолмен Қалба тауына келгенде, елдің етекке түскен шағы болатын. Қалба тауындағы ұрыстар қазақ тарихына алтын әріппен жазылды деуге болады. Себебі торғауыт-қалмақтар Тарбағатайдан асып келіп қазақ елін оқтын-оқтын шауып кетіп, кейін биік кезең астына мықты бекініс жасап алып қазақтарды тіпті соғысуға келтірмейді. Торғауыттармен қалмақтар тағы бір дүрбіт деген қандас тайпалары кейде қосылып келіп қазақтарға көп құқай көрсетіпті. Осының бөріш жақсы білетін Абылайхан бір жолы жасанған өскерімен Ласты-Шорға бойына жақындай келінті, оңтүстік жақта Еміл-Үржар жағында қалмақтардың сол жылы жиі қоныс қылып отырғанын біліпті. Қалай болса да Абылай қалмақтың есінен кетпейтін етіп үлкен соғыс салғысы келіпті, ақылдасып қай жақтан тиеміз дегенде Қабанбай мен Бөгенбайдың пікірі екі түрлі болыпты. Бөгенбай: «Тарбағатайды асып барып, Үржар, Еміл бойындағы қалмақты шабайық» дейді. Қабанбайдың пікірі бұған қарсы болады: «Жақын жердегі Ласты-Шорғаны барып басып алу керек, ал Бөгенбай батыр айтқандай алыс барсаң, азық-түлігіміз таусылады, әскер шаршайды, бұл екі

ортада алыс Торғауытқа олар хабар жіберсе екі оттың ортасында қаламыз, Тарбағатайдан қайтадан бері аман өтуіміз неғайбіл дейді. Мейрам балалары Қаракесек, Қаржас батырлары да «алыстан жақын олжа» дегенді тұтынады. Әсіресе Олжабай, Жасыбай, Сеңкібай, Жидебай батырлар: «жақынды шабайық, күштерін байқайық, күшіміз асып бара жатса, ары қарай асармыз» - дейді.

Коргендеріңіз бар шығар Тарбағатай алып тау, қазақ даласы өңірінің орта тұсындағы Кокінетау, Баян, Ұлытау, Қызыларай таулары Тарбағатайдың жанында ұсақ та, кішкене болып көрінер еді. Өрине, үлкендікке келгенде Тарбағатай Алатауға жақын деуге болады. Тарбағатайдың өзі үлкен Алтайдың сілемі. Тарбағатай кішкентай болса, шілденің аптап ыстығында басын ойран қылып қарлы жаңбыр жауып тұрар ма еді, Тарбағатайдың бір түстік бінгіне көтеріліп жанжағыңа көз тастасаң Алтайдың аппақ қарға оранған шыңы анық көрініп тұрады. Міне, біздің батырларды шошытқан осы тау. Бірақ, тау үлкен деп жаумен соғыспай және отыра алмайсың. Абылай батырларға жеребе ұстатыпты, екі ұсыныстың бірін қуаттау үшін. Жеребе дауысқа түскен он батырға бірдей шыға берген соң, діндар, секемшіл Абылайхан осы жорықтың бас ақылшысы болып келе жатқан Бұқар бабаны алдырыпты. Бұқар:

«Сен Абылай, Абылай,

Түркістаннан келген ұл едің,
Дәулет қонды басыңа
Қыдыр келді қасыңа
Бақ үйіне түнедің,
Алтын құзырға қонып
Ақсұңқардай түледің», -

деп алып, және –

- Сен қанжығалы Бөгенбай,
Тоқымың кеппес ұры едің,
Түн қатып және жүр едің.
Қабанбайдан бұрын найзанды
Қашан сен жауға тіредің?! –

деп бір-ақ тоқтапты. Расында Қабанбай пікірі қуатталған соң, Тарбағатайдың бергі жағына жорыққа барып олжалы оралыпты. Бір айтатын жай: кейде қазақ пен қалмақтың соғысы барымталық сипат алып та кететін болу керек. Жеті жүз жыл бойы осындай барымталар екі халықтың да жүрегіне қан қатырса керек, мұның аяғы 17... жылдар басынан Тәуке, Барақ, онан кейін Абылайханның Ұлы Отан соғысына келіп ұласты. Осындай соғыстардың бірінде көп шығынға ұшыраған қазақ қолына шегіну туралы Абылайдың пәрмені болады, бұған Қабанбаймен тағы біраз батырлар қарсы, сонда Абылай хан: - Жеті жүз жыл соғысып келе жатып, енді жеңіске жақындап тұрғанда, орынсыз майданда халықты қырып алғым келмейді, - соны түсініңдер, батырлар, - деген екен. Абылайхан данышпан да

кемеңгер, дәл сол заманның айтулы адамы.

XXI – желі

Өткен әңгімелеріміздің бірінде Қазыбек би, Үкібай би бар құрамында олар әдейі Баянауыл маңайын мекендеген Қаржаспен туыс Күлік тайпасынан шыққан Жанайдар деген жас шешенді ала кеткенін білетін едік. Абылайхан тарапынан Мачиңге ат басындай алтын тегін беріліп отырылған жоқ. Бұл сидың ар жағында жұмбақ мағынасы көп. Біржағы қазақ елінің елдігін білдірсе, екіншіден екеуміз бір-бірімізді бірдей ұстап дос болайық деген ниетте бар.

... Жарты жылға таяп елшілер оралды. Бұлар Бұхар ханына соға жүрген. Неге десеңіз, қазақ елі тарихымен Бұхар – Тәшкен тығыз байланысты. Тіпті сонау Арғыннан шығатын Мейрам сопы бастаған бес сопының қайда туғанын білесіздер ме? Сарыарқаны дін әлі толық кірмей жатқанда сопы қалай болып кетеді. Қазақ, қалмақпен соғысып жүрген аума-төкпе заман әріден басталады дедік. Немесе Арғындардың атасы Дайырқожа... Осы аттар қазақ есімдерінде кездейсоқ қана пайда бола қалған ба? Жоқ, оның тарихи тамыры «озбек өз ағам, сарт садағам» аталып бөлініп кеткенге дейінгі заманда жатқан сияқты. Сопылармен, қожалар Бұхар маңында туған, содан біртін-біртін Сарыарқаны келін мекендеген. Содан ақтабан кезінде жоғарыда айттық, Сарыарқаны

тағы бір тастап кетіп, араға ондаған жыл салып келіп қайта мекендеген. Тіпті Абылайханның тумыс тарихы да Бұхармен байланысты ғой... Сондықтан біз бүгін таңда тарихымыз Бұхармен, Ташкенмен, Қоқанмен бірге зерттелін жатса үрікпеуге болатын сияқты. Айтпақшы тұз, біздің елшілер ала кеткен тұз, Бұхар әмірінің сөлемі екен. Бір жағы Абылайхан Бұхардан барған дегенді ұстанып, олар кейіннен хан ордасымен, қазақ билерімен жақсы қарым-қатынас жасай бастаған. Бұхар жібегі, қазақтың ботағөз сұлу әйелдеріне айрықша жарасатын. Бұхар шәлісі өз сапасын бірнеше ғасыр ұстап тұрған. Тіпті үнді жібегі, үндінің хош иістері қазақ даласына жаңа өң, шырай берген нәрселер болып тарай бастаған, осының бәріне әсер етін отырған бұхарлық туыстар еді. Бұхардағы хан сарайында әнші, сазшылар, сайқымазақтар ұсталатын. Сол кездегі Бұхар ханы шешендікті, сөз өнерін өте қадірлейтін, өнермен, ғылымның, сұлулық өнердің қамқоры ретіндегі бір адам еді. Сол заманда Жалаңтөс батыр атамыздың Самарқандағы дүниені тамсандырған сұлулыққа қанша үлес қосқанын жоғарыдағы әңгімелерімізде айтқан болатынбыз. Сол уақыттағы Бұхар ханы өзінің Абылайханға барған адамдарын әдейі баптап, айтатын сөздерін үйретіп жібереді екен. Өйткені қазақтың ұтымды сөзді айрықша бағалайтынын Бұхар ханы біліп, олардың бұл үрдісін, өдетін қатты қадірлейді екен.

Қазақ елшілігінің жас Жанайдарды ертіп әкетуінің де мәні бар еді, Қазыбек бастаған қазақтың аяулы билері бұл күндері шау тартып қалған, енді келешекте бұлардың орнын басатын адамдар керек. Білімі бар, сөз білетін, сөз түсінетін адамдар керек. Орыс патшасының елшілігіне Абылайхан өтініш қылып үш-төрт қазақ баласы тіл білу үшін Петерборда оқып жатқанына біраз болды. Енді осы жолы Мачинге барғанда реті келсе, үш-төрт қолайлы жас адамды ала барып, келесі қарым-қатынастарға тіл білетін адам дайындау керектігін ескеріп, реті келсе патша сарайы бола ма, басқа оқитын орын бар ма тастап кетпекші бұлар. Әрине, зорлық жоқ, баратын адамдар еркімен, үй-іші, өке-шешесінің келісімімен баруы шешілген. Олардың оқу ақысын сол елдің патшасына хан Абылай алтынмен төлеп тұруға бар. Қазір хан сарайында бірнеше тілді жете білетін Сұлтанғерей деген жігіт бар дегеміз, ол зыр жүгіргенмен, кезінде жорықтан қолы тимеген халықтың шаруасы, бейбітшілікке айналғаннан кейін көбейді. Әсіресе Бұхар елшісі, Қоқан елшісі, Самарқанд елшілері жиі келеді. Ар жақтағы Үнді елшілері де Бұхар хандығына өздерін қазақтың бүкіл Жоңғарияны жеңген қаһарман ханымен танысқысы бар көрінеді.

Елшілер Шың патшасына бара жатқан жолында Бұхарға соққан, олардың «май қатығы» деп атайтын біраз керуенмен тұз ала барған. Қазір

алла шүкір, бұрынғыдай қалмақ талап ала ма, деген заман өтті, енді керуен алаңсыз қозғалған. Бұлар аттанарда Абылай хан жас шешенді сынап жіберген, ақыл дорежесі, шешендігі Абылайханды риза етіп, Мачиң патшасы алдындағы әртүрлі кездесіп қалуы мүмкін келіс-барыс сөзді ұстайтын әрине Қаз дауысты Қазыбек бабаның өзі де, көмекшісі Үкібай би еді. Үкібайдың бір қасиеті алдындағы адамның айтайын деп келе жатқан сөзін тез аңғара қоятын адам еді. -Әттең кішкене ғана мұсылманша оқыған, егер оқуы бар адам болса дүниенің «төрт бұрышын» шыр айналдырар еді, - деп Қазыбек айтатын. «Орнында бар оңалар» демекші қалмақ жеңілген соң, дүниенің қызығы көбейе бастады. Той-томалақтар, шілдехана, қыз түсіру, ұзату сияқты ғұрыптар жаңа сипат алып Қазақия даласы, өзінің шөбі мен гүлі қандай әдемі болса, адамдар да сондай әдемілікті жылдам қабылдап, табиғатпен қабысып кеткендей күй кешуде. Дәл қазір «қой үстіне бозторғай жұмыртқалағандай» заман орнап еді. Тағы бір пәле кез болмаса қазақ елінің өсуімен, өркендеуі сөзсіз еді.

Шың патшасы бұларды айтарлықтай қарсы алыпты. Қазақияны өзінің солтүстіктегі тату көршісі ретінде және «еуропадан» қауін келсе жолдағы қорғаныс болатынын да жасырмапты. Абылайханға патша атынан хат әкеліпті. Абылайханның сұраған нәрселерінің денін қанағаттандырыпты.

«Қазақияның ханы Абылайға! Күн патшасы елінің императоры сізге өзінің басқа елдің патшаларына көңілі түсе бермейтін мархабатты шапағатын тигізіп, өз қанатының астына алады. Жоңғар қақпасындағы жағдай Шың әскерімен сіздердің әскерлеріңіз арасындағы қақтығыстан қытай жағынан он мыңнан астам адам өлген. Бірақ, ескертпестен, өздеріне жоңғармен соғысу оларға тапсырылғанымен, күн тұман болғандықтан олар сіздің жеріңізге ойламай барып қалған, яғни жоңғар әскерімен сіздің әскерді шатастырып алған. Келешекте бұл екі жаққа да үлкен сабақ болу керек. Сарай тарихын шежірелеткенде бұрындары да сіздің тайпалармен осындай қақтығыстар бірнеше рет болған екен. Біздің айтайын дегеніміз, бүлініп, түзеуге келмейтін ештеңе жоқ. Сіздердің мемлекетті нығайту жөнінде атқарып жатқан жұмыстарыңыз бізді бір жағы «күшті көрші жақсы» деген ойға жетелеп, қуантады. Екінші сіздердің қамал бұзатын және қорғайтын қарулармен жүз зеңбіректі «сатып алуға» даяр екендеріңізді бізді бір жағы сүйсінткенмен, бір жағы шошытты. Өйткені ол зеңбіректердің өзімізге қарай оқталып атылмасына кім кепіл? Күн асты елінің сарайындағы ақылды адамдары бұл мәселемен айналысып жатыр. Егер реті келсе, оған да ие болып қаларсыздар. Жоғары айтқанымызбен бірге һәм айтарымыз, арамызда тіпті де ештеңе болмағандай сезінейік. Сонда

біздің жауларымыз да бізге тиісе алмайды.

Қадірлі Абылай! Сізге ван атағы берілген қағазды арнайы алтын жазумен кейінірек біздің елшілер апарады, ал сіздің мына томендегі кісілерге – батырларға «тархан» жоғары атағын беру туралы сіздің біз мәлім қылған өтінішіңізді үлкен ыждаһатпен орындағанымызға қуанамыз.

1. Жәнібек Шақшақұлы
2. Қабанбай (найман)
3. Бөгенбай (қанжығалы)
4. Сеңкібай (қаракесек)
5. Қараменде (қаракесек)
6. Жидебай (қаракесек)
7. Жарылғап (қаракесек)
8. Олжабай (қаржас)
9. Жасыбай (қаржас)
10. Райымбек (шапырашты)
11. Наурызбай (шапырашты)
12. Есет

Бұдан басқа сауда-саттық, екі ел арасындағы мәселелер жөнінде елшілер алмасып тұру жайы бұрынғыша».

Сіздің берілгендік ықыласыңызды құп алған Шин династиясының императоры Мачиң. (Императордың мөрі басылған).

Елшілер жолда Бұхардағы хан сарайында қабылдауда болды, өйткені, басында жаңылыс айтылыпты, тұзды сұраған Бұхар ханы болыпты, «май қатығы» деген сөз, тұзды сыпайылап

атағаны, жөне сарттардың, өзбектердің тілі тәтті екенін жұрттың бәрі біледі, тұзды шым-шымдап Қазақиядан алдырады екен. Көбіне саудагерлерін жібереді, болмаса ара-тұра Абылайханға мүсылмандардың жөнімен базына қылып та, осылай сұратып алатыны бар екен. Әлгі ханның сарайында сөз білгіштермен болған қақтығыста оздерімен өдейі апарған, бұдан әрі Қытайға апара жатқан Жас Жанайдар тілінің балын тамызып Бұхарлықтарды қайран қалдырыпты.

«Май қатығы» сөзінің шешуін басында осы Жанайдар тапқан екен. Себебі, осы бір, кезде өзінің қылығымен ханға жағып жүрген Жөңке батыр екен. Абылайхан бірдеңені шешу, білу, тағы басқа даулы-шүйлі мәселелерге осы Жөңкеге шешкізін жүреді екен, бірақ батыр, жүріп кетуге жоқтау екен, себебі жасы келіңкіреп қалған сондықтан Абылайханға айтар сөзін сол айтылғанды айна-қатесіз айтып баратын адамды жібереді екен, сондай шаруамен өзінің сынына келгендіктен Жанайдар баланы жіберіпті. Соңғы бір жолы Абылай Жанайдарды, жас шешенді сынап: - Шырағым, тұз неге май қатығы болады, деп ойлайсың, - депті. – Алдияр, оның мәні былай, бұрынғылар айтқан: халық айныса хан түзейді, май айныса тұз түзейді, - деп. – Халық қатығы ортасындағы ханы болады да, дүниедегі тамам тамақтар дөмін кіргізетін май қатығы тұз болады, тақсыр, бұл менің айтқаным емес, бұрынғы

аталардың айтқаны екен, - депті. Абылай жас шешенге сүйсініп, кейін жолға жіберуді түйсініп қойған. Енді соның реті келіп отыр. Жолай Бұхар сарайындағы шешендердің талқысына салып, ширатып әрі сынап алуды, билерге тапсырған, олар тапсырмаса да мұны топқа қоспақ ниетте. «Май қатығы» деп тағы тұз сұратқан соң, бұлармен қостас керуенге осы билермен қоса тұз жіберген. Бұхар сарайындағы сөз сайысына Жанайдар түспек, өрине, сөзден тосылып бара жатса, Қазыбек өзірше өзі араласпай тұра тұрады деп Үкібай сияқты қара тілдерді салады. Ол болмаса басқа шешенді салады, бұл Бұхар сарайындағы сөз сайысы кейіннен бір үрдіс болып кеткен, бірақ өр патшаға пайдасы бар еді, неге десеңіз ақылдарымен, шешенді анықтап беретін. Бұл Бұхар сарайында есеп ғалымымен, жұлдызшы – сәуегейге дейін бар, тәуіптік ғылым, тіпті өл-химияда бар. Бұлардың бәрі өз шаруасынан гөрі алдына келген адамдарды сыннан өткізуге қатысқанды жақсы көретін.

Керуен Бұхар сарайына айға таяу жүріп жеткен... Тұз өкелген керуенді де, қосшы бола келген атақты билерді өте жақсы күтіп, бір күні – сіздерді сарайға шақырады, - деп алашапанды, ала тақиялы бір жас дәйекші келді.

Бұхар әмірінің сарайы өзгеше салтанатты. Сонау дәлізден кірген соң жер дүние түгел кілем бөлып кеткендей. Кілем болғанда көздің жауын

алатын масатымен бірыңғай жібек, бұлар қазақы да ықшам, өдеміше тік өкше, сүйір тұмсық етіятерімен ол кілемдердің үстінен, бейне бір жайлауға мамыр айында қонғанда, тегіс қырдағы бірыңғай көк бетегенің үстінен жүріп келе жатқандай, табандарына қатқылдау тиетін жердей емес, жұмсақтау тиіп тіпті кейбіреулері «шіркін, осының үстінде ғана жүрсем» дегендей аңсау сезіміне берілгендей. Үлкен де өдемі алтынды, айшықты, оюлы мұкамал мен жиһаз. Қабырға атаулы есікте жоқ, өдемілік үшін кісі бойындай төрт бұрышты тақталар, бір бөлмеден өте бергенде шатыраш тақтасы, өдемі тақта үстінде құрулы тұр. Әрине, мұндайды бұлар Абылайдың сарайынан да көрген. Одан өріректе неше түрлі саз аспаптары да тұр екен. «Өзбек дутарларының мойны жіңішке, бас жағы қазақы қобызға ұқсас келеді екен» деп өйлады бұлар, аспаптардың арасында қазақтың домбырасы тұрғанын көріп, бұлардың жүрегі орнына түсіп, Бұхар ханына деген бір жылылық, жақсы көрушілік пайда болған сияқты.

«Бұхар өмірі, ханы, патнасы» деп қазақтар атай беретін Бұхар әмірінің тура өзіне өкелді бұларды. Сұлу өнді, қарасұр өнді, бет сүйегі батыңқы сақал мен мұртты сыптығырдай ғылып басып қырып қойған, орта жастардағы, басына жасыл сәлде төрізді бас киім киген жөне оның маңдайына жалт-жұлт етіп тұрған асыл тас

қондырған. Оның бар болмыс кейін көрін, қазақтар өсіресе мінсіз түзу қырылып, бір тектес қойылған сақал-мұртты көріп «тіпті осының сақал-мұртын түзеуге жарты күні кететін шығар», деп ойлануына негіз болып қалғандай еді.

- Қадірлі бауыр, қарташ, қазақ билері, мәртебелі Бұхар шахы сіздерді көріп сөйлесуді мақсұт етті, - деді бір уәзірі. Шахтың өзі сөйлесіп отырған адамға сонша аралары жақын отырса да, тікелей өңгімелеспейді екен. Әңгіме тәржіма дәрежесінде уәзір арқылы жүреді екен. Шах, өзбектердің өдеті белгілі ғой, екі бастан, қазаққа едәуір уақыт амандық-саулық, ел-жұрттың амандығы, Абылай падишахтың істері жайлы сұраумен болды. Бұлардың бір анық аңғарғаны барлық патшалар сияқты бұл да кейінгі кездегі Абылайханның әскери жеңістерінен мол хабардар екен. «Бүйте берсе... деп бір жағы сескенетін де сыңайы байқалды. Бірақ падишах аты бар, көтеріліңкіреп сөйлеп «дүниенің біраз жеріне өміріміз жүреді», дегенді сездіргендей болып отырды.

Мөшһүр Жүсіп атамыз осы жерді былай келтіреді:

- Абылайхан артық па, мен артықпын ба? деп сұрайды жағалай отырғандардан. Падишахтың қабылдауында өзбек, қырғыз, түркімен тағы толып жатқан сарттар отыр екен, барлығы бір ауыздан: - Сіз артықсыз. Сіздің тегіңіз асыл, сіздің

жеріңіз де асыл. Тағы да шуласты, тіпті кейбір сарттар алға ұмсына сақалын шоштандата жағына сөйлегені тіпті басқаларға әбестеу көрініп тұрды. Әрине, бұл пенделер осындайда патша көзіне түсіп қалғысы келетіні даусыз, патша көзіне түссе әр жағында сый, құрмет, тіпті сарай маңына алуы да мүмкін-ау!

- Өзіңіздің асылдығыңыз Бұхардай шаһарда, алтын тақтың үстінде, тура сап-сарыала алтынға малынып отырсыз, - деп әлгі шоштан сақал сөзге қонақ берер түрі көрінбейді. Әрине, қазақ билері үнсіз, мыналардың әрекетін үнсіз бақылап отыр.

- Жеріңіздің асылдығы, тап-таза тіпті жайнамаз болмаса етікпен намаз оқуға жарайды, - дегенде, барлығы оны қостап шу ете қалды.

- Қазақ қардашылар үндемейді, осы сұраққа бұлар не дейді екен, айтсын, - деді уәзір арқылы. Алғашында ешкім суырылып шыға қоймады, тек кішкенедең соң, Қазыбек көзімен жай іздеп тауып Жанайдарға сәл ғана болар-болмас бас изеді. Жанайдар шиыршық атып отыр екен, шешен сөздің рухы қысып отырғаны байқалды. Отырғандардан уәзірдің ләмімен алға жүрелей жылжып отырып ханға қарады. Әрине, хан қосыла шуламаған, өзін дәріптемеген қазақ елшілерін кіржиып ұнатпай қалғаны да сырт кәзге осы кезде көрініп тұр еді. Бірақ, бұл кезде қазақ елшілерінің өзінің жеке пікір ұстағысы келетінін бұл да сезді, жөне алға шығып отырған шамамен он бес, он

алтының мөлшеріндегі балаға бұл да таңырқай қарады. Жас шешенді сынап әкелін отырғанын, патша ақымақ емес, бұл да сезіп білді.

- Ия, балам, сендер келіспедіңдер, мынау отырған халықпен, ал айта қойшы: Абылай артық па, мен артық па, - деді, уөзірді былай қойып, қарсы отырған Жанайдарға оқты көзімен зілдене қарап, әрі дауысын нығырлай шығарып: Сонда Жанайдар ханға тіктеле қарап: - Әрине, Абылай хан артық, - деді.

- Қалайша ол артық болады? – деп қадалды хан.

- Абылай атасы садағын сағымға көтерткен, нұрдан пайда болған. Сіздің атаңыз Ақмаңғыт, Тоқмаңғыт. Біздің қазақтың балалары ойнағанда: «Маңғыт, аузыңа саңғыт», - деп ойнайды. Түбітегіңіз Маңғыт жақсы болатын болса ауызға өйдеп алынбас еді, - деп бір қойыпты. Бұхар ханы: - Хош, енді Абылайдың тұрған жері асыл ма? Менің тұрған жерім асыл ма, сен шешен бала, осыған жауап берші енді?!

- Сіздің өзіңізден Абылайдың өзі асыл, жеріңізден жері асыл. Сіздің жер асыл болса, ішер суды Самарқаннан алдырар ма едіңіз, тұзды Сарыарқадан, ит өлген жерден сұратар ма едіңіз? Абылайдың тұрған жері – Сарыарқа екі басса бір бұлақ. Ағар суы бал татиды, ақ шабағы бал татиды. Екі басса бір тұзды жер шығады, ондағы халық бір-бірінен тұз сұрау дегеннің не екенін

білмейді», - деп Бұхар патшасына тіктеп қарап еді, көзін тайдырып әкетті. Қаз дауысты Қазыбекке қарап еді, қызарып, нұрланып отыр екен. Бұхар шахы – Рахмет, балам сөзіңе, менің сағымды сындырғандай болдың, осы керек өзіме де. Менің сарайымда қалғың келе ме, кезінде Самарқанды билеген Жалаңтөстен кейін, қала билеушісімен, патша қазақтан шығып жатса біз таңғалмаймыз, өзбектер, - деді.

- Рахмет, қазақты бағалағаныңызға, сарайыңызда қалай қалайын, жер асылы Сарыарқа деп отырып, өзім содан келе отырып, екіншіден, сарайыңызға тағы да қала алмаспын, хан асылы Абылай деп отырып, қалсам бүгін жұрт алдында жақсы көріну үшін қалдырарсың, артынан ел кеткен соң «бәлем, мені асыл емес деп ең» жендетііздің қылышын менің мойныма суырарсыз» - дегенде патша бір қызарып, бір сұрланыпты. Қазақ билеріне асыл жібек, шай, қант, кездемені мол беріп силап жіберінті.

XXII - желі

Қараменде Шахаұлы осы жоғарыдағы оқиғалардың бәрін ой елегізінен әнеукүннен бері өткізіп келеді. Өткен күн ой түсере береді осылай. Түспей қайтсін, бұл жасаған дәуірде қауіпсіз өткен күн болмағандай. Туған бала тілі шыға қалмақ, жоңғар, торғауыт деген сөзді біледі. Соғыс ойынын ойнайды. Тал шыбықты ат қылып

шауып жүрген бала, өзі сияқты шыбық мінген екінші балаға кездесе, қылыш қылып жүрген қысқа қу шыбығын сермеп «атыспақ керек пе, шабыспақ керек пе» деп кезеніп тұра қалады. Енді не істесін естігені, үлкендердің аузынан осы болса. Қараменде өз дәуіріндегі қазақ-қалмақ соғысының бәріне де дерлік қатысты. Бір кісідей жүректілігі де, батырлығы да бар еді. Неге екенін кім білсін, тіпті екі жақтың батырлары жекпе-жекте шығып сайыса бастағанды хош көрмей тұратын. Осы шаруаны «ақылға салып шешсе» деген ойдың безбені баса беретін.

Бақса билікке жүгіру деген де осы нәрсе сияқты. Соны танығандай Абылайхан да «Қареке сіз менің кеңесшімнің бірісіз, тіпті менен алыс, ауылыңызға қайтып кетсеңіз де, дүниенің төрт бұрышында жүрсеңіз де мен сізбен кеңесуді тілермін, тіпті қиялда кеңесермін» деген Қараменде биге үлкен салмақ болды. Аракідік ауылға айлап барғанмен хан сарайы Көкшетауда ма, жоқ Түркістанға жақын жерде ме, бөрібір хан ордасын іздеп тауып алып ханмен сағынысып көрісетін. Соғыстың себебімен қазақтан тіпті жүздеген батыр шықты, солардың ең атақтыларын ғана емес, аса атаққа шыға қоймаған, бір-екі жекпе-жекте болғандарын да Абылай біліп, олардың халін сұрап отыратын өте сұңғыла адам. Кейбір сөзшендігінің үстіне айлакер, қу мінезділер қанниа бұлаң күйрыққа салса да Абылай алдында қулығы

өтпейтін, қолма-қол өз сөзінен өзі ұсталып жата-тын. Абылайхан қарашысын беталды жазаға бұйырмайды. Тіпті кейде соғыстан қашқан адамды да әлім жазасына бұйырмай, «елге барып мал өсір» деп қоя беретін. Жанындағы кеңесшілер неге өлтіртпегенін сұрағанда, «алла қорқақ қылып жаратса не шара, ол байқасаңдар жүре қорқақ емес, туа қорқақ, туа қорқаққа сот жоқ» - деп шешкен. Аллатағала қазақтың бағына берген хан бұл. Бір күні хан ордасында отырғанда бір топ билер ханмен табақтас болып, дәмді асқа кекірігі атып отырған сонда біз сөздің ретінде Қараменде би: -Қаһарсыздан хан қойсаң қасиеті болмайды» - деп салды. Өйткені Әбілмәмбет хан туралы әңгіме болған. Осыны Абылай естіп: «Шіркін, Қараменде! Әттең мына замандасың, соғыссыз заман болса қазақтың бас биі болатын адамсың-ау! – деп ризалық білдірген, және де осы сөзге мән беріп: «Япырау, қалай айтылған, тура біздің халық қана айта алатын сөз шығар» - деп бір мейірленген.

- Мұның жалғасы бар хан еке! деді Қараменде.

- Айтшы, айтшы! – деп үздіге қалды Абылайхан.

- Айтайын, - деді Қараекең – «Үлгісізден би қойсаң, өсиеті болмайды, пірсізден пір тұтсаң, حرکتі болмайды, Құдай бергеннің, өрекеті болмайды, Адам бергеннің берекеті болмайды» деп салды. Абылай – «Қайран, қазақ сөзі-ай! Осыны айтқан Қараменде аспанда емес, менің жанымда отыр, нанайын ба, нанбайын ба! – деді. Бұл бір

керемет күн еді. Қазақ сөзіне осындай бір інжумаржан қосылып, ол ханнан өзіне лайық бағасын алып еді. Соғыстағы тархан Жәнібек батыр болса, сөздегі тархан өзің бе, деп қалдым, - деді Абылайхан, сонсоң сәл жымыып, естеріңізде болсын қадірлі билерім, бұдан былай Қараменде бидің жолы «үйірімен үш тоғыз» болсын, бұл менің пәрмеім, және ұсақ даумен бас қатырып ешкім алдына келмесін, хан кеңесінің одан маңызды шешетін нәрселері де кәп», - деді.

...Қараменде, Жидебай, Жарылғап, Сенкібайлар – Нұра жағасында әздерінің әріптесі Мәнжі Күржікейұлының кәп сиын көріп, осы ауылда әнжыр тыңдап, жоғарыда айтқанымыздай бір сергіді. Батырдың жомарттығына да тәнті болды. Жолшыбай осы батыр, және басқа батырлар, билер туралы әңгімені кезек айтысып отырды. Жидебай шешен бұларды күлдірін те, иындығы да сол біраз әңгімелер айтып дуылдатып отырды... – Бұл Мәнжіден басқа Мәнжі де бар – деп бастады ол. «Мына Мыржықтан бері, Татан деген шұрайлы жер бар, әздеріңіз білетін Ер-Тоғалақ Қожан батырда, атаққа шыққан кісі ғой, кейде «Қара-Шормыз, бәрінен де зормыз» деп жүретін Қожан батырмен бір соғыстан кейін жолдас болып Мәнжі, Дәнжі, Дәс деген үш ағайынды батыр жігіт еріп келіпті. Бұлар туралы айтпас бұрын Қожан батыр туралы айтұ-ләзім. Жидебай шешен, бұлардың құптаған түрін көрген соң, әңгімесін әрі

қарай жалғастыра берді. Қожан үлкен жау түсіргіш батыр, бірақ көбіне өзі қол ұстайды, соған орай бірнеше мың жылқы біткен, қойда есеп жоқ, дәулетті де адам. Қалмақпен өзі көңілі қалаған уақытта барып соғыс аша берген Қожекең. Өзінің қызық мінездері де көп. Қалмақпен соғысы көбінесе олардан біраз барымта жылқы алып келумен шектеледі екен. Өзі өн мен күйді жақсы көрген, тіпті жорыққа бара жатқанда қолындағы бүркітін, артындағы тазысын ерте жүрген. Жанына өнші, күйші, сайқымазақ серілердің бір тобын ерте жүрген. Қожан батырдың жорық жолы ылғи «жолда» болған. Қалмаққа барсын, торғауыттарға барсын, Дүрбітке барсын, Алатау асып жоңғарға тіпті ұйғырларға дейін өтін кетіп жүрген. Қожанның мақсаты жауды жеңіп тастау емес, көбіне жаудан, жау жерінен олжа алу екен. Жаңа айтқанымыздай, онысы теріс болмапты. Олжалы келетінінің бір дәлелі қалмақтан өкелген олжа деп тиген озіне он тоғыз қалмақ өйелі болыпты. Оларды Қожан өзінің жеріне арасы жиырма-отыз шақырымға ауыл қылып қояды, сонда сол төңіректе «мынау кімнің ауылы» - деп сұраса Қожандікі, анау кімнің ауылы? – десе Қожандікі бола береді екен. Қожанның озіне жетерлік ақылы, қулығы болған. «Батыр аңқау, ер көдек» дегенмен Қожекең өзі дәулетті бай, Қарашордың бетке ұстаған батырының бірі, «мынау Сеңкібай батыр, біледі, Қожан батырдың

жайын деп бір қойды, Жидебай шешен. Сол көп өйелдерінің үйіне арагідік Қожан батыр көнуға келе жатқанда, дауылпазын даңғырлатып, бүркітін шаңқылдатып келе жатады екен. Бір күні кешқұрым бір тоқалының үйіне тағы өстін тарсылтұрсылмен келе жатқанда, ауылдас жолдастарының бірі неге ойтетінің сұрапты. Сонда Қожан айтыпты: - «Тоқалдың жанында мүбөда біреу болса қашып кетсін» деп осылай қыламын. Өйтпесем, сондай біреу болып, қолыма түсіп қалса өлтірін тастаймын ғой, - деп қорқамын» деген екен. Сол Қожанды көп ел біледі, жаңағы айтқан сөзін де, батырлығын да Шор елі мақтан ететін, өзі де соған тұратын адам деді, Жидекең сөзін сабақтай. - Сол Қожаннан басталып кетті ғой, бір жорықта сол қалмақ жағына тиіп жүрген жоғарыда айтқан Мөнжі, Дөнжі, Дөс деген үш қырғыздың батыр жітітін жолдас қылып ала келінті, қайраттарыңды қайда сиғызарларыңды білмей жүрсең, маған еріндер, қалмаққа да, торғауытқа да бірге шығып тұрармыз, - дейді. Және айтады: - нөрсенің ебін білмейді екенсіңдер, мына түрлеріңмен айлакер қалмақтар ұстап алып бастарыңды шабар, не зынданда шірітер деген. Арқаның кең жеріне өкелін Қарағаш, Татан деген Қарқаралы, Дегелең тауларының сілеміндегі шұрайлы жерге орналастырыпты да, үйлендірін, үй қылып, тәп-тәуір тұрмысты қазір сүріп отыр, - деді Жидебай. Бір жылы ел айта беретін сол

Мөнжіні көрдім, өте үлкен алпамсадай адам екен. Басы ерекше үлкен. Елдің айтуынша күземде сойылған семіз тоқтының сеңсеңі басына бөрік шықпайды екен. Ал қайраттылығын көзімізбен көрдік, сол ауылдың желкесіндегі таудағы бір дәу қойтасты шамасы, қырық пұт бар білем, біздің қайратынды көрсет деген әтінішімізбен өлгі тасты жарты шақырым жерден омырауға салып өкеліп қойды, «Мөнжі көтерген тас» сонда жатыр. Көзімізше шала ұшталған қайың қазықты ойпаңдау жерге қос қолымен жантая басқанда жерге сіңін кетінті. Балуандығы даусыз, бірақ жауға қобалақтау, найзамен, семсерді қолапайсыз ұстайды, тек шоқпарға мығым, оған келіп қалса мылжалап-ақ жіберер – деп әңгімесін баяулата келе: сол Қожан бұл дүниеден таяуда өткен көп әйелдері дауыс салып отырсын, деп арнайы ынапқыншымен айнала хабарлатыпты. Кейінгі түскен бір тоқалының ауылына келіп уа, кім бар, хабарлас! Қожан батыр қайтыс болды, деп шынымен егіле естіртіп тұрса өлгі үйден шыға келген Қожаекеңнің жүзін коріп үлгермеген тоқалы «бетім-ау, Қожаның кім, айтып тұрған деп бетін шымшыпты. Міне бұл сөз де рас, - деп Жидекең жол қысқарта айтқан бір әңгімесін аяқтады.

Кітабіміздің басында Жидебай Қожаназарұлы Дос немересі туралы айтып келе жатқанымызда басқа оқиға араласып кетті...

Жидебай батырдың атасы Дос баласы Қожаназар екеуі қалмаққа таң атырмай соғысқан батырлар екен. Бір күні қалмақтар есебін тауып екеуін де қолға түсіріп, зынданда бір жыл жатыпты. Елге хабарлаудың есебін таппай жүргенде, бір күні қалмақ қоңтайшысы: - өздерің танда, екеуіңнің біреуінді астарыңа ат беріп елдеріңе қайтарамыз, екіншің, енді бізге тиіспестің кепілі болып осында қаласың депті. Дос пен Қожаназар ақылдасып, ақылдасқаны баласы сен қайт әке, дейді, әкесі баласына сен қайт, деп қалмақтың жауабын бер деген уақыты да отіп бара жатады. Сонда әкесі қарағым енді егеспе, өріберіден соң сен елге қайтсаң кейінгіге тұқым таратасың, ал менің болса, қалмаққа тамағын іші зиянымды тигізбесем, сендерге пайдам жоқ, депті, және екеуі де шал қалса кәп ұстамай қалмақтардың өлтіре салатынын да біліп отыр гой. Бұл тағдырды қойыңыз, сонымен Дос зынданда қалып, бір күні кенкүрым қалмақтар жүруге жарайтын бір тәп-тәуір ат әкеліп беріп, әкелі-балалы екеуі көрісіп жылап қоштасып, елге аман жетсең, ел-жұртыма сәлем айт, менің кегімді қазір алам демесін, өйткені таяуда бұлар мені өлтіріп тастайды, өздері дайындалып әбден күшейіп келіп тиіссін» дейді, онымен қоймай Дос қарт. Достың әкесі Әлмұрат, Әлтекелер де кезінде қалмақпен қатты соғысқан, бір жолы Әлтеке қалмақ тұтқынына түсіп қалғанда реті келіп қалып

Қараменде өкесі Шахамен бірге туған Толыңқарт деген батыр құтқарып әкетін босатқан. Бұл оқиғаны қалмақтар да, қазақтар да, осы келе жатқан Жидебай, Сенкібай, Жарылғап, Қараменделер жақсы біледі. Жидебаймен Қараменде достығының түбірі тіпті осында жатқан шығар деп те ойлауға болады.

Сол жолы Қожаназар артта қалған әкесін қимай, олар (қалмақ) кешқұрым аттандырды дедік қой, артына қарай-қарай келе жатса бір уақытта артынан дүбірлетін келе жатқан ат тұяғының шапқан дүрсілін естіп артына қараса келіп қалған өкесі екен. Ол бұған таңғалып жон сұрағанша, өкесінің жанындағы өзіне ылғи келін азық, тамақ беріп кетіп жүретін қалмақтың өдемі қызын көреді. Өзіне қыздың ғашық болғанын Қожаназар бұрыннан сезіп жүреді екен, бірақ тұтқын қолында оған не десін. Сөйтсе қыз айтыпты: «Менің шешем тұтқынға түсіп келген қазақ қызы, әкем қалмақтың айтулы бір батыры, атын сұрамаңдар, ағамның маған жаны ашыды, нағашыларымыз ғой, деп, мен мына өкеңді зынданнан алып, екі бәйгі атқа мінгізіп, жолда Қожаназарға жеткенде бересіңдер, әйтпесе, оның астындағы аты жарамас, мінгізерсіңдер деп жетекке жақсы ат берген қалмақ жігітінің адамгершілігі адам нанғысыз болған. Арттарыңнан қуғын бола қоймас, сонда да қамсыз болмай, қазақ еліне тезірек жетіндер қарындасым, ана жігітке соны айт, депті.

Міне, адамгершілік! Жау дегенмен жаудың ішінде адамдығы бар адамдар аз емес, тіпті көп болуы мүмкін!

Бірақ өмірдің заңы солай, жауласқан соң екі жақ, бір-біріне жау. Жаулықты олар адам жаралғалы қолданылып келе жатқан құралдың барлық түрімен, күллі жамандық, жаулық түріне барады: өлтіру, ұру, соғу, зынданға салу, бір-бірінің ауылын шауып кету, түк қалдырмай өртеп кету тағы, тағылар. Кейде жауыздықпен жасалған жаулықтың түрін көріп, апырау! осыны екі аяқты адам баласы істеген бе – деп таңғалатын, яғни адамның жауыздығына адамның өзі, өрескел көріп танданар кез көп болады. Қазақпен қалмақтың арасындағы егес ұзақ уақыттан келеді, қалмақ қоңтайшылары кезінде «үріп ішіп, шайқап төгіп» отырған ұйғыр мемлекетін құлатқан соң өздерін күшті санауларын қоймады, қазаққа тиісе беруінің бір ұшығы адам «менмендік» болуы да мүмкін еді. Қазаққа үнемі тиісіп, жауласудан ақыры олар пайда таппақ түгіл өздері мемлекет ретінде жойылып кетті. Жартысы Ресей қолтығына Еділ бойына қашты. Бірсыпырасы Монғолияға барып сінді. Не пайда тапты?!

Қожаназар батырдың аты қазақ ұғымына тосындау сияқты. Көбінесе мұндай атты түркімендер қояды. Жидебай батырдың өкесі туралы естігені көп. Мынау еске түсіре жанындағыларға айтып келе жатқаны соның бір ұшығы, өз өмірі де,

өсіресе балалық шағы қызық еді...

Сонымен Қожаназар батыр болып атала бастады, ойткені қалмақтан жыл өткен соң, ел жоқтап қойған соңғы қайта оралуы, тіпті сұлу қалмақ қызын қалыңдық қылуы ел ішінде аңыз болып кетті, аңыз болғанда сүйкімді аңыз еді. Бірақ әкесі Дос елге келгеннен соң көп ұзамай дүние салды.

...Қожаназар деген түркімен батыры екен, қайдағы барымта-қарымтада, қалмақ, торғауытқа Дос батыр екеуі қанды көйлек, төс қағыстырған дос болған екен, бұл кезде қазақтың Жиделі Байсын, Бұхара, Ташкент, берісі Сыр бойында жүрген кезі, Дос сол батыр жолдасының құрметіне баласының атын Қожаназар қойған екен. Ескі тарихқа көз жүгіртсек, - деді, Жидебай батыр әрі шешен:

- Арғыннан туылған бес сопыны алыңыз, Мейрам сопы, кенжесі Кенже софы... Неғып бұлар Сарыарқада мешіт жоқ, медресе жоқ софы болып кеткен деп, кейінгі ұрпақ ойлар, ол ойлары жұмбақ болмасын... Ол уақытта қазақ жаңа айттым, Жиделі-Байсын, мешітті, медресені өзбек пен сартқа жақын тұрған, тіпті аралас құралас болған, Алшын Жалаңтөс Самарқанды билеген, Бердібек – Қаракесектің бір атасы Ташкенді билеген... Айта берсек қазақ тарихы ата қазық дейді, - Жидекен...

- Содан бертін Арқа жеріне көшкен соң

марқұм атамыз, Қожаназар досынан көз жазыпты, қайтін көріспепті, өмірдің түбі өкініш... Жидебайдың жастау кезінде өкесі Қожаназар да қатты бір қалмақпен қақтығыста ауыр жарадан жазыла алмапты... Жидебайдың жас күніндегі тағдырының қызықтығы енді басталған. Әкесімен бірге туған бай ағайынының қолында қозы баққан. Анасы Айпара деген кіп-кішкентай кісі еді, жайлауға, не болмаса жаңа қоныста үй тігуге қазақ ауылында көбінесе өйелдер белсенді қатысады. Еркектер жұмыстың ірісін істеп береді, қомдайды, көшіреді, кейде жүкті түсіріп те береді, онан арғысын өйелдер атқарады деуге болады, бірақ ортада бақанмен шаңырақ көтергенде еркек адам атқарады. Аса үлкен байлардың кейде он екі, он сегіз қанатқа дейін жететін үйлері болады, оларға уықты аттың үстінен еріксіз еркектер тігеді. Айпара анасы бойы кіпкене болғандықтан дәу ұзын бойлы баласы Жидебайды шақырып алып, уықты соның иығына шығып тұрып, күлдіреуішке сұғатын.

- Жидебай он екі, он үш жасында Қаракерей Қабанбай келді дегенді естіп, қозыны жанындағы балаларға тастай сала жүгіреді. Сөйтсе Қабанбай келгелі бірер күн өтін те кетіпті, ол ауылдың сыйқұрметін көріп, енді тағы жата тұрыңыз дегенге көнбей, алда жорық жайы бар, Абылайханға кетін бара жатыр едім, әлхамдулла» деп бата істеп аттанып барады екен. Бұл ауыл Әлтекенің үлкен

ауылы еді, Қабанбай әдейі сыйлап түскен екен. Аттанып бара жатқан адамдарды көрін Жидебай бала өкпесі өше жүгіреді, сәті түскенде аттылар осы жаққа бұра тартып, баланың қарсы алдынан шығады, аттың үстінде таудай болып келе жатқан Қабанбайға жете беріп, өкпесі ошкен бала бір сүрініп құлап тұрыпты. Сөйтсе баланың жүгіріп келе жатқанын олар байқап қалып бұрылған екен. – Сен кім баласысың, - депті Қабанбай батыр (Жоғарыда бір жерде айтқамыз, бұл кісінің шын аты Ерасыл екен). – Ата, батаңызды беріңіз, менің де қалмақпен соғысқым келеді, - депті бала Жидебай. Қабанбай: - Сұбханалла, түнде түсіме Қожаназар досым кіріп еді, соған көрінген-ау, балам қолыңды жай төрт алмажайым (қасиет. Авт.) бар еді, біреуін саған силадым, әкенің қазақ баласына еңбегі бар еді, - деген екен. – Енді қойныңды ашшы – депті ат үстінде тұрып Қабанбай Жидебайға. Жидебай үстіндегі дал-дул болған қойшының ескі бешпентінде қойын сияқты қойын бола ма, өнебойы жыртықтан сау жері жоқ, сонда да болса, екі иінін көтере берсе, екі түлкі жүгіріп шығып екі жаққа қаша жөнелінті. Сол сөттен бастап Жидебайда ақылмен, қулық, айлакерлік тоғысқан, өрі кемеңгерлік пен шешендік тоғысқан айтулы қасиет пайда болып, өмірінің соңына дейін серік болыпты, осы түлкілер, және Қабанбайдың келіп кетуімен бата беруімен кейін Жидебай «жас шешен, жас батыр» атағына іліне бастайды.

Қандай ісі болса да ілгері басады. Бұрынғы ескі деректерде Жидебай, бертінгі кезде Ағыбай қандай жолды болса, сол заманда Жидебай сондай жолды болған. Әртүрлі қасиеттері де қазақтардың Ұлы Отан соғысында тек пайдаға асып отырған. Бір оқиғаны алдын ала болжаушылық, жер жағдайын жақсы білетіндігі, жеті түннің қараңғысында инедей жоғалған нәрсепі тауып алатындығы Жидебайдың атағын арсы-күрсіге шығарған. Жидебай шешен өзі жасында басқа да жетім балалар сияқты көрешекті көріп өскен. Бірақ өзі өте зерек болып, ауылда бала оқытып жүрген қожа балаларға дәріс берін жатқан уақта керегенің көзінен тындап тұрып біліп алады. Көп кешікпей қожа оның мұнысын біліп қалып: - әй, алла пәндәсі, оқуыңа болады, оқуыңа болады, оқуыңа болады,- деп үш рет айтыпты. Түркістаннан келген дін таратып жүрген ол да бір қасиетті адам екен, Жидебай көп нәрсепі біліп алды, “Иманшартты” жатқа соғатын... Осы жолы да серіктері Жарылғап, Сенкібай, Қараменде билерге біраз шарғы айтты. Бір айтатын нәрсе, ұмытып кетпей тұрғанда осы біздің кейіпкеріміз төрт бидің төртеуі де арабша жақсы оқыған. Оқушылар үшін айта кетейік, осы билердің сол кездегі бір-біріне жазысқан хаттары дәлел... Жидебай би өрі батырдың Арқаның биіше жақындап келе жатқандағы жанындағыларға жоне еріп келе жатқан інерік-сарбаздар ұқсын деп айтқан бір әңгімесі:

“Пайғамбарлардың ішіндегі Аллаға ең жақыны – төртеу екен. Мұхаммедті – Хабиб деп (сүйікті), Ибраһимді – Халил (шын дос), Мұсаны – Қалам (тілдесуші) деп аллатағала атаған дейді. Ал енді Исаны (Исус) (Рухолла) деп атаған, өйткені ол Мария анадан, үрленген рухтан жаралған, (өріне – алланың күдіретімен), екіншіден Исада өлген адамды дем салып тірілтетін, басқа пайғамбарларда жоқ, қасиет болған (Осы жерде ислам дінінің бір ғажап артықшылығын айтпай кетуге болмас, бұл діндегілер, Иса пайғамбарға құран бағыштайды, ал христиан дініндегілер, Мұхаммед пайғамбарды көп заман мойындамай келіп, кейіннен мойындады, бұл жөнінде Рим папасы арнайы бәтуа шығарған, мәселенің ұшығы біздің пайғамбардың Исадан 1550 жыл кейін дүниеге келуінде болса керек, әрине оның нұры, адамзат жаралуынан он мың жыл бұрын жер бетіне келген деп терең шарифат кітаптарында түсіндіріледі). Жидекеннің бір қызық шарифат туралы өңгімесін естігелі бәрі аттарын тебініп жанына жақындағысы келеді. Күн сол тымық, жел болса ауыздан шыққан сөзді қағып кетеді, бүгін айтулы бір тымық күн, аттардан шыққан тер қолма-қол бусанып, булары көрінер-көрінбес будақтап ауаға ұшып, кеуіп кетіп жатыр. Бұлар әнеукүнгі хан жиыннан қайтып келе жатқанын өңгімеміздің басында айтқамыз. Жидекен өңгімесін жалғастырды: “Пайғамбарларға Алладан Жебірейіл періште

арқылы келіп, сол арқылы хабарласып отырған. Ал, Мұса пайғамбар алламен тікелей сөйлесе алатын болған, орине, далдада, тасада, перде сыртында тұрып. Ол сол кездегі Бани Исраил еліндегі Тор тауына барып сөйлеседі екен. Бірде ол өзімен тауға барған Бани Исраилдың басшыларын Харун пайғамбардың бейітінің басында қалдырып, жалғыз өзі Тор тауына барып мінажат қылып отырғанда, Алладан хабар келді:

- Әй, Мұса, тілегінді айт!

- Ия, Алла, сенің Мұбарак жүзінді корсем, - дейді Мұса қуанып. Бұл сөзді естіген періштелер шу көтереді. “Әй, Әмранның ұлы Мұса! Аллатағаланың Мұбарак сөзін естідің, енді дидарын көрсем деп талап қылып жатырсың, бұл қылығың дұрыс емес” десінті.

Алладан сол кезде хабар келеді:

- Әй, Мұса, төмен қарағын! Мұса ғалайһысалам төмен қарап Сират Тақтаны корді. Осы кезде тағы хабар келді: - Енді жоғары қара! - деген. Ол жоғары қарап ғарышты, одан соң Сират Тақтамен Ғарыштың арасындағы неше түрлі ғажайыптарды көрді.

Тағы да мінажат қылып:

- Ия, алла, бұлардың барлығы сен жаратқан нәрселер ғой, мен сенің дидарыңды көруді арман қыламын, - деді тағы.

Сөнда бір дауыс келді:

- Бұл арманың өзірше іске аспайды, дидар

көруді көңіліңнен шығар, алланың дидары өте үлкен де ұлық. Сен болсаң небары бір тұтам нашар нәрсесің, алланың әрі көркем, әрі міпсіз, ешбір кем-кетіксіз дидарын көрсең, шыдам қылып тұра алмассың, - деп.

Сонда Мұса галейкісалам айтты:

- Ия, алла айтқаның рас, мен бір тұтам ғана, тіпті сен үшін көзге де ілінгісіз нәрсемін, бірақ, дидарыңды бір көріп, күл бөлып ұшып кетуға де бейілмін, - депті.

- Әй, Мұса! Ондай болса дидарымды көруден бұрын тауға қарап тұрғын, мен тауға қараймын, қарағанымда тау төтеп бере алса, сен де төтеп бере аласың, - деген хабар келді. Мұса “жарайды” деп етекке түсіп тауға қарап отырады. Бірінші аспаннан жетпіс мың періште түсіп, ғажайып қорқынышты, бұрын Мұса естімеген дыбыстар шығарысып даурығысады.

- Әй, Ғымыранұлы! Алланың сөзін естігенге қанағат қылмай, енді дидарын көруге талап қылдың ба, - денті олар. Бұдан кейін періштелер аспаннан қат-қатымен түсіп, әр түрлі суретке еніп, мысалы, бір тобы бүркіт суретіне еніп, шаңқылдап мұның алдынан өтіпті. Осылай жетпіс мың періште мұның алдынан неше түрлі ғажайып болып, әр түрлі суретте өтіліпті. Бірақ Мұса бұрынгысынан өз талабын айтып, көз жасы көл болып, бұрынғы тілегін қайталапты. Сол уақытта Алладан бұйрық болып, ол тауға қарайды. Бір тау

өған сондай үлкен мың тау болып көрініпті, таудағы алтын, күміс, лағыл, гауһартастардың сан жетпес құбылған түрін, жөне бір таудағы жүз мың өз кейінн (Мұсаны) көрді. Осыдан кейін тағы дауыс келді: - Әй, Мұса, тауға қара! – деген. Ол тауға қараған кезде Аллатағала өзінің дидарынан тауға зөредей бір нұр түсіреді. Бұл нұрдан бүтін әлем күн сияқты жарқырап кетеді. Одан кейін өте қорқынышты дауыстар жаңғырығып, таудың бір бөлегі лаулап жанып, күйіп, Мұсаның көз алдында күлге айнала бастайды. Тағы бір таудың үсті жөне бір бөлегі судай еріп кетеді... Бұл халді көрген Мұса пайғамбар есінен танып қалады. Сәл кезде тағы періштелердің наразылық даусы естіледі.

- Әй, Мұса сен аллатағаладан ең ұлық нәрсені талап қылдың! – деген олар.

Мұса есін жинап, төуба қылып:

Алла, сенің дидарынды саған жақын үлкен періштелер де көре алмайды екен. Мен қате жасадым, кешір өзің жаратушы, құдіретті алла, - деп жалбарыныпты.

Алла тағаланың Мұсаға дидар көрсетпеуінің себебі: Аллатағаланың дидары бақи – мәңгілік көз болса, пөни тұрақсыз – көз. Пөни көзбен бақи дидарды көру мүмкін емес. Тағы бір үлкен себебі, аллатағаланың дидарын көру Мұхаммед ғалайһи-саламның нәсібі екен. Өйткені Мұхаммад Мұстафа Саллалләһу ғалайһисалам Миғражға шыққанда, аллатағала өған: “Дидарымды қиямет

күні көресіз” деп уәде еткен.

Мұсаның есі ауып жығылу себебі, ол тауға қарағанда үстіне кілем жамылып алған жетпіс мың кісіні көріпті. Олардың барлығы зікір, таспих айтып Аллатағаланың дидарын көруді талап қылып тұр екен. Сонда Мұса пайғамбар оларға Аллатағаланың жүзін он төртінші күні туған айды қорғендей көрерсіндер, деген екен оларға. Мұса пайғамбардың бұл хадисі мұстақып болып саналады екен шарифатта. Біздің халықтың өмірімен тұрмысына, ақынның, шешеннің жел сөзіне айналған “он төртінші туған айдай” деген сөз осыдан қалған екен. Өйткені өр айдың он төрті күні ай дөп-дөңгелек болып толысатыны сол уақытта-ақ адамдарға, яғни Мұса пайғамбардың заманында-ақ белгілі болған екен”, - деп Жидебай шешен, өзінің жол қысқарта айтқан шарифатын аяқтады, жанындағылар бұл кісінің мұнша көп, қызықты да қорқынышты көрінетін дүниені білгеніне таңғалысты.

Жидебай шешеннің сол заманда айтқан Мұса пайғамбар туралы әңгімесіне осыны жазып отырып, қазіргі дәуірдің адамы – біз де сүйсіндік.

(Енді содан бері кемі екі жүз отыз, екі жүз қырық жылдар өтті деп алсақ, жоғарыда Жидебай бабаның айтқанына қосымша, өзімше толықтыру ретінде оқушыларымызға бұл жөнінде, ислам жөніндегі сенімдеріне тиянақ ретінде ғылымға сүйене отырып, оқушыларымыздың көңіліне

тимейтіндей етіп біраз өңгіме біздің де айтқымыз келгені рас. Ол мынандай: “Күннің беті жерден үш жүз есе үлкен, ол бір жүз елу миллион шақырым қашықтықта екені, бастауыш ғарыштың (астрономия) білімі барларға да айқын. Ал, Галактикада (Құс жолында) Альфа шок жұлдызындағы кейбір жұлдыздар Күннің өзінен үш мың есе зор болғанда, оның қашықтығын жиырма бір қатар санмен оқуға ғана болатыны да белгілі. Қазіргі ең ұшқыр самолеттермен қонбай ұшқанда Альфа жұлдыздарына 7 млн. жылда ғана жетуге болады екен. Алла жерде де емес, көкте де емес, өзі жаратқан дүниенің ішінде де емес, дейді Ислам ғылымы. Осы орайда Ұлы Абайдың “Алланың ғылымы өлшеусіз, адамның ғылымы өлшеулі, өлшеулімен - өлшеусізді біле алмайсың” – деп түйгені қандай ғажап айтылған. Оны айтасыздар, біздің кітабымыздың осы жолдары жазылып жатқан уақытта теледидардан ғалымдар Бикеш шок жұлдызынан жаңа Галактика ашылғанын хабарлады. Не деген ғажап, дүние... Галактика аржағында Галактика, шексіздіктен шексіздік... Расында “ғылым қанша қарыштап кетті, білмейтініміз жоқ, құпияның бәрін таптық” деп қазіргі ғалымдар өздері де айта алмас. Өйткені адамның ғылымы Алланың ғылымының жанында Жер үстіндегі бір тарының қауызындай ғана шығар... бәлкім одан да кіші...

Демек, біздің ұғым дәрежемізде жаратушы

Алла, ислам ғылымында айтылғандай сол Галактикалардың сыртында ғой. Тіпті де біздің мүмкіндігіміз инектеулі ғой. Біз өзіміз “білеміз, игердік” деген өзіміздің Жер планетасының ол шеті мен бұл шетін көре алмаймыз ғой, тек айналамыздағы бірнеше ынақырымдық көкжиекті ғана көре аламыз. Соншама дүниені алып етіп жаратқан “Аллатағала өте биікте, дидары да аса зор, ұлық” делінеді, тіпті Ислам терең талданды, дейтін терең жазылған кітаптардың өзінде. Сондықтан тіршілікте оны көру мүмкін емес. Бірақ тек қана Исламды терең талдап, оның ғылымын ұлық дәрежеде игергенде ғана жұмбақ ойды азырақ сейілтуге болады. “Лаухул-махбуз” ғылымын, яғни о дүниедегі жағдайды оқытатын ұлық жоғары өку өрны Иранда Куфе қаласында бар делінеді, бірақ өған түсуге қойылатын талаптың қатандығынан бұрынғы ТМД елдерінен өзірше соны оқып, бітіргендерді көрғеміз де, естігеміз де жоқ.

Осы бір орайда бұрынғы Кеңестік жүйе кезінде Маркс пен Ленинді ғылым, ал дінді фантастика, қиял-ғажайып, мистика деп өқытқанына бүгінде күлкің келеді. Бірақ саналы адам мұны қашан да түсінеді, оны көп санасыздың сол шкірдің жетегінде күші бүгінге дейін жүрін, тіпті өздерінің парықсыздығына қарамай дау ашқалы келетіндерін қайтерсің!

Аристотель мен Платонның, Әл-Фарабидің,

Фома Аквинскийдің, Рене Декарттың, Э.Канттың, Сартлердің шығармаларын жұрт білмеді. Бүкіл өлемді жаратқан алланың барлығы, кеңестік жүйеде халықтың сорына айтылмады да, насихатталмады. Коммунистік жүйенің амбициясында шек жоқ. Мұхаммед пайғамбардың “Оқы, оқы, жөне оқы” деген ұлағатын Ленинге теліді. Мешіт, шіркеулерді таза жойып, бұрынғы Исламмен христиан ғұламалары және олардың кітаптарын өз әлінше ұрлап пайдаланып, ондағы тезистерді коммунистер айтты дегізін солардың аузына ұлағатты сөз қылып салды. Бұл үлкен әңгіме, бұған біз көп соқпайық, әйтпесе ұзын соқпаққа түсіп кетерміз. Тек осыған қосымша бірер ауыз түйіндейік. Гректің данышпан философиясы даналықты сүю деген ұғым, араб тілінде “фәлсәпә” болып аталады. Алла, ғылым, білімді де адамдарға тәрбие және бір жағы сынау үшін жіберген. Өйткені алланың көп сипаттарының бірінде “алла білімді, ол ғалым”. Сондықтан да Мұхаммад Мұстафа Саллааллоһу ғалайһисаламның хадисінен іздеген адам “Мен өдеп, төлім-тәрбие, ілімді кең таратуға жіберілгенмін” деген. Қараменде, Жидебай, Жарылғап, Сеңкібай батырлар мен билердің аллаға сенімі нық болған. Қайбір ұрыс-соғыстарда бұлар “бисмиллаһи рахман рахим” деп кіретін болған. Өған бұлардың бір-біріне жазысқан хаттары дәлел. Кобінесе Қараменде мен Жидебай хат жазысып тұрған. Хатты

сол өңірге бара жатқан сенімді адамнан, болмаса кейде арнайы адам жұмсап жіберетін болған. Ол тығылтаяндық оқиғаның маңызына қарай болған.

“Үшбу хатымызды Жидебай батырға арнадық, - деп жазылыпты, сол уақытта Қараменде бидің бір хаты. Стилль де, сөз емлелері сол уақыттағы, жөне жадид пен Ахмет Байтұрсынов өлінпесіне дейін қазақ сөзі араб графикасы ғана емес, емлесіне дейін араб сөзіне жақындық сезіліп тұрады. Осы күнгі, ескі араб емле, грамматикасымен шыққан бұлақтарды зерттеушілеріміздің оқып білуге қиналуының да жосығы бар. Өйткені ол уақытта сөз қазактікі әріп пен грамматика арабтікі болған соң көп қиыншылықтар кездеседі. Қазірден қолға алмаса Уфа, Қазан, Петербурғ, Москвада жатқан он жетінші – он сегізінші ғасыр тарихы, қазақ тарихына қатысты көп нәрселерге қол жету қазір оңай болмай тұрса, кейіннен қалай оңай болсын. Тағы бір-екі ауыз сөз сол уақыттағы өзіміз қолданған араб әрпі, араб жазуы жайлы. Көбіне жазуда дауысты дыбыстар қойылмай кететіндіктен, оқу қиындығы, немесе қате оқу пайда болады. Бұл қиындықты Гаспринский жолын салған усулжадид, А.Байтұрсынов жасаған төте оқу орнына келтіре бастаған болатын. Және Қараменде би: - Жидебай досымыз жөне ініміз іспеттес батырға ұшбу сәлемді жолдай отырып, алла тағала нәсіп еткен күндерді кешін, Үлкен көл аймағында жүрні жатқанымызды хабарлаймыз.

Алла нәсіп етсе өздеріңізбен Сеңкібай, Жарылғап батырмен кеңесіп, бұрынғыдай «бір жеңнен қол, бір мойыннан бас шығарып», сіздерді сағынғандықтан, Сағадан жоғары өрлеп Тоқырауынның бір ыңғайлы тұсына қарай жайлауға барсам деймін. Алдыңғы жылы Арқаның Айрық аймағына қарай жайлағанмызды өзіңіз жақсы білесіз. Өйткені сүйікті баламыз Келте батырдың жылын беру ниетінде болдық, және солай болды да. Сауал айтқанды естіп, өзіңіз де келіп халықтың игі жақсылары бір бас жиын болса деп едім. Бірақ сіз келе алмадыңыз. Енді бұрынғыдан жиі кездесін қауышып тұру жолдастарға міндет. Аллаға шүкір, бұрын майданда бар боламыз ба, жоқ боламыз ба деп жүргенде де сіздермен үзеңгіміз айырылмап еді, енді жасымыз үлғайған шақта жақын жүргенді қалаймыз, сізде солай ойлайды ғой деп үміт етем. Түбі өздеріңізбен ақылдасып Тоқырауынның бір қыс жұмсақтау өтетін жерінен қазіргі өздеріңіз сияқты бір қыстау салдырсам деген ойым және бар.

Үшбу, құрмәтлі, ғизатлы досымыз! Біздің бір балалар Шыңғыстауға барып қайтқан, Шаған бойының мына бір қаршығасын алып келінті, нағыз «тұйғын» өзі, Тоқырауынның үйрек, қазына салып қызықтаңыз беріп жібердім. Құдайға шүкір, бұрынғыдай қалмаққа алаң болмаймыз, жақын жерден Сеңкібай аға батырға солем қылыңыз. Алла ғұмыр ұзартса, саушылықпен кездескенше

қайыр, хош. Қараменде. 17... жыл.

Жидебай батыр, осы хатқа жауап қайтарды ма, жоқ па мәлімсіз, бірақ осы хаттан батыр әрі билердің риясыз көңілін түсінесіз. Біздің халықты «алтыбақан ала ауыз» деген атқа таңу бертінде, бөдандық дәуірінде басталған. Негізінен бір-біріне бауырмал халық. Әйтпесе жеті жүз жыл соғысқан қалмақты жеңе алмас еді.

Қараменде батыр, сонау хан жиыннан қайтып келе жатқанда көп соғысты, халықтың басынан кешірген, ой тұңғиығына салып келе жатыр еді. Бұл сияқты адамдар елді ұйытпаса, басқарып ұстап тұрмаса ел ел болмас еді, жұрт жұрт болмас еді. Қазақ деген халықтың болуымен болмауы деген сын сағатта осындай ерлер шығып еді.

XXIII – желі

Қазақ халқының менталі да, патологиясы да тіпті қан құрамының өзіндік ерекшеліктен даңқы ғалым ағаның Оразақ Смағұл дәлелдегені үшін кезінде қуғынға ұшырап еді. Өте қанның тазалығы болар, далада сақы өскендікі болар, тазалық қарсы нәрсені көтере алмайды. Сондықтан да полигонға қарсы тұруда халқымыздың организмі өте қиыншылыққа ұшырады...

Таза қанды халық дедік қой. Бір ғажабы сол заманның өзінде Батыс пен Шығыс «ат арытып, тон тоздырып» барып бір-бірімен құда болып алыспен хан араластырған. Бұл халықтың сол

уақытта-ақ, зиялы, білімді болғанының дәлелі емес пе...

Кітабіміздің өн бойында Сеңкібай батырдың есімі айтылып келеді. Кезінде Би ата аталған өзі батыр, өзі би кереметі көп адам болған Сеңкібай Оразғұлұлы шынында елінің қорғаны, алынбас қамалы болған. Қалың ел Арғындардың сол бір аумалы төкпелі заманға дейін де Сыр бойында көшіп-қонып жүргені бүгіндері ақиқат. Жоғарыда бұл туралы әжептәуір өңгімелегеміз. Арғыннан тараған Қаракесек рухының бір бұтағынан Қожас батыр деген кісі болған. Тарихта аса белгілі Әнет бабамен қатарлас та, силас болған.

«Әнет бабаң Арғынның бел баласы

Өзі би, өзі молда, ғұламасы...

деп «Қалқаман – Мамырда» ма екен, жырлағандай Әнет бабаң деген кісі қазақ халқының сол уақыттағы символикасы болған. Тіпті Қазыбек бидің де кезінде ол кісіден ұлағатты сөз үйренем, ғылым, білім үйренем – деп көшіп барып отырғаны да шындық. Әнет бабаң сол уақытта мұсылманша терең оқыған екен, терең мұсылманша оқу деген араб, парсы, түркі тілдерінде жақсы білу дегенге саяды. Ал, Әнет бабаң сол уақытта бүкіл қазақтың эталоны іспеттес болса, біздің халқымыздың оқу білімге деген құштарлығы оны әжептәуір дәрежеде игергені де емес, неге қазақ Бұхара мен Ташкенге, Самарқанға жуықтай береді, өйткені мешіттері мен медреселері бар, оқу

мүмкіндігі бар. Кейбіреулер сенбей жүргендей Өтейбойдақ деген оқымысты дәрігер Әбу-Синаның ғылымын әрі жылжытқан адам, оқу мен білім болмаса әл ғылымды қалай игереді? Қожас батыр жәрықтан тыс уақытта Әнет бабаннан мұсылманша сабақ алады екен, бір айта кететін, оқуға құштарлықтың жосығы ол қазақтардың үнемі соғыс жағдайында болуы, соғыс жағдайы өлім қаупін айтарлықтай жақындатады, ал қазақтар мұсылман болғандықтан иман көлималарын үйрену, яғни оқуда, сол уақытта бірінші орынға шығарған деп айтуға негіз бар. Сол уақытта оқу-білімді игерген көптеген уәлиоллалардың (әулие) шығуы қалмақты жеңуіміздің бір себепшісі сияқты. Әсіресе Қоқан, Бұхара, Хиуадан оқыған Кіші жүз әңірінде әулие-ишандар тіпті көп, айталық аты мәлім Бекет әулие сияқты. Одан бертін Орта жүзде де әулие-ишандар шыға бастайды.

Әулиелік дін ғылымын терең үйренумен келеді, бірақ Жидебай, Сеңкібай, Қараменде, Жарылғап сияқты адамдарды мүмкін – қадар халқының мүддесі үшін шығар аллатағала оларға жершілдік, көріпкелдік сияқты көп қасиеттер берген екен. Мысалы, Жидебай батыр айсыз қараңғыда былтыр бір жерде түсіп қалған кездігін тауып, найзасының ұшынын жерге ат үстінен нұқып тұрып, жанындағыларға біреуің түсіп алып беріңдерші, былтыр жорықта осы жерде сүйек мүжін отырғанда кездігім ұмыт қалыпты, ешкім алып кете қойған

жоқ шығар депті. Жанындағылардың біреуі түсін қараса расында жузі алмас тот баспаған кездік сол бойы жатыр екен. Жидебайдың Қаракерей Қабанбай силаған алма-жайы екі қызыл тулкі екенін жоғарыда айтқамыз. Абылайхан «Жидебайдың сондай түлкілері бар» дегенді естіи жорықта жүргенде, өзіше жақын бір адамға аңдытады, жеке шатырда ұйықтап жатқанда сығалап қараса төсінің үстіне қойнынан шығып кішірек қызыл тулкі шоңқайып отырыпты, жүгіріп Абылайханға айтуға келеді, екеуі барса, тіпті бір емес, екі түлкі қойнынан кіріп жеңінен шығып жүр екен. «Енді тиме депті», - Абылайхан. Хан өз көзімен көрген соң, бұл бүкіл қосынға жайылып Жидебай батыр тіпті аруақтаныпты.

... Жөрықтан тыс уақытта Арқадан елге келін Жидебай өз ауылында бәйбішесінің үйінде жатады. Ол уақта «тоқал» деп атамайды екен, тағы бір, немесе бірнеше әйел алса, оларды «кішілікке» алған деп атайды екен. Жидебай батыр жеті әйел алған. Ислам шарифаты тәрт әйел алуға толық рұқсат етеді, бірақ алғашқы әйелдердің ризалығы болу керек, дейді. Оқушылар: «бұл жазушы Жидебай шешенді, діндәр ғылым қойып еді, кәп әйел алғаны шарифатқа қайшы емес пе? - деп. Тәрт ойел алғанның үстіше соғыста қолға түскен есрейлер (тұтқындар) есебінен ондай әйел кәнизакқа жатады, ал кәнизакқа иесі қандай тұрғыда олжа ретінде қарайды. Бұл туралы ескі

шариғатта көп айтылған, нақтылы іздеген адам өзіне жауап алады. Жоғарыда бір жерде Қарашор, Ер-Тоғалақ Қожан батырдың 19 әйелі болғанын айтқамыз, ол да осындай төртінде бола алады, төртеуі некелі болса, қалғаны жорықта қолға түскен қалмақ қыздары, көнизак есебінде. Бір айтатын Қожан үлкен батыр болған, әр жорықта қолға түскен қалмақтың мүлкіп, мал-жанын, ол уақыттың ғұрпы бойынша сарбаздар бөліске салатын болған, сонда «мынау батырдың өз үлесі», деп қарамағындағылар силаған. Әттең Қожан батыр туралы қазір деректер тым тапшы, бірақ қазақ халқының азаттығы үшін айқасқан әзіндік үлесі бар батыр екеніше дау жоқ.

Жидебай батырдың сол өйелдерінің бәрінен ұрпақ тараған. Әрине, қазір олар үлкен елге сіңіп кеткен. Біз Жидебай батырдың әрі би, әрі шешен болған адамның ерекше қасиеттері туралы бір жағы, кезінде үлкендерден естігенімізді, тағы басқа кейбір жазба деректерді пайдаланып сөз етіп отырмыз. Басында осы өңгіме Сенкібай батыр әрі би, әрі шешен туралы басталып келе жатқанда Жидекең «киіп» кетті. Сенкібай бабаға қазір ора-лармыз...

Жидекең Арқада демалып жатқандағы бір қызық оқиғаны тіліміз жетсе айтпақ болып отырмыз. Арқа демекші, басқа өңірдің адамдарынан «Арқа» деген не, неге кейде «Сарыарқа атайды» - деген сұраққа тиянақ айта кетсек деп едік.

Негізінен «қазақтың уақ шоқылы аймағы» деген жағырафиялық атауға жалпылама ие болған, бірімен-бірі жапсарлас, араларын кіші-гірім жазықтармен қыраттар бөліп жататын Сарыарқа алқабын Қарқаралы, Кент, Кешубай, Берікқара, Қызыларай және Қараағаш таулары құрайды, енді бұлардың арасы бір-екі күншілік жер, аралары сары дала... Кешубай тауы елеусіздеу болғанмен, бұрынғылар «Көзі жаман Кешубай» деп атапты, оның мәнін қазір ұғасыздар, осы Кешубай Сарыарқаның берекелі су айрығы. Терістікке қарай осы таудан бастау алып Жарлы, Талды, Түндік өзендері ағады. Енді бір топ өзендер оңтүстік жаққа бет алады, олар: Ақтайлақ, Дәнблан, Сарыбай және Қаршығалы өзендері Кешубайдан бастау алып, әжептәуір жол жүріп Қусақ өзеніне жетіп, ал Қусақ болса Тоқырауынға құяды. Бұл айтып отырғанымыз Сарыарқаның үлкен су күресінің біреуі. Енді екінші табиғаттың Арқаға силаған бір ғажап феномені бар. Ол Қайдауыл – Шеруке деп аталатын жер. Осы жер Арқадағы ең жер биігі болуы тиіс. Осы әжептәуір жазық боп келген дөңес жерден көп бұлақтар бастау алады да, екі бағытта аға бастайды, батысқа қарай Шерубай – Нұра бастау алады да, шығысқа қарай Тоқырауын, кітабіміздің басында-ақ айтқан сүйікті Тоқырауынға жатып, арна ашады. Әдетте дүниедегі өзендердің көбісі үлкен мұзды таулардан бастау алады, үлкен мұздықтар еріп, өзенге

бастау солар болады. Ал Арқа жеріндегі өзендер, суды жер астынан алады... Кей бұлақтар лақ ағызардай гүрілдеп атылып ағып жатқанда жаратушы күдіреттің шеберлігіне тәнті боласыз! Жоғарыда аталған үлкенді-кішілі өзендер жол бөйғы сансыз бұлақтардың суын өзіне қосып алып жосылады. Бөрінің барар жері үлкен теңіз. Тоқырауынның ең алғанқы бастау алатын жері сөл Қайдауыл – Шеруке, мына жағы Жалаңаш деп аталатын қыстау-жайлау, жатаған екі кішірек тау, арасы қысаңдау сай, сайда қалың, тығыз тал, қайың өскен, тіпті арасына кіріп бару да оңай емес, осы сайдың басынан жылай аққан кішкене сулар Тоқырауынның бастауы дегенге сенгің де келмейтін сияқты. Екі кішкене таудың бір жағын қапталдай оңтүстікке, ойға түссеңіз, жаңағы екі тау арасындағы қысаңнан гүрілдей ағып жатқан екпінді суға кездесесіз, өлгі жүлқына аққан су үш-төрт шақырым ойға қарай шыға жан-жағынан «мені де ерте кет» дегендей кішкентай сүйкімді бұлақтарды қосып алып, енді қарасаңыз үлкен арнаға айналған. Төрт жүз шақырымдай жүріп Балқашқа құяды. Осы берекелі өлкеде жоғарыда біз өңгіме етіп келе жатқан батырлар өмір сүрді. Жидебай батыр Тоқырауынның бойында, қыстау-жайлауы да сонда болып, көшіп-қонып жүрді. Қараменде би де түбі Дересінде болғанмен Тоқырауын бойынан алыс кетпеді. Көбінесе Тоқырауынның Балқашқа құяр сағасы – Саға деп атал-

ды. Осы Сағада қыстау салды. Жазда Жидебай, Сеңкібай батырлар бір-бірімен жер қорымайтын. Жарылғап батыр болса кішкене бүйірлеу Ағадыр, Ақшатау жағында өмір сүріп жатты. Сеңкібай батыр өзінің сүйікті Қызыларайында Тоқырауынан сәл бүйірлеу таулы, ағашты, бұлақты, көкорай шалғыны бар, жазда неше түрлі өсімдіктің көз жауын алатыны сондай, өз жайлауыңды тани алмайтындай ғажап өлке еді бұл. Сеңкібаймен Жидебай қазақ халқына қатысты ұлы оқиғалардың бірінен де шет қалған емес. Бұларға Жарылғап батыр қосылатын. Қараменде ауылға басшы қылып көбіне Сана биді, немесе Орманбетті қалдыратын. Дересін Қараекең еліне айтулы күт мекен болды. Қараекең көбіне ауыл шаруасына қарай алмағанмен оның кемтігін Сана би толтырушы еді. Бұл кісі асқан жершіл, ауа райын дәл болжап отыратын адам еді. Сондай қасиеттерінің арқасында елге береке кірді. Адам да мал да өсті. Туысқандар Шыңғыстаумен байланысты үзген жоқ. Тіпті Кенгірбай би жасы үлкен Қараменде ағасына сәлем бере келіп бір жылы елдің жақсы жағдайына мерейленін бірер ай аунап-қунап жатып кетті. Ел есін өбден жиған, айтысатын, жырлайтын ақындар көптеп шыға бастаған...

XXIV – желі

Жоғарыда Сеңкібай батырдың бабасы Қожас батырды айтып келе жатқамыз. Қожас Орта

жүздің ақылгөйі, батагөйі, өзі ғұлама оқымысты, өзі бар өнерді игерген Әнет баба Кішікұлымен жас болса да өте сыйлас болыпты. Қожас батырды жақсы көргеннен, әрі қызының текті батырға барғанын қолайлы, дұрыс көріп бір-бірін ұнатқан Қожас батырмен Тоқта сұлу деп аталған өзінің кіші қызының шаңырақ котеруіне рұқсат еткен. Жоғарыда да айтқамыз, «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламада» Әнет бабаң жүре алмай жұртта қалып қойған екен, деген бір сөз көп айтылады. Шындығында бұл қазақтың көрген қиыншылығын бейнелеу үшін айтылған, өсірелеген сөз. Әйтпесе бастарына қандай қиындық түссе де Әнет бабанды бірде-бір қазақ баласы тастап кетуге дөті жетпес...

Қожас батырмен Төкта сұлудан Құлбас, Бектас есімді перзенттер дүниеге келеді. Бектас та ожет болып жасынан жорықтарға қатысып жүреді, бірақ, өл уақытта жазылып қалмай ол кісінің жаугершілік істері жөнінен көп айта алмайтынмыз рас. Бектастан Мойнақ, Бөрғөз, Оразғұл есімді балалар туып, бәрі де өз заманының атақты адамдары болады. Осылардың ішінен Бөрғөз жасынан қолына қару ұстаған жекпе-жекке шығатын батыр болған. Мойнақ жас күнінен ақ сөз ұстаған. Ел ішінің дау-шарларын шешуге қатысқан. Мөйнақ би атанған, өз заманында өңірге, әсіресе Қаракесек ішінен белгілі болған адам.

Сеңкібай батырдың асыл тегі туралы оқушыларымыз кеңірек білсін деген ниетпен,

батырдың өзінен жоғары екі-үш атасын таратып отырмыз. Бектастың бір баласы Оразқұл дедік қой. Осы Оразқұл халық қадірлеп Ожаң деп атаған екен. Тіпті «Ожаң тұқымынан ғой» деген сөз біздің заманға да келін жетті. Демек, жаман адам болмаған, үлкен дәулет иесі, құрмет иесі болып, көп жасап, жүз жасқа жақындап барып дүние салған екен. Оразқұл да сол уақытта мұсылман ғұрпымен бірнеше әйел алған. Мысалы, үшінші әйелі қарақалпақ қызы болған. Бұл Қаракесектің Жиделі-Байсында тұрған кездері болса керек. Әйтпесе Сарыарқаға қарақалпақ қызы қайдан келсін. Оразқұлдың бөйбішесінен – Сеңкібай, Ақкісі, Желтау, Найза, Ақжол, Балта, Қылыш, Жолдыбай есімді сегіз ұл туғанын айту керек. Солардың ең үлкені тол басы – Сеңкібай. Екінші әйелі Үйсін елнің текті бір атасының қызы Сырымбике деген кісі екен, одан: Шой, Қойсары, Тайсары, үшінші әйелінен Сасықбай, Далбатау деп аталатын Қаракесектің Қара бұтағынан тарайтын ұрпақтар туған. Өздеріңіз біліп отырғандай Далбатау, сол, Баяндағы Далбада туғанын әйгілейтін құжат іспеттес. Бұл кісілердің бәрін шежіре тарату мақсатында тізбелеп отырғанымыз жоқ. Бұлардың көпшілігі сол уақыттағы қазақ өміріне белсене қатысқан адамдар. Мысалы, Шой қазақтардың Ұлы Отан соғысында ағасы Сеңкібаймен тізе қоса соғысқан әйгілі, атаққа шыққан батыр болған. Тіпті белгілі болғаны сондай Бұқар жырау

өзінің жырларында бүкіл батырларды атамаған,
тек белгілі бір ұлкен ұрыстағы ерекше қайрат
қылғандарды атаған:

Қалденменен ұрысып,
Жеті күндей сүрісіп,
Абылайдың қасында
Бастарын бай тігісіп,
Сондай ауыр жорықта.
Қанды сонау соғыста
Бірге болған батырлар
Мыналар еді егесіп
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай,
Беті қайтпас арыстар,
Шақшақ ұлы Жөнібек,
Серкеқара Тілеуке
Қарақалпақ Құлашбек,
Тігіден шыққан ертерек,
Шапырашты Наурызбай,
Құдаменде Жібекбай қасында,
Бақ-дәулет басында.
Сенкібаймен Шойбек бар,
Қасқараұлы Молдабай
Таңсыққожа Мамай бар,
Қатардан жақсы қалдырмай
Айнақұл, Бөти ішінде
Өңкей батырды жиысты,
Абылай салды жарлықты!

деген Бұқар баба жырында жоғарыда айтқаны-

мыздай санаулы есімдер аталса соның екеуі Сеңкібай, Шойбек ағайынды батырлар.

Қазақтың халық ғұрпында үлкенге жол беру, силау бір жосын болатын. Сондықтан көп жағдайда Сеңкібай батырдың аты көп аталып, Шой аты көлеңкеде қалады. Сол кезде Шой үлкен кісілікті адам болған. Өзі жасаған көп батырлық, ерлік уақиғаларын жасы үлкен де Сеңкібай ағасына байлай берген. Әйтпесе, оның Бұқар бабаның ерекше мыңнан біреуінің атын атайтын жырында тегін аталып тұрған жоқ. Шой батыр Шапырашты Наурызбаймен төс қағысқан дос болған. Бір жолы досына алыстан ат арытып барғанда үлкен, сыйқұрмет көрген. Екеуі де ғылым, білімді жақсы көрген, көреген де білікті адамдар болған. Екі батырдың ақылдасуымен қайтып келе жатқанда Түркістаннан ба, Қарнақ медресесінен атаулы қожалардан ризашылықпен оқу-білім, мұсылманшылықты тарату мақсатында Арқаға, оның ішінде өзі мекендеп отырған Қызыларайға алып келіп, шұрайлы жер беріп, жағдай жасаған, солардың ұрпақтары бүгінде берекелі ұрпақ болып, өсіп-өнген... Ұмытпай тұрып, айта кету керек, Шой бабаның бейіті Қызыларайда, кейінгі ұрпақтары үкімет, республика дәрежесінде болмаса да басына тас қойып, бейітін жаңадан көтерген. «Өлі арыстаннан тірі тышқан артық» деген қайран бабалар, ұрпағына көл-көсір, астымен-үсті бірдей қазынаға толы жер әперіп кеткен Сеңкібай,

Жарылғап, Жидебай, Қараменде сияқты бабалар емес пе? Оңтүстік өңірде Саңырық, мүйізді Өтеген, Сүраншы, Саурық, Райымбек, Наурызбай (Шапырашты) бабалар да осындай тұғырда еді. Бодандықтың екі жүз жылында бұлардың бағасы төмендеді. «Қарнымның ашқанына ренжімеймін, қадірімнің қашқанына ренжимін», - деп сол бабалар және айтқан. Жеті жүз жыл соғысып, жеті нәубетті басынан өткерген қазақ халқын аллатағала көп сыннан өткізіп келген екен, сол сынның бөрінен қинала, қысыла өтіп, өйтеуір аллатағала жер бетіне қалдырды, жарылқады. Дүниеде мұндай сыннан өте алмай жойылып кеткен халықтар, ұлттар, ұлыстар қаншама?

Сеңкібай жоғарыда айтылған елге силы дәулетті Өразғұлдан туады дедік. Жас шағында ат жалын тартып міне бастағанда-ақ, күнімен, оңтайлылығымен, қақпа сөзге шеберлігімен Сеңкібайдың қабілеті айқындала бастады. Ол уақытта сол өңірдің биі Мойнақ би болатын. Тағы айта кетейік, Мойнақ би Сеңкібайдың әкесі Өразғұлмен бірге туысқан, одан үлкен. Бұлар қатты силасқан. Жас шағында Сеңкібайды Мойнақ би еншілес қылып алып, өз жанына ертіп жүрген. Өз баласы Қарамырза да дауға, билікке араласқанымен шешендігі де, шешімділігі де басқа өнері де Сеңкібайдан кем соға береді. Адам баласы — пенде ғой... Басында Сеңкібайды қолпаштап жүрген Мойнақ атасы, өз баласының кемшілігін

көрмей бағыт алып бара жатқан Сеңкібайды қызғана бастайды. Бұл екі ортада бұған бірнеше оқиғалар, бұл қызғаныштың орбуіне онан өрі жағдай жасайды. Дауға, басқа рулардың атап айтқанда Қуандық Алтайдан, Сүйіндік Қаржастан да келін ара билікке шағынып тұрады екен. Сеңкібай он бес жасында-ақ есіктің алдына келіп түскен даукестердің дауын, байшогелін тындап өзі-ақ шешіп жібере береді. Мұнысымен ол «Мойнақ атасының жұмысын жеңілдеттім», деп ойлайды. Сойтсе атасы басқаша ойлапты... «Туған балам, Қарамырзаға жол бермегені былай тұрсын, менің өзімнің алдыма шыға бастады, бұл әдепсіз шіркін»... деп кіжінген Мойнақ атасы Оразғұл інісіне сәлем айтады, - мен десе, Сеңкібайды «шіріген жұмыртқа» деп елден бездірін, болмаса ебін тауып оққа байласын» – деген. Бұл сәлем Оразғұлға қанша ауыр тисе де даланың қатал заңы, қазақы ғұрыппен өскен адам, Сеңкібайды інақырып алып: - балам, үлкеннің алдына шығып, ғұрыпты бұздың, сенен үлкен үміт күтуші едім, амал жоқ, елден кет, кейінгісін көре жатармыз», - депті. Мойнақ ағасының да, елдің де көңілін аулау үшін, үйдегі мылтығына оқ салып «шақырып өкеліндер Сеңкібайды, әдепсіз шіркінді, мынау оқпен атайын» – деп кіжінеді. Сеңкібай әкесінің ойын түсініп қашқан болады, беті ұлы нағашылары Әнет бабаң ауылы, Тобықты елі, Шыңғыстау. Ұлы нағашы жұртындағы үлкендер Қожас

батырды ұмытпапты, қатты қарсы алып бір айдай еруледі, бірақ бұл елден алысқа кетпесе маза болатын болмады, қанша айтқанмен Қаракесекпен Тобықты елдерінің арасы аса алыс емес, ат аяғы жететін жер, Мойнақ атасы өлі шала бүлінулі екен. Ақкісі, Желтау, Найзалар жылқы қараған боп осы елге артынан келіп кетті. Ел ішімен, ағайын тыныштығын ойлап, Сеңкібай бауырларымен қоштасып Оңтүстікке тартты. Бауырларымен Шыңғыстауда қоштасып тұрып Сеңкібай өзінің ешбір жазығы жоғын ойлады, бар жазығы сол өзіне жаушылық ойлап отырған кеше ғана туған өке баладай боп жүрген Мойнақ атасының бұзылып, бұл дегендегі пікірінің жылдам теріске өзгеріп шыға келуі. Бауырлары да ақылды болатын, әсіресе кішісі Желтау: - «Ата, біз ұшеуіміз де тіпті сізбен бірге кетейік», - деп қалды. - Айналайын бауырларым, елге қайтындар, төртеуіміз бірдей, сиымсыз болармыз. Оның үстіне төртеуімізге бірдей тамақ керек, болар, сабау басты төрт жігіт тыныш жүре алмаспыз, мұның аяғы, бүліншілікке соғар, сендер елге қайтындар», - деді. Көмейлерге ащы, мұңды өксік тығылды. Бауырлардың қимас сезімі оянды, тіпті бауырлары ашық жылап та жіберді. Өзі де сондай күйде тұрса да Сеңкібай оларға зекіген болды: - Жә, жас балаларға ұқсамай, маған кездескендеріңді елге айтпаңдар, тек әкеме ғана білдіріңдер, - деп тапсырып, Шаған өзенінің оңтүстік жарлауыт жаға-

сында айырылысты...

Сеңкібай үдере тартып Ұлы жүз жеріне жетті. Екі жылдай сол елдің жігіт-желеңдеріне басшы болып жүрді. Жасыратын не бар, кейде ел ішінің де барымта-сарымтасы болады, көп болмаса да оған да қатысты. Арқа қазақтары бірінғай қалмақпен жауласса, бұлардың қалмақтан басқа да жауға татитын Қоқан деген қоқимасы бар екен. Ұлы жүз жағы біздің қарауымызда деп алым-салық төлеңдер деп, елді шулатып кетеді екен. Әр елге қойған қуыршақ бастықтары бар, оны датқа деп атайды. Датқаның ішінде де халқын сатпай, айламен Қоқандықтарды жаулыққа жібермей тұрғандары да бар. Сеңкібай тұрған ауылды шулатып он шақты Қоқан жасағы келді, бұларда мылтық бар, біздің қазақ жасақтарында көбіне садақ, қылыш, найза, шоқпар. Қоқандықтар болса, Қытаймен байланыс қылып осындай пілте мылтықтармен садақтың орнына қаруланған еді, бұлардың кеудесіне нан пісіп жүргендері осы мылтығы барлықтан ба, деп айлады, Сеңкібай. Қоқандықтардың қамалында зеңбіректері де бар, ал пілте мылтықты өздері құйып жасауды өжептөуір игерген болатын. Пілтелі мылтықтар кітаптың басында айтылды, қазақ ұсталары да соғатын болды, бірақ соғудың, құймадай емес, жұмысы өте көп. Сондықтан қазақ ұсталары өлі бірен-саран жасаудан ол кезде асқан жоқ еді.

Жасақ иттерді шулатып ауылға кірді, жұрт

үрейлі, бұл сұрқиялар өздерін мұсылманбыз дейді, бірақ істейтін істері мұсылманға ұқсамайды. Зорлық-зомбылық, алым төлемедің деп жарлының жалғыз сиырып алып қою бұларға түк емес. Біреудің төуір қызы болса, тығылып қалмаса бұлардан алып қала алмайсың. Өздерінің жегенін жабу үшін, үлкен бастықтарына апарып силайды екен.

Айтқандай, ауыл шетіндегі үйден бажылдаған өйел даусы естілді. Сеңкібай сол ауылдың бір үйінде жатқан болатын, биыл екі жылға жақындады бұл жақта жүргеніне, енді, туған Сарыарқаны, Қарқаралы, Қызыларайды сағынды. Сылдырап аққан бұлақ, жаздың кок майса құрағы есіне түсіп, ауылдың біраз жігіттері сейілдеуге аттанып кеткен, бұл бармай қалып еді. Енді мынандай оқиғаның куәсі болды. Бұдан бұл жаққа келгеннен бері естігені болмаса, қоқандықтардың осындай зобалаңын бірінші оз козімен көруі еді. Шеткі үйден жылап, барқырап жүрген кейуана екен, екі баласы бірдей қалмақтармен соғысқанда опат болған екен. Ауылда көп жігіттер болса бұлар да қаймығады, алым-салым дегенде, қолында тізімі де түгі жоқ, өздері надан, құл есебінде жүрген пақырлар, алуға келгенде қайырымсыз, сондықтан бұларды қазақтар Қоқанның сарты деп атайтыны да осы қайырымсыздықтарынан еді. Снырды біреуі жетектеп, біреуі айдап, ауыл шетінен аулақтау шығарып жатағандау қашарларға мінген, жандарына жиналған малды айдап жүретіндерге

тапсырды. Бұлар мұны ғана алып кетпейді, аңдып, бұл ауылдың азаматтарының сейілдеп кеткенін сезіп келген қулар. Мойнындағы мылтықтары қоқаң-қоқаң етеді. Сеңкібайдың білуінше пілте мылтықты мойынға асып жүргенде ату қиын, аттан жерге құрып, оқтаулы болғанмен пілтесін ширата дұрыстап, шақпақпен от беру керек. Қолма-қол айқас жағдайында тіпті пайдасы жоқ, десе болады. Бірақ, мылтық аты бар, осындайда халықты қорқытуға қолайлы. Осы ауылдағы үйлердің ішіндегі төуірі Сеңкібай отырған үй еді, алты қанат ақ үй, Сеңкібай осы жаққа келгелі жолдас болып жүрген жігіттігі еді. Бұл өзі батыр жігіт, осы ел Шапырашты аталса мына жігіт Наурызбай деген жігіт. Жастары шамалас, екеуі өте силас, Сеңкібайдың өз елінен неғып жүргенін өз аузынан естіп білген. Тегінде, Наурызбай сияқты жас батырдың ауылына өрине білген адам жоламайды, мыналар да сөндайлар болды. Бетін қайтаруға болар, бірақ, бұл қоқандықтар шиебөрі сияқты, олар қой қораның бір шетінен қусаң екінші інетінен барып бассалады ғой, бұлар да солай, мынау ауылдан қусаң, келесі ауылға барып, жуасты жүндейді. Кімге арыз айтып інагынасың, Ұлы жүздің ханы Әбілмәмбет өте жуас адам. Бұл өңір ия, құдая, берегөр, Абылайды, ханды десін отыр. Бұлардың да соғыстан көз аніқан кезі аз. Абылайдың кейінгі кезде үш жүзді біріктіре бастағанын бұлар, аңыз ретінде біледі, қалмақпен

шайқастағы жеңістерін де естіп аңыз ғылып айтып отырады, ақындары дастанда шығарған. Жас Наурызбай – Бөгенбай батырдың көзіне түскелі екі жылдай болған. Бір-екі ұсақ соғыстарға қатынасқан. Ал, Сеңкібай болса, әкесінің нұсқауымен Бөгенбай батырды ел жақта жүргенде іздеп барған, ауылдағы жігіттермен, аударыспақ, садақ ату, қылыш сілтеу, найза сұғу және лақтырыс сияқты соғыс ойындарын үздік көрсетті. Сонда шау тартып қалған Бөгенбай: - Мына Қаракесек баласына риза болдым, өзі кім десек Қожас батырдың немересі болып шықты, - ал, ауыл балалары осы Сеңкібай құсап игеріндер соғыс ойынын, қимылдайтын күн алда, мен айтты десендер, бір күнде-ріңді бос жібермеңдер, соғыс ойынына жаттығыңдар, ат зорыққанша емес, болдырғанша, енді бір ай жаттығу жасаңдар, мұны жас батыр Сеңкібайға жүктедім, мизам шыға жаттығу тоқталып, маңайындағы елдің жігіттері де еліне барып тынықсын, аттарды жарты айдай тойындырып, ар жағында жаратып ұстандар, - деп қарт батыр, Сеңкібайға батасын беріп еді... Шапырашты Наурызбайды да Бөгенбай білген соң екеуі бауыр болып кеткендей еді.

Сеңкібай өзі ширығуда еді, қуаты бойына симай, қалмақтармен үлкен соғысқа Наурызбай екеуі бірге аттанбақ.

Азаттың дегеннің күр кең далада бетімен жүре беру емес екенін болашақ жас батыр жақсы

түсіпгендей болды.

Кең қазақтың даласында бөріше жортып жүрсең де құрылған тордан құтылып кете алмайды екенсің. Тағдырың бір алланың қолында болсада, өз елінде, өз жерінде басқа біреуге неге бас ұруымыз керек. Сеңкібайдың ойы тордан шыға алмай бұлқынған Қарқаралының ақ тиініне ұқсады.

Әлгілердің бес-алтауы осы жаққа, ақ үйді бетке алып келеді. Қоқанға қазақтар төлеп тұруға тиісті салықты сылтау етіп, әжептәуір нәпақа түсіріп кетпек. Мана шеткі қараша үйге келіп сиырын алғандағысы бопсаның бір түрі, «калғандары қорқа берсін, сұрағанымызды беруге даяр тұрсын» дегендегі шолақ ойлары. Қоқандықтар зекет, құшыр, құшинаш деп салықтың түрлерін тауып алған. Бірен-саран қазақтар болмаса, өз еркімен апарып беретін біреуі жоқ. Бұл өңірдің қазағының көбі «қоқандықтарға салық төлейтінін білмейді де, тек қолынан тартып өкеткенде ғана «әттеген-ай» деп қала береді. Ұлы жүзде тегінде Арқадан ғөрі халық та тығыз. Қосылып кетсе Қоқан түгілі басқаға да сес көрсететіндей күш бар, бірақ бастары бірікпеген соң, лаж не, Қоқандықтар соны біледі, мұсылманшылықты жамылып келетін қулығы бар, күміс пен алтын іздеп, малдың, аттың, қойдың семізін аламыз, дейді. Кейде қарулы палуан жігіттерді Қоқан қорғанысына әскерге де алып кетеді. Адамға

тұтынуға жарамды нәрсенің бәрін салыққа деп ала береді, биыл алып кетсе, ендігі жылы қайта айналып соғады, әйтеуір бітпейтін салық...

Үйге таяп келе жатқанды көріп жас батыр жүрегі дүрсілдегендей болып есік алдына шықты. Сен: кем... әнәңды... деп ұзын сарт мұны ықтырып алмақ боп, қамшысын сілтеп қалғанда Сеңкібай оң қолының қырымен әзіпе тұспа-тұс келіп қалған ұзын мойын омыртқа тұсынан қағып қалғанда мұрттай ұшты, басқалары жабылам дегенше, біреуін әзінің жас күнінен машықтанып келе жатқан әдеті бойынша аяқпен теуіп, иығымен қағып бес-алтауын үйіп тастады. Көтеріле берсе «ыңқ» еткізіп тағы ұрады. Қолының қышуын бір қандырды, ауылдағы бар адамдар, қатын-қалаш, қыз-қырқындар мына тамашаны көрін таңғалысты. Бөрі Сеңкібайға қызыға қарайды. Шеткері бұлар елден жинап өкеле жатқан малды бағып тұрғандар бір ширақтауы келіп ол да бұлардың жанына сұлады. «Тепкілеңдер, білгендерінді істендер» – деп бұйырды жас батыр. Көпке дейіп бұл ұзын ала шапандылардан қорқып қалған ел маңайларына келе алмады, қылышпен кесіп, найзамен түйрелген емес, жұдырықтан бітеу жара болған бұлардың бет пішіні бұзылып, түрлері өзгеріп тіпті «ака» деп бірін-бірі таный алмайтындай күй кешті.

Сеңкібай ауылда жүргенде бес-алты жігітке «бәрің әбден ұстандар» дейтін. Олардың бірі

қолынан, бірі аяғынан ұстап, сирағынан ұстап болғанда «болдындарма?» – деп сұрайтын. «Болды» дейді олар. Сол кезде ышқына айнала сілкіп тастағанда бес-алты жігіт тым-тырақай ұшып кетін, құлап жататын. «Мына қоқандықтарды сабаймын деп кім ойлаған» – деп қойды ішінен Сеңкібай.

- Шынында да осыларға мына ауылда қалғандардың да әлі келмей ма? – деп ойлады Сеңкібай. Кешке қарай еркектер жиналды. Күндізгі оқиғаны көріп, кейбіреулері састы, қоқандықтар мұны тегін қоймас деп. Болар іс боп қалды. Осы оқиға Сеңкібайдың елге қайту туралы ойын біржола бекітті. Наурызбай досымен ақылдасып Төле бидің Шу жақтағы ауылына жүріп кетті. Төле би аулына келсе, Төле бидің тәрбиесінде біраз болған жиені Қаракесек, тіпті Сеңкібаймен туысқандық жөнінен алыс емес Киікбай деген ширақ жігіт бар екен. Екеуі таныса келе оның шын аты Жиенбай екенін білді. Киікбай деп ширақтығына бола атап кетсе керек. Төле би өзінің белгілі бір-екі адамын бұларға қосып берді. Төле би Сеңкібай аузынан бар болған оқиғаны естіп білді, мұндай оқиға қазақ арасында жата ма, Мойнақ биді, Төле біледі екен, басын шайқап өз орындарына тиісті тапсырмаларын беріп, бұлар аттанып кетті. Қанша айтқанмен Сеңкібайсыз өткен екі жыл Мойнақ ақсақалды да сабасына түсірген екен, ел шетіне жете бере бұлардың

естігені жағымды хабар болды, Мойнақ атасы, ойласа тіпті бүлінген ештеңе де жоқ екен. Тек бидің өзі қыздырманың тіліне, дұшпандарының екеуінің арасына жік сала айтқан сөздеріне сеніп қалғанға ұқсайды, осы екі ортада қызғаныш бас котеріп, аяғы Сеңкібай елден кеткен. Барлығы Оразғұл әкесінің аулына бармастан Мойнақ атасының аулына келді. Би кемседеп қарсы алды, құшақтап Сеңкібайдың маңдайынан опті.

- Мойнақ би: - Қарамырза сендей ұқсата алмайды, сөзді түсінгенмен ұқсата алмай қалады, билікке болбыр, түбі бәрі озңе қалады, балам! Шалға ашуланба, коңіліңдегіні таста! – деді. – О, қасиетті би ата, бәрі өз төрбиеңіз, мықты болсын соны көбірек қабылдаған ынығармын, - деді – сізде мені кешіріңіз түк бөлмағандай, - деп ұяла тіл қатты. Мойнақ атасы жанындағы Төле би жіберген екі татуластырушыға бір-бір бесті ат пен ынапан кигізіп, бір кезде жақсы біліскен Төле биге сәлем айтып, бір айғыр үйірлі жылқы, әлгілерге қосалқы ауылдың екі-үш әлді жігіті Шуға қарай айдады. Бұл сый Төле биге жіберілгенімен Сеңкібай атасының өзін енді қандай бағалайтынын ұққандай болды... Бұдан кейін оз аулына келін ата-анасымен көрісті, Ожаң баяғыда «атуға» деп шын ниеті болмаса да оқтап қойған оқ Сеңкібайдың басынан асырыла атылды.

...Бұдан соң Нұра жағасындағы қиян-кескі соғыста Бөгенбайдың батасымен астындағы Кок-

дауыл тұлпарымен ойнақтатып Ноян Қорен дегенге Сеңкібай жекпе-жекке шығып жеңіп еді. Осыдан бастап басында батыр, кейіннен қалмақты әбден жеңгеннен кейін Би-Ата аталып өмір кешкен Абылайханның сөғыстағы сенімді серіктерінің бірі болған, кейінгі ұрпаққа созімен де, ісімен де өлмейтін із қалдырған Сеңкібай Оразғұлұлының даңқты дәуірі басталып еді.

XXVI – желі

1730 жылдардан бастап қазақ қолының ішінде Қараменде, Сеңкібай, Жидебай, Жарылғап сынды Арқаның ерен батырлары жүрді. Сеңкібай жоғарыда айтқанымыздай Ноян Қоренге қарсы жекпе-жекке шығып жүргенде жиырма жаста еді. 1730 жылдың көктемінде «Арғанаты» тауында, Ұлытау өңірінде Абылай Үш жүздің атқа міне алатын баласына, қазақ баласына жиналуға үйден хабар таратты.

Бір жарым айдың ішінде Үш жүздің қырық мың адамдық қол жиналды. Абылайхан қалмақтарға нешуші соққы беруді ойлайды. – «Егер қалмаққа өліміз жетпей шегінсек, қалмақ бізді жер бетінде тірі қоймайды, екiнiң бiрi, не басымызды жаудың жаңғырығына салу, не атымызды ойнақтатып жеңіспен қайту. Қалмаққа әліміз қаптал жетеді, ұйымшылдығымыз жетпейді», - деген Абылайхан. Осы жолы «алла жолына» деп ақбоз ат шалып, ишандар, молдалар, елдің игі жақсы-

лары, билері, батырлары, шешендері, нәпіл намаз оқып, артынан қазақ деген халықтың намысы үшін қасықтай қанын аямайтындықтарын әйгілеп дін адамдарына ант береді. Сондағы Бөгенбай батырдың анты мынау екен: «Мен баһадүр Бөгенбай, Алаштың ар-намысы үшін, қазақ халқының азаттығы үшін, ұл-қыздың, жетімдердің көз жасы үшін қарамағымдағы мындықтың жөне бүкіл осында жиналған Үш жүздің қару көтергендердің атынан кектескен кесір жауды жеңу жолындамын, - деп, алла атымен ант ұстадым»... Сонда қатысқан ишандардың біреуі қағазға түсірген, оларды келесі ұрпаққа жетсін деген шығар, осы қағаз Бөгенбай ұрпақтарында сақталыпты.

«Бәріміз шаптық жоңғарға, алла жолымызды оңғарса» деген сөз сонда туған. «Ерді намыс, қоянды қамыс өлтіреді» деген сияқты кейінге қалған ерлік туралы қанатты создермен, мақал-мәтелдер сонда туған...

Осы жолы жиналған қырық мың әскер жер қайыстыра, оңтүстік-шығысқа тартты, удере тартып жол бойы, қалмақтардың ұсақ жасақтарын жойып, тұтқынға алып отырды. Бұларға жолшыбай тағы он бес мыңдай жасақ қосылып қалмақ алып қойып отырған қасиетті Түркістанды қоршайды, қиян-кескі соғыс болады, екі жақтан да шығын көп. Аптаға таяу соғыстан кейін жау қаладан түнді пайдаланып қашан шығады, арты-

нан өкшелей отырып оларды Іле өзенінің Көк теңізге құяр сағасына тықсырады. Бұл уақытта күз түсіп, жер мен батпаққа, үздіксіз жауған жаңбырдың әсерінен айналған, әсіресе өзен маңайы ат аяғын алып жүре алмастай жағдайға келді. Рухтары риза болсын тарихи деректерге сүйеніп осы соғысқа қатысқан біраз батырларды атайықшы: Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Шапырашты Наурызбай, Қаракесек Сеңкібай, Малайсары, Олжабай, Бағаналы Оразымбет, Уақ Баян батырлар осы соғыста бастан аяқ қатысады. Жидебай батыр да қатысады, ол кезде Керней Жарылғап жас, соғысқа ілінбеген кезі. Сондай-ақ Табын Бөкенбай, Тарақты Байғозы, Балтакерей Тұрсынбай, Мүйізді Өтеген батыр, Сырым Жалаңтөс батыр (Нұра соғысының қаһарманы), Көкжарлы Барақ батыр, Шотана батыр, Шанышқылы Бердіқожа батыр (Сонау Кішіжүзден Абылай қолына келіп қосылған), Олжабай батыр, Жасыбай батырлар қатысқан дейді. Тіпті сол кезде жасы ұлғайып қалса да бес жүз адамдық жасакпен бірнеше мың шақырымнан Тама Есет батыр да ат ойнатып келінті. Осы соғыста Қазыбек, Қаражігіт, Қараменделер хан кеңесшілері болған.

Сонымен қалмақтарды тықсырып әкелін, Көк теңізге, Іле мен жанында Күркірек деген нағын өзен арасындағы алаңқайға ханордасы тігіледі. Абылай үстіндегі сауытын шешіп, жай киіммен

соғыс кеңесін ашады. Бұл өте қиын кезең еді, шынында да екі халықтың бірінің болып, бірінің болмауы деген мәселе күн тәртібінде тұрған болатын. Ақтабан шұбырындыдан кейінгі ең ауыр сәт еді. Бірақ онда қааптағанжау бейбт отырған халықты жүндей түтін жіберген. Қазақ қосындары жиналып үлгіре алмады. Арам жау, аңғырт халықты алып ұрған. Бұл жолы жағдай басқаша, Абылайдай кемеңгері бар, Қабанбай, Богенбай бастаған жүзден астам батырлары бар, тіпті осы әскердің әр біреуін батыр деуге болады, көбісі кешегі Түркістан үшін соғыста оздерін корсетті. «Әрине, соғыстың аты соғыс, бірсыпыра сарбаздар, қала ішіне бекініп алған жау жебесі мен, құрулы пілте, әйтпесе жазайылдың оғынан көбі қапы кетті, жастығын ала кеткендер де көп, талай ана баласын іздеп аңырайды, талай жар суық тәсекте соғыста олген жарын жоқтар, бірақ азаттық бәрінен қымбат» — деп ойлады Абылайхан, олардың бөрі құранда уәде етілгендей шаһит, яғни бірден жұмаққа кіреді. Жоңғарлар пұтқа табынады, сондықтан көпір екені анық деп біледі қазақтар, олардың соғыстағы қатығездігінің өзі-ақ олардың адами дінде емес екенін әйгілеп-ақ тұрған сияқты.

Абылай соғыс кеңесінде кеше қамыстың арасынан өзіне қарай біреудің үшында қағазы бар жебені баяу атып жібергенін жоне қағазды алып оқығанда жаудың мақсаты соғыс қарбаласында өзінің басын жоюды жоспарланып жатқаны

айтылған екен. Бұған не дейсіздер, билер мен батырлар деп сұрады Абылай. Біреулер соғысқа қатыспай ордамен бірге жасырына тұру керек десті, енді біреулері «хан иеге күшті мыңдықты күзетке қою керек» деп жатыр, Қазыбекте қатысып отырған, үндемеді, бұл үндемеген соң ірі билер үндемеді, билер үндемеген соң, батырлар да не дерін білмеді. Ал, Абылайхан, бұлар өзін аясын, деп емес, бұлардың осындайда ақыл-дәрежесін анықтап алатын әдеті де болатын. Сұрақты сол үшін қойып еді. Абылай жай кеңестерде де, соғыс кеңесінде де, Жәнібек, Қазыбектер жиі айтатын: «Қаһарсыздан хан қойсаң – қасиеті болмайды, үлгісізден би қойсаң - өсиеті болмайды, пірсізден пір тұтсаң – қарекеті болмайды, Құдай бергеннің - әрекеті болмайды, Адам бергеннің – берекеті болмайды, - деген нақылды айтып қойғанды ұнатушы еді. Билер мен батырлары үндемесе де дәл қазіргі сәтте бұлардың өзінсіз күні жоқ екенін түсінді, дәп қазір «қашам» деген адам болса, қашып кететін жағдай мол, әйткені бұлардың арты қалың қамыс, сол қамысты жебелей, көктей отырса сырттан Кәкше теңіздің орта тұсындағы үлкен құрғақ даладан бірақ шығады, сол даламен жүре берсе, Бетпақтың шәлінен бірақ шығуға болады. Абылайхан көз астымен барлай қарап еді, бұлардың барлығының да өзіне сенетінін білді. Өзі хандық құрған он тоғыз жасынан бері Абылай ат үстінде еді. Аталарының жасап

кете алмаған тірлігі бүкіл қазақтың басын біріктіру, мұның сөған қолы жетін келе жатқан сияқты. Әттең! мына жоңғарлар болмаса үш жүздің басы қосылып-ақ қалатын уақытқа келіп еді. Бұл қазір орыс патшасында, қытай патшасын да ренжітпейтіндей сыпайы мәмілегерлік ұстап отыр. Осы жоңғарларды естен кетпес ойсыратса, басқа жағдай оңала берер еді. Абылайхан соғыс кеңесінде бір сөт бұл ойға беріліп кетсе де жылдам ойын түзеп ала қойды. – Соғысатынымыз анық, кімнің қандай ойы бар? – деп сұрады, жағалай коз тастап. Ешкім үндемеді. Бұрындары соғыста атақты билер соғысқа араласпай, ақылшы, кеңесші ретінде болып, көшпелі Ордада отыратын. Билердің бөрі де бірауыздан «бүгінгі соғысқа қатысамыз» деді. Өйткені бұл соғыстың жеті жүз жыл тартысқан қазақ-қалмақ соғысындағы шешуші күн екенін екі жақ та білетін еді. Жау жағының Абылайды қапыда олтірмек болуы да осыдан еді.

- Қазыбек би, туды сіз ұстаңыз», - деді Абылай.

- Иншалла, ләпбай, хан! – деді Қазыбек. Билердің бірен-сараны болмаса, бөрі де жорыққа дайын келгені көрініп тұр. Абылай сауыт кигендерді түгендей қарап еді, Қазыбектің үстіндегі торкөз жеңсіз беренді көрді, өлі жалт-жұлт етеді, шебер ұстаның ұзақ жұмысы болғаны көрініп-ақ тұр. – Шөтана батыр менің жанымда боласыз, дау-сыңыз зор, пәрменді қайталайсыз, - деді. –Құп,

деді Шотана. Әрине, хан қасында болған соң, оның оққағары болу да, өзінен-өзі түсінікті.

Хан мәжілісті көп созған жоқ. Бүгін кештен таң атқанна жаудың шабуылдап, киліккені бұлар үшін дұрыс болып саналды. Өйткені олар бірнеше күннен бері шеп жасап орлар қазып жатқанын жіберілген жансыздар айтып келді. Олардың құрулы торына барып түсу, жеңілістің басы болар еді. Сондықтан да бүгін таң ата інабуылға қазақ халқының ең басты күші, қарулы күші, осындағы алпыс мыңға таяу әскер шабуылға шықпақ, жеті жүз жылдық кеткен кегі бүгін алынбақ. Батырлардың жүрегі күпті болғанмен, бәрінің де жүректері орнында, көбісі, бір аллаға сиынып, қайта-қайта нәпіл намәздар оқуда. Соғыс кеңесінде Абылайхан қай мыңдық қай жерде болатынын, күшті сарқып алмай, тың күштерден қамыс арасына жасырын ұстау, барлық соғысқа қатысты бүгешігелер айтылды. Қызба батырларға да перінкетпелікті қою туралы жақсылап айтылды. Бәрінің де санасына жеткен сияқты. Егер жау таңға дейін шабуыл салмаса таң жарығынан бұлар шабуылға көнпек. Табиғаттың көмегі өйтеуір лайсаң жаңбыр тоқтады, самал жел көтерілді, бұл жақсы жерді кептіреді, ат тұяғы құрғақты қалайды, Бұлар сияқты жау жағы да инирыққан.

Абылайхан ордаға Баян батыр бастаған мыңдықты алып қалды және Сеңкібай батыр бастаған, дербес аз адамнан тұратын барлаушылар жасағын

алып қалды. Осы барлаушылардың арқасында жаудың күші толық анықталған. Жаудың адам саны бұлардан үш мың адамға көп екен. Оның есесіне бұлардың орналасқан шебі қолайлы, Іле мен Күркіректің арасында. Жау екі жақтан, және артыңнан орап соға алмайды, тек маңдайдан ғана шабуылдай алады. Әрине, жоңғар нояндарында да ығай мен сығай батырлары көп. Бұл соғыста кімнің айласы мен бағы асқан жеңеді...

Түн ортасына дейін ешкім ұйықтаған жоқ, жатқан жерді білдірмес үшін от жағуға қосындарға рұқсат берілмеген. Бір уақытта «Аттан! Аттан, жау келіп қалды!» – деген айғай шықты. Абылай бұл дауысты бірден естіді, күбірлеп ия, алла жар бол! – деді. Дереу шатырдан есік алдына шыға бере Шотанаға қарап ақырын: Аттан! – деді. Шотана күркіреген даусымен – Аттан! – дегенде бейне бір күн күркірегендей болды. «Аттан» сөзі соғысқа аттану деген мағынаны білдіреді. Бұйрықпен айтпағанда аттан, аттаныңдар! деген айқын мағына білдіреді. Енді бір сәт Абылайдың алдына көлденең ат тартылды, қарғып мініп: - Сеңкібай Ордаға ие бол, қауіпсіз жерге кошір! – деді, және Баян батыр, ерт мыңдығыңды деп алға қарай тебіне жөнелді. Астында бір қараса мініп келе жатқаны Жалынқұйрығы екен. «Жануар, екеумізге де серт бүгін, не бүк, не шік болатын күніміз. Ия, жаббар ие, аллатағала, озің жан қылып жараттың, қазаққа хан қалдың, құдайсыз қурай сынбайды,

бәрі оз өмірің, бұл пенденді досқа күлкі, дұшпанға таба қылма» — дегенше, соғыс майданына келіп-ақ қалған екен, кенет Шотана алып денесімен еңкейіп: - хан ие, сізге ары қарай баруға болмайды деп, Жалынқұйрықтың күміс қосып өрген тізгініне қол созды. Сол жерде кілт тұра қалды бұлар. Жалынқұйрық майдан жаққа қарап қос құлағын қайшылады, Абылай қайшылап тұрған өзінің коп атының ішіндегі жөні бөлек Жалынқұйрықты бүгін өдейі мініп еді. Қайшылаған қос құлағына көзі түсіп еді, құлақ түбінен екі үлкен тамшы тер көз алдында мөлдіреп атып шықты да, құлақ түбінен сағалдырыққа қарай домалай жөнелді...

Таң атып қалған, майдан қым-қиғут, ыр-сыр жеткен дыбыспен оқта-текте үстінен иесі құлағанда аттың кісінейтіні бөлады, сондай кісінеулер естіледі. Бұл жолы бұрынғыдай жекпе-жек жоқ, өрқайсысы, мыңдаған, он мыңдаған адамдар жекпе-жекте. Найзаның дүмпуі мен қылыштың шақыры айқын естіледі.

Сеңкібай осы қарбаласта түйеге қомдалған Орданы майданнан бұра тартып ала жөнелді, беті Абылай кеше тапсырған батыста болу керек биіктеу жер. Кенет қалың қамыс арасына кіріп кетіп, қалай барарларын аңдай алмай қалды, Сеңкібай сасайын деді, басқалар қан майданда арпалысып жатқанда мұның Орданы көшіріп, қондыра алмағаны ма? Ойына не түскенін кім білсін Сеңкібай Көкдауыл атынан қамыс ішінде

түсе қалды да, батысқа қолын жайып жіберін: ия, алла, бір өзіңе сиындым, әулие-әмбиелер, қайып-ерен – қырықшілтен осындайда бер көмегіңді! – деп алды аллоһи акбар деп бетін сипады. Кенет аспаннан өзіне қарай түйіліп келе жатқан қара бүркітті корді, сөйткенше болған жоқ, қара бүркіт мұның маңдай тұсына екі құлаштай жақындап келіп қайта қанат серпе котерілді шаңқ етіп алға баяу самғады. Сеңкібай мұны тамашалағанша, ол қайта оралып келіп жаңағы деңгейге келін тағы сол әрекетін қайталады, бір саңқ етіп дәл айнытпай жаңағы бағытпен қалықтай ұшты, сол кезде батырдың көзі сәл қарауытып, самайы шым етті, Бұл бүркіттің кеткен бағытымен кәштің алдына түсті. Орданың көші-қонын бағанағы Сеңкібайдың барлаушылары қамтамасыз етіп еді. Бұлардың бәрі сайдың тағындай, бір өзі онға тұрарлық жігіттер еді. Сеңкібайдың барлаушы және басқа да осындай атқаратын жауапты тапсырмаларын орындайтын қыран жігіттер еді. Бұлардың ішінде Қаракесектің Әлтөбет бұтағынан шыққан Балағазы батыр, Кіші жүзден Табын Бөкенбай батырлар бар еді. Орданың Көкшетауда тұрғанында Абылай хан өз еркімен жоңғармен соғысуға көмектесуге келген бес жүз қырғыз жігітін хан еркіндеу ұстайтын. Бұлар жоңғарлар жасырын, бүкпантайлап келіп, Орданы шауып Абылайды не әлтіріп, не қолға түсірмекші болғанда ересен қайрат көрсетін, екі рет Орданы қауіптен алып

қалған. Әсіресе Өтеген, Тойғанбай, Таңқара, Сарығасқа, Жаңғабұл деген қырғыз жігіттері «кәпірмен» соғысуға ел-жұрт, мал-мүліктерін тастап келген. (Осы аталған қырғыз жігіттері кейіннен біржола қалып қояды, Сеңкібай батырдың қоштауымен бұлар Қара руымен туыстас болып, сол кезден былай есептеледі. Олар сол уақыттың ғұрпымен қолдарын кесіп, қан шығарып, қандас туысқандық рәмізі ретінде сол шыққан қанды араластырған. Оларға Қызыларайдан шұрайлы жерлер қонысқа беріліп, кейіннен мүлде сіңісіп кетті. Осы қырғыздардан бұрын да, қазір де белгілі азаматтар шыққанын айту ләзім. Авт).

Сеңкібай бүркіттің шаңқылына ілесіп біраз жүріп еді, алдынан тамаша құрғақ, қырлауыт алаңқай кездесті, осыған дереу түйелерді шөгеріп жүкті түсіруге өмір етті, бірақ, ұрыс барысын аңдауға барлаушылар жіберілді. Кім біледі, майдан жайы қалай екенін...

Бұл соғыс 1748 жылы болып еді, осы ұрыста, шешуші ұрыста қазақ әскері, жоңғар әскерінің жігерін құм қылып еңсере жеңіп, жоңғарға қашқан қалдықтарын сонау Алатауға дейін қуып шабақтаумен болды. Бірақ соғыста күтпеген жағдайлар бола береді. Қазақ туын Қаз дауысты Қазыбектің өзі ұстап жүрді дедік қой. Осы ұрыста Ақпантай деген батыр сүйсінерлік ерлік көрсетіп жүрген. Бір уақытта Қазыбек қазақ туын желбіретіп биік көтеріп тұрған, тудың екі-үш жерінен жебе тесіп

өтіпті, жау мергендері атқан ғөй. Бір уақытта: Ақпантай орға құлады! – деген ащы айқай шықты. Онпақты сарбаздар Қазыбек тумен нұсқаған жаққа шауып барып Ақпантайды ордан шығарып алды, сөйтсе жаудың атқан оғы астындағы атына тиіп құлағанда үстіндегі Ақпантай дәл сол жердегі орға түсіп кеткен, түспей қармануға үстіндегі ауыр сауыт ырық бермеген сияқты. Дереу қыл шылбырды бірнешеуін қатар тастап, демде шығарып алды. Сөл ұрыс жоніндегі ақын өлеңінде:

«Оқ даритын орынын, бұрыннан алған есептеп
Көздеген жерден оқ тиді, өлтірер жерден дөп тиді,
Ақпантай батыр зарланып, шыға алмай тұр
қарманып.

Аты оққа ұшқан соң, түсінті өлгі жарға анық.
Торт мүшесі сау екен, сақтаған екен алла анық.
Тастады орға арқанды, қасына түсті дол барып.
Ажалдан аман құтылды, өмірі қайта жалғанып.

Сөйтін қазақ жасағы Қазыбек сілтеген тудың бағытымен дереу Ақпантай батырды шығарып алып, астына жаңа ғана опат болған қалмақ батырының дәу сары атын, жігіттер қау-қаулап мінгізіп жібергенде сары ат үйдей ат екен Ақпантай бұрынғыдан да айбынданып кеткендей болды. Ол қолына ілінген қаруды алып айқасқа қайта араласып кете барды. Қазақ жасақтары болса қашқан жауды желкеден соғып келеді. Бұл екі ортада Абылай, кешегі ұрыс алдындағы соғыс кеңесінде: - егер ұрыс біздің пайдамызға інешіле

бастаса, Жәнібек тархан, Барақ батыр екеуіңіз екі мыңдықты ертіп алып елеусіздеу Аягөзге қарай тартарсыздар, былай шыға суыт жүріп, Құр-Бақанастың жарынан демалып жауды тосыңыздар. Олардың басқа барар жер, басар тауы жоқ, еріксіз Аягөзге қашады, біз желкеден соғып отырамыз, сонда сіздер, әлсіреген жауды, алдынан қоян құрлы қайрат қылсаңыздар болды жайрай бермек, бұл жолы шама жетсе бұларды аман жібермейік, өйткені кінә қазақтан да емес, ханынан да емес. Өздеріңіз білесіздер неше заман, осылармен дұрыс тұрайық деп сонау аталарымыз қыз беріп, қыз да алды. Жазығымыз жоқ болса да бізге тиісуін қоймады, алла ондаса осы жолы... деді де Абылай, ия, батырлар сөт! – деді де сөз бітті дегендей бұрылып кеткен. Абылайдың айтпаған сөзі бөріне де айқын еді. Айтқанындай болды, жаудың тоз-тозы шықты, есі шығып Аягөзге жақындағанда Жәнібек пен Көкжарлы Барақ батырдың тосқауылына ұшырап, жаудың қаны Құр-Бақанасты толтырды, жаудың жайраған өлімі, аттаған жерде жатты. Іле – Күркірек – Қауыр өулиеде қазақ жасақтары да көп шығынға ұшырады. Шаһид болған сарбаздарды жерлеуге бес мың адам қалдырылды, әрине олар жауды жерлейді, өйтпесе, олар сасып, бүлініп, ауру халыққа тарап кетуі мүмкін. Жауды желкелей, окшелей қуғанда башқұрт қосыны алға жіберілді. Өз елдерінде орыс патшасына қарсы ұлт-азаттық күресі басталғалы

көп болып еді, көтеріліс орыс патшасы тарапынан аяусыз басылды. Есіл ерлердің бірсыпырасы, жоңғарға қарсы көмек берейік деп, Кіші жүз жеріне келін, сол уақытта қартайыңқырап қалған Есет батырдың сілтеуімен жөне жазып берген солемін алып Абылай ордасын тапқан... Аттарымен, заттарының да қазақтан көп болектігі жоқ. Осы қосынның басшысы Оралбай деген башқұрт батыры. (Кейіннен бұлар да қазақ халқының құрамында қалып қойды. Авт.). Жоңғарды женуде үлкен ерлік қылды.

Қоңыр өулие соғысы жөне қазақ жасағының жеңісімен аяқталды. Үңгірде қалмақтар бекініс жасаған екен, ішіне көп мал-мүлік, тіпті алтын-күміске дейін жинапты. Әсіресе азық-түлік мол, ысталып кептірілген мол ет, қазақ қосынына жақсы нәпақа болды. Қазақ сарбаздарының мұндай үлкен жорықтағы тамағы жаз айында тұщы малта болады, бір қоржын малта бір-екі айға жарайды, малта алдын-ала даярланып қояды, көбіне маңызды болуы үшін қой сүтінен, кейде түйе шұбатымен, қымыраннан да дайындалады. (Малтаның ішінде бәрі өзінде болады, майы, қазіргі тілмен айтқанда оқушыларымызға түсінікті болсыншы: каротин, өртүрлі витаминдер, өмір сүруге қажетті микроэлементтердің мол қоры бар. Авт.). Тегінде қалмақтар да малтаны жақсы дайындаған сол Қоңыр өулие үңгірін бес күн қоршап қысымға алды. Қалмақтар берілмей

қойған соң, жас арианың бұршіктерін тұтатып әр жердегі тас жарықтарынан түтін жіберілді. Осыдан кейін мыңнан астам адам қол көтерін шықты. Абылайхан кеңес құрып, сардарларымен ақылдасқанда сөз екіге жарылды, бір тобы «бұлардың бізге істемегені бар ма, қырып тастайық» десе, екінші жағы «бұлар да адам баласы, нояндарға, қанқұмар Доржыға еріп адасқан ғой» десті. Ақырында Абылай бұлардың әрқайсысына оздері зорға көтеретін тасты бір сағат құшақтап тұруға бұйырды. Бұдан кейін бұларды сардарлармен сарбаздардың алдында, «енді қайтып қазаққа қарсы соғысқа шықпаймын» деген антын өздерінің пұттарына қарап бергізді. Бұларда қарсы тұратындай, сіресе қалар жағдай да жоқ еді, намысқой Доржы әскері Аягөзде Барақ пен Жөнібекке ұшырасып тас-талқан болған соң, өзін-өзі өлтірмек болады, онысынан ештеңе өнбеген соң қызметшілеріне өзін өлтіруді бұйырады. Олардың дәті бармай тұрғанда, өздерінің бір батыры «рұқсат етіңіз, тақсыр» дейді, сол сәтте әлгінің қылышы жарқ ете қалып Доржының басы домалап түседі, ол батыр Доржының басын бірдеңеге орап алып шауып Абылайға әкеледі, Абылайға «мынау Доржының басы, мен қалмақтарға тұтқынға түскен қазақ қызынан туғанмын, анамның өсиеті нағашы еліңді сатпа деп еді» сол өсиетін озіміше орындағаным дейді, - әнеукүні жебеге тігіп хабар берген сен бе? — деп сұрайды Абылай, - Ия, деп

басын изеген оны, Абылай құрметтеп өз жанында қалдырады, сол уақыттағы ауылдың айтуынша ол қазақ батырының атын алып, кейін хан қызметінде көзге түседі.

...Сөйтіп өлгі қалмақ әскері тұтқын болды, ант бергеннен кейін бұларды қойна айдап отырып елдерінің қарасы көріпген жерге дейін жеткізіп салу Ақпантай батырға тапсырылды, өйткені ол Найманның Бура еліне қарай жүрмек болатын, ол Шағын өзенінің бойын мекендеуші еді.

Ақпантай сол жақта өзінің шағын жасағымен ел тыныштығын күзетпек. Кім біледі, жоңғармен қалмақты, дүрбіт, ойрат дейтіндері бар, бұлар кейде бетінің қайтқанына қарамай қайта айналып соққан кезі де аз емес. Әнеукүніден бері қан майданда қазақ еліміз бостандығы мен тәуелсіздігі үшін ұрыста қаза тапқандардың бәрі бауырластар қабірстанына жерленіп, белгі-ескертікші қойылды. Арғынның көз таңбасы, Керейдің ашамай таңбасы, Найманның шөміш таңбасы зиратта жыпырлап кетті. Бұл соғыс, оңайға түскен жоқ, «ер етігімен су кешкен, ат ауыздығымен су ішкен» сәттер еді. Абылай хан Аяғөзге дейін барып ондағы Жәнібек пен Барақтың соғыс салған жерлерін бірнеше жерден үйілген обаларды көріп, көңілі орныққандай болса да, адам ретінде осы обалардың астында жатқан нісі мұсылман баласына жаны аныды, қалмақтар да адам, олар туралы да ойланды.

Ол Жәнібек пен Барақты ертіп кейін Ілеге —

Күркіреуікке қайтты, мақсаты шаһид болған өз сарбаздарының зиратын, әнеукүні қалдырып кеткен бес жүз адам жөнге келтіріп қалған екен, моллаға кезек-кезек құран түсіртті. Қосындар елдеріне тарайтын болды, бірақ әр жерде өз батырларының қарамағында екені сарбаздарға түсіндірілді, жазатайым күтпеген жерден соғыс бола қалса, олар сол оңірді қорғайды, бұрын әр елдің батыр, сарбаздары көрші елді жау шауып жатса, барғысы келсе барып, барғысы келмесе, сол елмен арада араздық бөлсе, талатып қойып қарап отыратын жайлар болған, қалмақтардың бірнеше ғасыр бойы маза бермей, менменсін біздің жерге кіріп кете беруінің де себебі осы алауыздықты олар жақсы біліп, шебер пайдаланатын еді. Абылайханның ендігі пәрмені бір жерде ондай оқиға бола қалса, көрші елдің батырымен сардары дереу көмекке баруға міндетті. Бұл міндет сол кезде Қаздауысты Қазыбектің «Жеті жарғысы» деген заң жинағында көрініс тапқанын айту керек. Бұл жарғыда былай делінген: «Жау келін қалып, бір ауылды шапса, шапқыншыдан, не болмаса басқадай жағдаймен хабар естісе, дереу сол ауылға естіген сардар, сарбаз, батыр қару-жарағымен жетіп, өз аулын қорғағандай қорғауға міндетті болсын. Мұны істемеген аталған адамдар осыны істемегені анықталса, қазының, бидің алдында бұл жөнінде айқын, куәлік байпөгел болса, өпасыз ретінде ең қатты жазаға, өлімге дейіп бұйырыл-

сын»... Осы жарғының бабы, сол уақытта халықты бұдан былай жау алдында ынтымақтасуда ұлкен маңызы болғанын, жарғыдан баптың мазмұнынан-ақ білуге болады. Мұны өрине Абылай, Қазыбек, Төле, Әйтеке, Қаражігіттер ақылдасып бірауызға келіп істеген. Қазыбек, Төле, Әйтекелер ханмен ақылдаса келе жасаған осы жеті жарғыға нәсіп болса, кейіндеу айналып соғармыз. Әзірше әңгімеміздің жосығы қазақ-қалмақ соғысындағы қазақ қолының жеңіп шығуы, біздің халқымыз үшін ұлы оқиға болды. Абылай елін сағынғаны бар, басқа жағдаймен асыққаны бар, батырлармен жасақтарды таратып жібереді, олардың барлығына халық атынан, хан атынан рахмет айтады, сонымен бірге бұдан былай «батыр аңқау, ер көдек» болмай, сырттан жау келсе, қашанда дайын болу керек екенін санаға толтырып ескертеді. Абылай өзі шешен адам болған, сарбаз, сардарларға жеңістің маңызын түсіндірді. - Әрбір ер адамның жау жарағы болсын, - деді ол, - егер бір ауылдағы азамат адам кедей болып, аты болмаса, өйтпесе аты соғыста жебе тиін өлген болса, сол ауылдың дөулетті адамы оған ат силауы тиіс, - деді, - егер әртүрлі сарандықпен себеп айтып атты бермесе ол бай жазаға тартылады», - деді Абылайхан.

Қазақ қосындары осы жолы елдеріне мерейленіп тарасты. Сарбаздармен сардарлар бір-біріне риза болысты, боқтық, айғай-шу, беталды үрейлі айғай бұл жолғы соғыста болмады десе болады.

Бәрі осыған ерекше үйретіліп тастағандай, үнсіз айқасты, тек ырсылдаған, ыңқылдаған дыбыстар ғана соғыс қызуында естілетін еді...

Осы соғыста Ақпантайдың орға түсіп қалуы бір айта жүрерлік, көңіл сергітетін, қушыкеш, өзілқой жігіттердің ауыз-екі өзіл қалжыңына мұрындық. Тағы бір қызыққа бергісіз жайт мынандай болды: Қабанбай батыр жоңғардың бас батыры Арқауылды осы соғыста жекпе-жекте құлатты, бұл қалмақтардың жүнінің жығылуына себеп болған нәрсенің біреуі еді, осыдан бастап жаудың бағы қайта бастады. Жекпе-жекті қолындағы қазақ елінің қылдан тоқыған туын ұстап тұрған Қазыбек Арқауылдың дөңбектей болып құлағанын көргенде – «а, құдай» – деп айғай салғанда, қуанғаннан көзінен жас ыршып кетеді, дереу шартты түрде шабуылға шығу белгісі туды жау жаққа қарай, биікке көтере үш рет сермегенде, сарбаздар жауға қарай лап қояды. Қазыбек өзі бірінші алдыға түсе шабады, ту ұстаған Қазыбекті қорғаушы оққағарлардың басшысы Орақбай батыр еді, осылардың арасынан ытырылып шығып Қазыбек «Қабанбай, Қабанбай» – деп өзінің жабайы аталық қаздың даусындай өсем, әдемі, өуезді даусымен саңқылдады, хан майданның екінші басына түр еді. Қапелімде алдыға түсе «шапқан» кім, деп сұрады. – Ол Қазыбек, деді, танып тұрғандар ханға. Хан да толқыды, «Қабанбай, Қабанбай» деген ұран даланы кернеп кетті,

Қабанбайдың өзі де жаңа жау батырын жайратам деп қарап тұрмай, жауға бұлармен қоса өзінің атын ұрандаған елмен қоса шауып, ө, дегенше жау арасын бір бұзып өтті. Жеңіс осылай басталып, жаудың көбісі сол мезетте-ақ қаша бастаған. Қазак қолының жеңісі сол күні-ақ айқындала бастағасын, соғыс аяғына қарай соғыс кеңесіне Абылайдың жанына бас батырлар мен билер, сардарлар жиналады. Сонда бағанағы оқиғаны көзбен көріп, көңілмен өлшеп тұрған Абылай жұрт жиналғасын: «Бүгінгі күннің де, бұдан былайғы күндердің де бас батыры Қабанбай. Адамның шамасы келмес, дию болмаса деп күпінетін жоңғардың бас батырын жайратқан алып Қабанбай емей кім, Қабанбай саған алла да ризалық қылған шығар, саған мен риза, ел-жұртың, осындағы сарбаздардың бөрі риза, кім біледі сен Арқауылды жеңбегенде біздің халіміздің қандай болатынын, деді, және бұдан былай бағана Қазыбек бидің аузына аузына періште салған шығар, хан ұраны Қабанбай болсын деді, деп тағы жалғастырды сөзін хан, жауға «Қабанбайлап» қаз даусындай қаңқылдатып шапқан Қасиетті Қазыбек би бұдан былай «Қаз дауысты Қазыбек» аталатын болсын деді. (Осы аттар күні бүгінге дейін жетті. Авт.). Абылайдың бір білгірлігі, ақылдылығы осы жерде көрініп тұрды, неге десеңіз хан атаулы Абылайға дейінгілері менмен келетін. Егер Абылайдың орнында олардың біреуі болса «неге менің атымды атап шаппайсындар,

хандарың емеспін бе, деуі де әбден мүмкін ғой, ал Абылай қара халықтан шыққан Қабанбайдың атын соғыстың басты ұраны қылып жариялады. Осы кезде Бұқар бабаның дәл осы оқиғаға байланысты мына жырын сіздерге ұсынбай тұра алмадық:

«Хан ұраны Қабанбай,
Қазыбек үні самардай.
Ұранмен қызып денеміз,
Жауға ұмтылдық қамалмай,
Сасқалақтап жау қашты,
Тіресер ақыл таба алмай,
Тоз-тоз болды жауыздар,
Шыбын жанын баға алмай,
Кемеңгерім Абылай,
Ақылмен тұтқан ел ішін,
Барлық жасақ сардарым,
Қыламын дұға сен үшін
Елім көрсін, қызығын.
Жеңісінің жемісін.
Хан ұраны Қабанбай,
Құтты болсын, жеңісің.
Қабанбайлап қалың ел,
Осылай шықсын тегіс ұн.
Дарабозын Қабанбай,
Батыр туған ел үшін.
Жамсатқан жауды алыбым
Батырдың асқар белісің.

...Қазақ тарихындағы батырлар өте көп, бірақ

Қабанбайдай бағы болғаны жоқ. Қабанбай ерлігі де ересен, Қабанбай кәзсіз отқа қойып кететін батыр емес пе. Ерлікпен ақылдың безбенін қатар ұстаған адам деп түсіну ләзім, шешендігі де болған, бірақ «мен қайратымды жауға жұмсайын» деп, шешендікті басқа билерге, шешендерге қалдырған. Бұл кісінің шын аты Ерасыл басында айтқан болатынбыз. Бір біткен адамға кісілік мол тұлғалы болып бітеді ғой. Осы жолғы ұрыста Боғенбай, Жәнібек, Ақпанбет, Барақ, Баймұрат, Тарақты Байғозы, Әлтобет Балағазы, Орақбай, Алтыбай, Райымбек, Шорек, Шой сияқты батырлармен бірге Қаракесектің Корсон деген берекелі бұтағынан шыққан Қараша батыр да, Қаращордың Шорынан шыққан Қожамберді батырлардың соғысқа ерекше күш салғанын айту керек. Жоғарыда айттық, Қабанбай-Дарабоз атанып хан ұранына айналса, Қазыбек қаз дауысты аталса, Сеңкібай өзін бастап отырған бұркіт оқиғасын әрине, Абылайдан жасырған жоқ, ол қатты сүйсініп Орданы бір кемініліксіз айтуға келмейтін тамаша жерге қондырып қойғаны үшін және бұркіт оқиғасын еске алып: - Сеңкібай батыр ендеше сені «Алтайдың ақ иық сұңқары» деп атайық деген. Бұны хан бүкіл сардар сарбаздардың алдында мәлімдегенде Сеңкібайдың қарулас достары Өтеген батыр, Тойғанбай батыр, Таңқара батыр, Домай батырлар сүйсіне қарап тұрды, Домайдан басқасы қырғыз жігіттері болатын.

Бұлармен Сенкібай жанында Табын Бөкенбай бар еді. Абылай бұлармен сан жорықта бірге болған бұларға да мақтау сөздерін айтып риза қылды. — Батырлар, деді, Абылайхан, - әуелі алла бізді жақтады, онан кейін сендердің қайрат-күштерің бүгінгі жеңісті қамтамасыз етті, - деп лайықты баға берді. Осы үлкен соғысқа бірінші қатысқан Қараша мен Қожамберді батырларға да ілтипат білдірді. Бұл екеуінің осы соғысқа қатысуы қызық еді, тіпті кездейсоқ деуге болады. Кәрсон Қарашаны «қанды Қараша» деп өз маңайы атайды екен, өйткені Қараша жау қабақ, ұзын да қою қара қастары қосыла біткен алыш денелі адам екен. Туғанда нәресте күнінде кіндігін кескенде қолына бір уыс қан уыстап туған екен, соны байқаған әйелдер елге жайып жіберген. Оз ауылы жай Қараша атағанмен, бұл кісіге біреулер риза болмай қалса «қанды Қараша» деп атап, бара-бара бұл ат қосарлана айтылып, біржола «қанды Қарашаға» айналған. Бірақ қанішерлігі жоқ, момындау болып өсіп күн көрерліктен тіпті артығырақ малы болды. Бірақ сол өңірдің байлары, сотқар, тентектерге қосып барымтаға пайдалануды көздеп, мұны баулыды, ересен қарулы еді. Қалмақтармен барымтаға барып жүріп бірнеше қақтығысқан, бірақ қазақ ұлтының, елінің, жерінің бітискен жауы деп кектеп соғысқан жері жоқ еді. Осы соғыстың алдында Қарашаның өмірінде өзгеріс кіргізген бір оқиға болып еді. Тұп-тура жанында қырық жігіт

бар, еліндегі бір байдың жұмсауымен алыстан барымталап жылқы өкелмек болып аттанып, елден екі күншілік жерде бұлардан қиялай өтіп бара жатқан жүргіншіні кәрді, еріккен жігіттер, өздері қырық шақты, «тәуір болса, ананың атын алып калайық» деп қырық жігіттен бөлініп, бір бес-алтауы әлгі жүргіншіге қарай тақымдарын қысып жіберіп, салдырта жонелген. Жүргінші ең далада өрине, бұлардың әрекетін байқап келеді, бірақ, бұлардан сасып сыр бермегендей. Сол бүлкілге жақын жүріспен кетіп барады. Бұлар жылдам жанына жетіп келіп, ішіндегі біреуі: - әй, аттан түс, әйтпесе сойыл жейсің, тіпті өліп кетуің мүмкін, сойыл қате тисе бейшара, - деді. Әлгі жолаушының астында есік пен төрдей жирен аты бар екен, ат үстіндегі жолаушы, бұлардың үркіткен сөзін естіп, атын басын тартыңқырап: «не деген әдепсіз едіңдер, сөлем неге бермейсіңдер?» - деді. - Омай, ананы қара, мө, саған сөлем - деп, біреуі шоқпарын көтере бергенде шоқпарымен қоса атынан ұшып түсті, бәрі қаумалай барып еді, лезде аттары ойнап шыға келді, Қараша бастаған қырықтың қалғаны да жақындап қалып атой берісті, әлгі жалғыз жолаушы шамалы уақытта сойылмен бір-бір қаққаннан қалдырмай тағы жеті-сегізін түсірді, қалғандары мұны көрген соң қашуға айналды. Осы кезде Қарашаның өзі ентелей келе сойылды салып кеп қалды, жирен атты сойылын тигізбей қағып жібергенде сойылы

ұшып кетті. Қараша бұған қатты ыза болды, осы уақытқа қанша адаммен қағысып, соғысса да сойылын ұшырған ешкім болмап еді. Сойылы ұшып кеткен соң, анау мұны ұруға ұмтылған жоқ, бірақ Қараша қатты намыс қылып атын тебініп жақындай берді, анау мұның ойын түсініп, сойылын тақымына қыса сала, қарсы атын бұра берді, бір-бірін білегінен ұстай берді... Осы Қараша өзіп жирен аттының еңсерін бара жатқанын ұққанша, ол мұны еңсеріп өкелді де, қарсы серпіп жібергенде бұл топ ете түскешін бірақ білді. Жирен атты артына қарамаған күйі, бұрынғы бүлкілімен кете, тек мыналардың атын көрген соң ба, астындағы жирен кетіп бара жатқанда құлағын бір қамшылады да оқырынып қойды, «көрдіндер ме, менің үстімдегі батырды» деп жылқы сезімімен мақтанып бара жатқандай.

Қараша өзін піріндей көріп жүрген қырық жігіттен қысылды, бұлар: - е, әнінейін екенсің ғой... деп тұрғандай болды, не қылса да бір амал табу керек болды, кенет атына міне сала жанындағыларға ештеңе деместен, әлгінің соңынан қуа жөнелді, бүлкілмен алысқа ұзаған жоқ екен. Шауып қатарласа бере, «Батыр тым болмаса, атыңды айтып кетші» деді. «Кәкжарлы Барақ» дегенді естуің бар ма еді? – деді жирен атты.

Қараша ыңғайға жығыла берді. – Батыр, мені мына халде тастап кетпе не қылышыңмен бір шауып кет, өйтпесе тұтқының қылып ала кет – деп

өтінді Қараша. Сонда Барак: - жарайды, батыр екенінді байқадым, қайда жол тартып едіңдер? – деп сұрады. Бұл өзінің алыс жерге бара жатқанын, бірақ нақты мақсаты не екенін айта алмады. Ар жағындағы ойы Барак батырға белгілі бөлып қалғанын білді.

- Батыр, шын менімен дос болғың келсе, дәп осы қырық жігітпен менімен бірге жұр, Абылайды естуің бар ма? – деп сұрады.

- Бар, деді Қараша. – Ендеше сол Абылайхан бүкіл батырды жиып, Алатаудан бері, Іле – Күркіреуік жағасында қалмаққа қарсы үлкен соғыс салмақшы, менің алдымда бес жүз жігіт сонда аттанды, артымда тағы екі жүздей сарбаздар келе жатыр. Бөріміз сонда аттанып барамыз, осы жолы жауды қиратпасақ болмайды, - деді.

Қанды Қараша, қалмақпен соғыстың мөнін Барак батырдан түсіңді. Бұрын қалмақтан сан рет жылқы алған, бір рет олардың қолына да түсіп қала жаздаған. Ол бұрын қалмақтарды барымта жасайтын нысана ретінде қабылдайтын. Кейде бір жерлердегі ауылдарды шауып кетіпті дегенді еститін. Сойтсе, бұл байыбына бара бермепті, олар қазақтың жауы екен. Сарыарқада кездескен екі батыр жылдам ұғысты. Қараша түсіндіргеннен кейін қырық жігіт түгел ерді. Бұлар Кокжарлы Барак батырдың соңына ерді, жоғарыда Қараша батырдың аталуы осы сапардың соңына қарай болып еді...

Қанды Қараша осыдан былай халқының тәуелсіздігі жолында күрескендердің қатарында болды.

Жоғарыда осы Қараша және Қожамберді батырлар туралы айтып келе жатқамыз. Қожамберді батырдың да соғысқа келуі қызық еді.

Бұл кезде Ақтабан шұбырындыдан кейін Қаракесек ішінде Шорға жататын Шекшектің басты адамы Нуралы би, Түркістаннан өлі жас Бөкей сұлтанды көтеріп өкеліпті деген аңыз бар. Қарқаралының Кент тауынан төреге қоныс береді ел адамдары. «Төбесіз тау болмас, төресіз ел болмас» деген ұғымды қатты тұтынатын кез екен. Әрине, Бөкей есейіп, маңына басқа да төрелер жиналып, және қонсылары, төленгіттері бар, бір-қауым халық бола бастайды. Төрелерге дейін шұрайлы Кент тауларын Шордың Майлық бұтағы мекендеген, Шаштылар мекендеген. Төрелер кейін ықпалы күшейе келе жергіліктілерді ығыстыра бастайды. Төрелердің қиқуынан мезі болған халық көршілес Қаршығалы өзеніне қарай ығысады. Бөрі көшіп кеткенде, төрелермен шендесіп Қожамберді палуан көшпей қалыпты. Тіпті торенің жайлауына жақын келіп қонып алыпты. Палуанның бір пөлені бастағалы жүргенін Бөкей төре де сезіп, еш қимыл қылмапты. Ол уақыттағы ғұрып кім жақынға көшіп келсе ерулікк беретіп болған Бөкей төре Қожамбердіні шақырып ерулік бере қоймапты. Ерулікті күте-күте Қожамбердінің де шыдамы

кетіп, бір күні төрелердің жылқысына елеусіз уақытта жаяу барып, бұғалықты салып жіберіп, семіз құла биені ұстап алыпты. Жаз айында құла биенің семіруіне себеп, ол қыста құлын тастап кеткен екен. Қожамберді батыр биені ыңқылдатып мойнына өңгеріп алыпты, біраз жүргеннен кейін, қанша айтқанмен бие ауыр емес пе, жерге түсіріп жетектеп отырып, енді әудем жер жүргеннен кейін тағы мойнына салып алыпты да, сөйтіп біресе жетектеп, біресе көтеріп үйіне окелгеннен кейін семіз биені сойып алыпты да, терісіп күн козіне жайып қойып, кеберси бастағанда аңы іп жағып, жазғы күн көзінде иі де жылдам тобырсығанда уқалап-уқалап керегенің алдына тастай салыпты. Жылқышылар құла биенің жоғалғанын тореге жеткізеді, төре жылқышылармен бірге жаяудың ізін шығарады, сонымен жүрін отырса жаяудың ізіне жылқының ізі біресе бар, біресе жоқ, бұған таңқалған бұлар, осы ізбен Қожамбердінің үйін табады. Көп ұзамай бұлар, керегенің алдында жатқан құла биенің терісін де көреді. «Мынау менің биенің терісі ғой десе, - мө, сенікі ме екен ұстап көр, - деп, Қожамберді теріні уқалап-уқалап Бөкейге ұстата беріпті. Сонда Бөкей уқалаудың мәніп түсіне қалып: - жарайды батыр, болар іс болды, тым болмаса қарынымыз ашып келеді, жоқ іздейміз деп, өзімізді бір тойдыр депті, кейіннен төреден мәнісін сурағандарға: - уқалап-уқалап бергені, биенді

даулап қоймасаң, мына терідей уқалармын дегені, кінә бізден, ерулік бермегенімді кек көрген екен батыр, - Енді бірақ текті батыр, маған қастық қылмайды, - депті Бөкей.

...Аңыздың айтуынша Қожамберді бір үлкен қазақы аста Оңтүстік елнің Түйе балуанымен күресіпті. Үстінде көк шапаны бар екен. Екеуі де ерен балуандар бірін-бірі ала-алмай ырылдасып жүргенде, Қожамберднін бітім-пішінін ерекше ұнатқан бір қыз: - Е, құдая көк шапанға болыса гор, деп тілей берген екен, соның тілегі батырға дарымай шапанына дарыған екен деген аңыз бар. Өйткені шынында да батырдың кейінгі ұрпақтарында ондай тұлғалы адам тумапты деседі. Қожамберді палуан болып, күрескенін алып ұратын болған, тіпті маңайдағы жиын-тойларда бұған қарсы күресетін адам табылмауға айналған. Биені мойнына салып көтеріп кеткен адамның қайраты біраз бар-ау! Сойтіп жүргенде бұл қалмаққа қарсы қол жинаған Сенкібай мен Жидебайға тап болады. Қожамберді батыр ақылдан кенде болмаса керек. Ел бастаған екі батырға еріп Іле – Күркіреуік – Қоңыр әулиедегі соғысқа қатысып қайратын көрсеткен, сол үшін Абылайхан да оған ілтипат көрсеткен екен.

Бағана Қазыбектің жасаған «Жеті Жарғысына» тоқтала бергенімізде Қанды Қараша мен Қожамберді батырлар араласып кеткен еді әңгімеге, олар туралы естіп, білгенімізше, шама-

шарқымызша айттық, рухы риза болсын, дейміз, кейінгі ұрпақтарына!

Қаз дауысты Қазыбек Жеті жарғыны жасағанда Абылайдың құптауымен, Төле, Әйтеке тағы басқа белді, белгілі билермен ақылдасып жасаған. Тіпті қартайып отырған Әнет бабаға да көрсеткен екен, неге десеңіз Әнет баба сол заманда оқымысты адам болған, Қазыбек жастау кезінде ол кісіден ғылым, білім, ғибрат сөз үйренем деп жанында едәуір уақыт болған деген сөз бар. Бір айтатын нәрсе Жеті жарғыны Қазыбек пен Жәнібек өз қолдарымен жасаған дегенге ден қоюымыз керек. Өйткені сол уақытта айтылған:

Қаз дауысты Қазыбек,

Шақшақ ұлы Жәнібек.

Бірің балға, бірің төс.

Қалауыңша пішіп, кес!

Осы сөздің өзі олардың осы Жарғыны қолданғанын бейнелейді. Естеріңізде ме, Барақ сұлтан Әбілқайырды өлтіргенде Қазыбектің оны билер сотына тартқаны! Тартқанымен қоймай менменсіген сұлтанды кінәсін мойындап, билер алдында құлдық ұрғызады, сонда осы «Жеті Жарғыны» қолданған. Қазыбектің «Жеті жарғысы» туралы бұрындары бір жерлерде айтылып, жарияланғаны туралы мәліметіміз жоқ. Сондықтан біздің кітабімізді оқушылардың көңілін табу және ұлы баба Қазыбектің даналығын бейнелеу мақсатында осы «Жеті жарғыны» өңгімелеп келтірін көрейік.

Қазыбек сол заманның өзінде қазіргі тілмен айтқанда биік гуманистік – адамгершілік бағыт ұстанғанын осы Жарғы баптарынан көруге болады.

Жарғының алғашқы бабы – жер дауы, қыс қыстау, жаз жайлау, күзек, көктеу сияқты кезеңдерде ел мен ел арасында кезігетін жерге таласты, дұрыс бітім қылатын жағдайларды қамтыған. Жер дауының алғашқы бап болуының өзі қазақ халқының өміріндегі ең қасиетті, бабадан балаға мирас болып қалатын осы киелі жердің дауын дұрыс, әділ шешуге күш салғанын көрсетіп тұр.

Имандылық, инабаттық, жанұядағы қарым-қатынастар, оке мен баланың, ұлдың, қыздың ара қатынастары, от басы, ошақ қасындағы болуы мүмкін әртүрлі кикілжіндерде би алдына апаратын жағдайлар болған. Ене мен келін арасындағы силастық, атасы мен келіні арасындағы ізет, ізгілікті құрмет екінші баптың байшөгелі ретінде қарастырылған. Балаға, ұл мен қызға тәрбие, қызды өнерге, іске баулу тағысын тағылар, «қызға қырық үйден тыю» деген мәтел сол кезде шықты ма кім білсін!?

Ұрлық-қарлық, барымта, көншелі дала жағдайында кең қолданылған дүние бөлатын. Бұл ұрлық пен барымта тіпті іші пысқандардың ермегіне айналған кез де болған. Бірақ қандай жағдайда жасалса да ұрлықтың да барымтаның да қылмыс екенін ел-жұрт мойындаған. Кейде «нағашылық қылды», «жиендік қылды» деп жақаурататын

жағдайлар, бұл қылмыстан жалтару ретінде бапта қарастырылған екен. Сол кезде ұрылар өздерінің қылмысты жуып-шаю үшін «шөп жесем қақалам, ұрлық қылсам оледі екем, енді биеке-ау, қайда барып күн көреміз», - деп мүләйімсігені тура бидің жеті жарғыны қолдана отырып, ұрыны жазаға тартудан құтқармаған. Өйткені кітабіміздің басында айтқамыз: қазақ қоғамында қайыр сұрайтын халде кедейлер болмаған, ең кедей деген үйде бес-алты сиыр болған... Әрине, жылқы «айдаса жаудікі, ысқырса желдікі» деген асырауы оңай болғанмен жаугершілікте айдап кету мүмкіндігі көп болып, кей үйлер жылқы ұстай алмаған, бірақ бір аты жоқ үй болмаған. Қойды да ұстаған, әрине, бәрі бірдей мыңғырап байымаған. Өйткені ол өмірдің түсініксіз заңы.

Ел мен ел араласып, халық пен халық, басқа ұлттармен араласу, олармен арада дау-дамай туындап қалса, төреші ықтиятты тосындар қолданылып, күшпен емес, біліктілікпен інешуді көздеген.

Бір айтатын нәрсе осы Жарғының баптарында қылмыс ауыр жасалса, бәрібір өлім жазасының қолданылмауы Қазыбектің биік дана-гуманист екенін дәлелдеп тұр. Өлім жазасы бұрын қолданылуға тиісті қылмыстар көбінесе ауыр күн төлеуге, осы құнды төлегеннен кейін ғана «елден безетін» жазаға бұйырылу мүмкіндігі болған. Мұның үстіне кейбір ауыр қылмыс әдейі жасалған

жағдайда «Жеті жарғы» құны құныкерге кесіпетін болған екен.

Бұрын Тәукенің «Жеті жарғысында» қатты айыпқа ұшыраған адамның мал-мүлкі алынып, шаңырағы ортаға түсірілетін болған. Айыпты болған адамға «жеті айып» салынуы көп қылмысты құрықтауға ықпал еткен сияқты. Өсы айып жазасы, бұрынғы «қанды кек», «ежелгі дұшпан», «ескі жау», «қанды мойын құныкер» деген ауыр ұғымдарды сейілте бастады. «Жеті айып» не, соны әңгімелейік.

Бірінші айып: «Қара қазан төлеу». Бұл айыпты болған адамның шаңырағы ортасына түсіп, азамат, жеке тұлға ретінде бар құқығының шектелгендігінің белгісі. Ол адамның үйі бұрынғысындай «пөленшенің үйі» деп аталмайды, оған белгілі бір мерзімге дейін шаңырақ көтеруге рұқсат етілмейді, өр босағада сығалап ғұмыр кешу еді.

Екінші айып «қара нар беру» деп аталады. Әлгінің қолынан өлген адамды, оның туысқандарының қалаған жеріне нармен, болмаса әйтеуір түйемен жеткізу, өліктің жерленуіне жұмсалатын барлық шығынды мойынға арту.

Үшінші айып түрі «садақ алу». Өл қылмыскердің қаруының барлығын тәрк ету, дулыға, сауыт, садақ, қылыш, нюқпар, найзаға дейін тәркіленіп алынады да, өзі жаяу елден кетуі керек. Бұл да адамдық жөнінен ауыр жаза еді. Өйткені

жаяу кеткен адам, жеткен ауылына не дейді, кейде мұндайлар ешбір ауылға симай қаңғып, өйтеуір өлдім-талдым күй кешкен.

Айынтың төртінші түрі «қара бие жетектеу». Айыптыға «қара шолақ» бие жетектету, оның ырысының анық шайқалып, елге масқаралануы болған. Бидің жіберген қарулы жігіттері «қара шолақ» биені жетектетіп ұрымтал ауылдарды, оның ішінде нағашы, қайын жұртының ауылдарына дейін апарып масқаралау түрі, осы кезде биенің үстінде ертоқым орнында ескі құрым киізден ілдалда ашамай ерттелген. Бұл да қылмыскерді өлтіргенмен бірдей мазақ-айып өтеу болып саналған.

Енді бәрін бірдей тізе бермейік, бірақ «жетім беру» ғұрпын айтуға болады, ол қылмыс істеген жақты «байқамай қалғаннан болған» деп кешсе, онда айыпкер жағы құн даулаушыға көп сыйсияпатпен бірге жетім бала беретін болған. Сонымен арада кірбің жойылады деп саналған. Осы тәріздес «үйірімен үш тоғыз», немесе «жесір бастатқан үш тоғыз» сол уақыттағы қазақ қоғамында айып өтеудің үлкен сыйы ретінде қабылданған. Ал «жетім бала» мен «жесір өйел» сол уақыттағы қызметші ретінде, өлсе құны сұраусыз болып пайдаланатындығын сезіп отырсыздар. Сол уақыттағы қазақы даулардың ішіндегі ең қиыны жесір дауы болған. Бұл бір жағынан өйел намысын жоғары қойғанды көрсетеді. Екінші

жағынан бітісуі қиын осы дауға «Жеті жарғы» дұрыс шешім тауып сол уақытта, даудың бітуін едәуір сейілткен.

XXVII – желі

Үлкен соғыс аяқталды. Батырлар, сарбаздар мыңдап, жүздеп елдеріне қайтты. Бәрі де елдеріне барып той жасамақ. Абылай өзінің кеңесші батырлары Бөгенбай, Жәнібек, Ақпантай, Барақ, Баймұрат сияқты кексе батырларына қоса, осы жолғы соғыста ақылымен, шешімділігімен, ержүректігімен көзге түскен Жарылғап, Алтыбай, Орақбай, Райымбек, Шорлы сияқты батырларды толық кеңесші қылып тағайындады. Яғни, ханның қасынан орын алды. Жолшыбай бай ауылдарда қонақ бөла отырып Абылай Көкшетауға Хан Ордасына тартты. Ең сүйікті батырлары билері жанында.

Көкшетауға келген соң Абылай айта қаларлықтай той жасайды. Көкшенің көк майса құрағында алқа қотан отырып мадақ өн-жырлар тыңдайды, Бұқар жыраудың насихаттарын тыңдайды. Осы жерде бір қызық оқиға болады. Әнеукүнгі керемет бір соғыста қоңтайшының көшпелі ордасына қазақ батырлары басып кіргенде Ордада көп әйелдер бар екен, осының ішінде аса бір сұлу қыз бар екен, өзінің өңі сынық, жабыраңқы. Батырлар бұларды тұтқынға алып соғыс біткен соң ханға алып келеді. Хан тұтқын әйелдерді батырларға көнізак ретінде таратып береді де, әлгі сұлу

қызды алып қалып, Көкілетауға дейін Еспенбет батырға амандығын жүктейді, және Көкшетауға келген соң, сол Еспенбет батырдың жасағына күзеттіріп қояды. Абылайханға қыз қандай өтініш айтты, оны ешкім білмейді. Көкшетауда ұлан-асыр той болып жатқан сәтте Абылайхан батырларын жинап мына қызды алудың шартын айтыпты. Егер мен біреуіңе силасам, басқаларың ренжисіңдер, батырларым, бәрің де мен үшін артық-кемдерің жоқ бірдейсіңдер. Сондықтан да мен сендерді ренжіткім келмейді, қызбен сөйлесіп едім, керемет ақылды екен, кімге баруды менің оз еркіме беріңіз, мені алам деушілерге қояр шартым бар, соны орындаған адамға, алланың бұйрығы болса барайын дейді. Дереу қызды алдырып батырларды алдынан өткізеді, батырлардың бәрі де сауытпен, дулығамен, садақ, найзасымен сап құрып тұрады, бірақ қыз оларға көз салмайды. – Тақсыр хан, дейді ол, батырларыңыздың бәрі де мықты екен, біреуін таңдау маған оңай емес. – Менің қояр үш шартым бар соны атқара алған батыр, мені алады – депті.

- Білемін, - депті қыз, - үш шартым да қиын, бірақ, батырлығы және ебі жетсе атқаруға болады. – Алғашқы шартым орындалса да сол батырға баруға бейілмін, егер алғашқы шартым орындалмаса, қалған екі шарттың біріншісін атармын дейді қыз.

- Бірінші шартым, менің қасыма бір-екі адам

қосыңыз, солармен барып, мына басымдағы орамалды, анау көрініп тұрған биік құз жартастың басына ағашқа байлап, тастың жарығына қадап қоярмын, өзім тастың тасасында тұрамын, батырларыңыз жебелерін осы жерден зымыратсын, кім байлаулы орамалға тигізсе, мен сөз айтпай соған бара берермін, - дейді. Сүт пісірім уақытта жанына қосқан адамдармен қыз жартас басына желбіретіп орамалды іліп қояды. Дәмелі батырлар бірінен соң бірі жебелерін суылдатады, бірақ, бір де біреуі орамалға жеткізе алмайды. Абылайхан әзіде осыны тамашалап тұрып «әй, оқжетпес-ау, ол тасқа» деген. Осыдан кейін әлгі құз тастың биік жартас шоқысы «Оқжетпес» атанып кетті.

Бірінші шарт орындалмады, қыз жанындағылармен қайтып келді. Қыздың кейпі, ақсары келген, көкшіл аспан түстес тұңғиық терең сырлы көзі бар, сұлулық атаулының түрі көп, бірақ, мына қыздың өңі де, түрі де өзгеше екен. Басында бұлар «кәпір» қызы ма деп қалса, алла атын айтқан соң «мұсылман» болар деп топшылаған. Қыз екінші шартын айтады, дәмелі жігіттерден қырық шақтысы бірін-бірі арқалап қайсысы менің қасыма бұрын жетсе соған барайын депті. Кексе батырлардың көбісі бұған өрине қатыспапты, тіпті Еспенбет де бұған қатыспай басын шайқап тұра беріпті. Қырық жігіт бірін – бірі арқалап судың дәл жиегінде тұрған қызға біреуі емес, сегізі қатар келіпті. Сонымен бұл шарт та орындалмапты.

Тіпті батырлардың ішінен «хан ие» біреуімізге
силай салыңыз, басқамыз дауласпасыз деушілер
де болды. Бірақ хан айтқанында тұрып қызға: -
Үшінші шартты айт, - деді. Сонда қыз: - Батыр-
ларыңыз айтарлықтай екен, бұл шарттарды мен
бұлардың қайратын сынайын деп ойластырып
едім, айтарлықтай екен. – Ендігі шартым, батыр-
ларыңыздың ақылын сынайтын шарт болады, -
дейді қыз. Шартымның мәнісі былай: - Ну орман-
дағы бір талдың бұтағына ұя салған бір кептер үш
балапанын басып жатыпты. Тосыннан кез болған
бір қарақұс, ұядағы кептерді іліп алып барып,
жерге тастап жеуге ыңғайланыпты. Мұны көріп,
ұяда жатқан кептердің балапандары шырылдап
қара құсқа: «Анамызды жемей қоя беріңіз, оның
орнына бізді жеңіз» деп шулап, жалбарыныпты.
Сонда мейірімсіз қара құс рақым етудің орнына:
“Асықпандар, тоймасам сендерді де жейміп” -
депті. Кептерді енді түтіп жеуге айналғанда, қара
құс қанатын сермей сілкіп, жалп ете түсіпті.
Сөйтсе, бір сұңқар самғап жүріп бұл оқиғаны
көріп қалған екен, содан түйіле ұшып келе бере
қуатты тұяғымен қара құсты желкесінен бұре
тепкенде қара құстың мойын омыртқасы үзіліп
кетіпті. Мұны көрген балапандар зар илеп:
«Анамызды құтқарғаныңыздың ақысына бізді
жеңіз» - деп өз разылықтарын білдіріпті. Сонда
мәрт сұңқар үш балапанның біреуіне көз салып,
балауса қанатына белгі салыпты. «Қазірше қауыр-

сындарың қатайып, қанаттарың жетілсін» - депті. Сонымен сұңқар өлардың біреуін «аманат» деп кетіпті. Сөйтіп, әлгі балапандар есейіп қалған кезде бір қырғидың тырнағына түсін қалады. Оған балапан зар жылап: «Маған тиіспесеніз екен. Менің сұңқарға берген уәдем бар еді. Алдымен сол уәдемді орындайын. Оған жөнiмдi айтып аманаттан құтылып қайтып келейiн. Одан кейiнгi ықтияр сiзде болсын. Соған рұқсат етiңiз – деп жылап тұрып өтiнiптi. Сонда қырғи: «Уәде қиын шаруа, әрине, барып кел, мен осы арада тосайын» - деп мақұл болыпты. Балапан байғұс, әйтеуір әлгі сұңқарды іздеп түн қатып ұшыпты. Түнделетіп қанатымен, қауырсыны әбден талып шаршап өзер ұшып келе жатса, бір жапалақ кезігіп жармаса кетіпті. Балапан, амалы бар ма, өлгі жапалаққа да жағдайын айтып, басынан кешкен оқиғаларды баяндайды да, сұңқардың алдындағы уәдесін орындауға қырғидың да босатқанын айтып, жапалаққа жалыныпты. Жапалақ көп ойланып, барып: «Қой бұл бишара балапанды босатайын, азар болса тышқан тауып жермін» - деп, - бара ғой – деп балапанды босатып жіберіпті. Тіпті біледі екен, сұңқардың мекеніне жеткізіп салыпты. Сұңқар жағдайды естіп, біліп парасаты үшін жапалаққа рахмет айтып: «Қиын сәт туса, сені қанатымның астына алармын, рахмет жапеке» - деп шығарып салыпты. Балапан барлық басынан өткенді сұңқарға баяндап беріпті. Сұңқар басын

шайқап: «Сен қырғиға уәде берген екенсің, қайтін келемін деп. Сені мұнда алып қалсам, қырғиға берген уәдеңе опасыздық жасаған боласың. Мен шарттасқан уодені кештім, енді ұшып қырғиға бара ғой» - депті. Балапан талмай ұшып қырғидың мекенін тауып келсе қырғи шынында да күтін отыр екен. Балапан қырғидан кеткеннен кейінгі кездескен, кешкен уақиғаларды түгел баяндапты. Қырғи мұның өңгімесін естіп отырып, балапанның аяуғершілігіне риза болғаннан көңілі босап солқылдап жылап жіберіпті. Содан кейін қырғи көз жасын, қанатының арасынан бір тал мамық алып сүртіпті де: «Мен саған кеңшілік еттім, «қырғи» атым бар емес пе, жапалақ құрлы болмаймын ба? Бара ғой, озың басында уәде берген сұңқармен ғұмыр кеш» - депті. «Сол балапан сұңқардың мекенін іздеп ұшып келе жатыр дейді»- деп қыз сөзін аяқтап, ендігі шешім де, кесім де өздеріңізде болсын, мені сол балапан деп біліңіздер» - дейді.

Бұл кезде Қабанбай, Қараменде, Сеңкібай, Жидебай тағы бір топ батырлар Еспенбеттің жанында тұр еді. Еспенбеттің тобы осы уақытқа дейін қыздың қауіпсіздігін қадағалаған. Бұл жерге әкелген соң да ойын шарттарына араласпай тұрған, тек мына батырлар Еспенбеттің садақшылар қыздың орамалын коздеп атқанда басын шайқағанын байқаған. Батырлар Еспенбеттің ерен садақшы екенін білуші еді. Бәрі, Қабанбай бастап

Еспенбетке: «Сен неге қатынаспайсың, жастың біреуі емессің бе, тіпті Қабанбай жұр деп Еспенбетті қолтығынан ала мына ойын болып жатқан жерге, қыздың жанына алып келді. Жарайды, сіздер қолқаласаңыздар, осы ойынның бірінші жөне астары коп үшінші шартын шешуге қатысайын» - деді Еспенбет батыр.

Ендеше, орамалды қыз өзі барып іліп, содан кейін өзі жартастың тасасында тұрмай төмен түссін» - деді Еспенбет. Солай істелді, қыз бағанағы орамалды алып ағаш бұтағына байлап бір жақ ұшын жалбыратыңқырап бағана Абылайхан «Оқжетпес-ау» деген тастың ұшар басындағы тастың жарықшағына нығырлап орнатты, жанында еріп барғандар бұған көмектесіп, бұтақты тас жарығына нығарлап қойды. Томенде жел жоқ болғанмен биік құз басында әжептәуір жел соғып ол жібек орамалды желбіретіп тұр. Қыз да, жанындағылар да жерге түсіп, садақ тартушының жанына келді. Еспенбеттің садағы «жазайыл» атылатын, болекше порымда жасалған қару еді, ағашының неден жасалғанын ешкім білмейді. Еспенбет қорамсақтағы қаптаған жебенің біреуін суырып алып садаққа сүйкей орнатып, оқыс бұрыла беріп «Оқжетпестегі» орамалға кезеп, тартып океліп жіберіп қалды, жұрт тына қалды. Жебе сорғалап барып орамалды тесіп, әрі жыртып отті, жұрт шу ете қалды. Қыз сүйсіне қарап, Еспенбетке тағзым етті. Сойткенше болған жоқ, әлгі жалбырап тұрған

орамал үзілін жерге түсті, жастар жағы шу ете қалды. Сонда тұрған халықтың бәрі ризашылықтарын білдірін жатыр. Жиналғандар кәбі «енді қыздың жұмбағын шешін бер» - десіп дуылдады. Еспенбет садағының бір қырын жерге қойды да, екінші қолын дуылдаған халыққа қарап котерді де: «Қыздың жұмбағын мен шешіи корейін, тек тындап тұрыңыздар, дуылдап кетпей» - деді. Хан да, Қабанбай да Еспенбетке сүйсіне қарап тұр. – Ал, кәне десті. – Бұл қыз, - дейді Еспенбет, қыздың қысыла қарап тұрған жүзіне бір көз тастап алып, бір ұйып отырған халықтың ішіндегі бір сол елдің қадірлі адамының үш баласының біреуі екен. Кенет бұл қыздың ауылын жау шауып, шаңырағын ортаға түсіріп, ойларына келгенін істемек болып жатқанда, өз елінің бір батыры құтқарыпты, ол батырдың қызда бұрыннан да көңілі бар екен, бірақ білдіре алмай жүреді екен, кездейсоқ оқиға себеп болып, әлгі батырдың желі оңынан соғып, осы тұрған қызбен қосылуға уоде қылысыпты. Сол жерде-ақ алып кетпекші болған екен, бірақ қыз аласапыран уақиғаның артын күтейік, елді жау шауып жатқанда мұнымыз дұрыс болмас депті. Біз садақпен атқан орамалды сол батыр силаған екен. Сол екі ортада бишара қыз біздің адамдардың қолына түскен екен. Ал, қыздың уодеге берік адам екенін өздеріңіз көрді-өіздер. Еспенбет шешуін одан әрі сөзін орлеп, арағыта отырып, өңгіме желісін шешен тілмен

әуезді қылып көпке түсіндіруде. – Бұл қыз махаббат қадырын өмірінен жоғары бағалайды екен. Бағана батырлар орамалға кезек-кезек садақ тартқанда, бұл қыз сол жартастың тасасында тұрайын деуі де ғажап еді. Өйткені шарт бойынша батырлардың біреуі орамалды атып түсірсе бұл қыз соған бұйыруы керек еді ғой. Егер бір батырдың жебесі орамалға тисе-ақ, бұл қыз сол сотте құздан құлап өлмек. Нанбасаңыздар өзінен сұраңыздар, менің осы айтқанымға күмәндарыңыз болса. Мұнан кейін жігіттер арқаласып жүгіргенде бұл терең иірімнің дәл жиегінде тұрды, бұл жолы да қойған шартын бір жігіт орындаса, шалқасынан құлап иірімге суға кетпекші болды. Мен басында-ақ қыздың ойын сезін жарысқа қатынаспадым. Енді сіздердің тілектеріңізбен қатынасып тұрмын, қызды жартас тұбінен бері әкелдіргенім де, сол қыз ойлағанды болдырмау еді. Батыр, би ағалар сіздер менің өтінішіме құлақ түріңіздер, қыздың айтқан жұмбағы бөріңізге түсінікті болар деймін. Бұл қызды шартты орындап мен алуға тиіспін, ендеше мен бұл асыл қыздың басына бостандық бердім, хан ие де қарсы болмас, - деп Абылайханға қарап қойды. Абылай да басқа батырлармен билер сияқты Еспенбеттің айтқан сөзіне масайрап қарап тұр екен, басын изеді. Еспенбет одан әрі тағы біраз суырылды: “Қыздың жұмбағындағы жапалақ құрлы болайын мен, - деп күлін жіберді.

Сонда Абылайхан Еспенбетке ризалықпен

қарап: Ендеше Еспенбет батыр, бердік бостандық бұл қызға, тандаулы сый-сияпатпен бұл қызды Ордадан өбден силайық, астына тандаулы ат мінгізіп, қыздың ел-жұрты Шағаннан әрі деп тұрсыздар ғой, бұл қыздан кімнің қызысын деп сұрамалық, ол қыздың да біздің де жұмбағымыз болып қалсын, - деді, жөне бұл қызды оспеттеп Еспенбет батыр өзіңіз Қабанбай батырдың Гауһар жеңгемізден туған қызы батыр Назымға апарып табыстаңыз, ол әрі қарай айшылық жер болса да шығарып салып еліне, сүйген жігітіне апарып табыстасын, - деді. Сосын көпке біздің бар батырларымыз Еспенбеттей онерлі болса, әрі шешен, әрі мерген, әрі жаны жомарт нөпсінің жетегіне ермеді. Еспенбеттей болындар, жас батырлар! – деді. Сосын Еспенбетке қарап: “Шағандағы Ақпантай батыр бұл тойға қатыспай кетті ғой, жұмысы болған шығар, қайтарыңызда менің атымнан ерте келіңіз, оған деген құрмет, сый-сияпат та бар”- деді.

Сонымен дереу қызды жолға дайындады, Ордадағы әйелдердің барлығы қызға неше түрлі силықтар беруде. Қыз өте сыпайы екен, ешбір силықты алғысы келмеді, жанында аттануға дайындалып тұрған Еспенбет батыр қызға қарап: “Алыңыз, қарындасым, ханшалардың қолынан өркім силық ала бермейді”, - деген соң, біраз силықтар алып, рахмет айтты.

Орда жанынан Еспенбет біраз жігіттермен

қызды атқа мінгізіп аттана берген шақта: “Хан жылдам шақырып жатыр” – деген хабар келді...

Бұл екі ортада мынандай оқиға болып қалған: Қазыбек би ханға және халыққа қарап: “Мен бір сөзді ойлап тұрмын” деген. “Айтыңыз, айтыңыз деп тілек қылды халық, хан да айтуын сұрады, өйткені Қазыбек босқа сөйлемейді.

Қаз дауысты Қазыбек: “Бұрынғылардан қалған сөз бар еді, ол сөзде “ханның қайраны шексіз, ердің қайраты шексіз” – деп Қараменде би айта беруші еді, бүгін соның куәсі болдық. Бірінші өткен соғыста біздің ісімізді аңдаған аллатағалаға ризалық білдірейік.

Екінші Абылайханға ризалық білдірейік. “Хан-еке – деді Қазыбек, сонау Қасқакөлдегі соғыстан бері қайраныңның шексіздігін көрсеттіңіз, осында тұрған бірде-бір халық бұл сөзімізді бекер дей алмас, бүкіл халық бұрыннан сізге ризалық білдіріп жүрген, алла сізді беріп, қазақтың қоз жасын тиятын заманға жеттік. Ешкімнен менмендік қалап атақ-даңқты пендешілік қылып қызғанған жоқсыз, тіпті Қабанбайға екі рет атақ бердіңіз, Сеңкібайға “Ақиық” деген атақ бердіңіз, маған “Қаз дауысты” деген атақ бердіңіз, иншалла бәрін де қабылдаймыз. Ал біз сізге берген атақты да, халқым берген атақ деп қабылдаңыз, біз бүгін Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүзден қатысқан қысқа билер кеңесінде сізді Үш жүздің ханы ғана емес, «Ұлы хан» деп атақ бердік, сіз бүгіннен бастап

«Ұлы хан» болдыңыз, мансабыңыз құтты болсын» - деді Қазыбек, қаз даусы саңқылдап. Сол кезде даланы кернеп «Аруақ, аруақ» деген дыбыс жер жарардай болды. Бұл ханға қошамет етіп тұрған өзінің сарбаздары батырлары еді. Қазыбек сөзін одан әрі сабақтап, жұрттың санасына жеткізе айтты. - Уа, халайық, ханымыздың бізге істеген еңбегі аз емес, ақылы, айласы бірдей, адамгершілігі биік. Өнеукүші өзімізге қарсы келген жаудың қолға түскен мыңнан астам адамын, Іледен олтірмей, жазаламай еліне қайтарды. Бүгін қолға түскен қызға жасап тұрғаны мынау. Бұл хан қайранының шексіздігі емей, немене?! - деді. Қызға қызыққан жастардың да берекесін аялайтын әдіс таптыңыз. Елдің де, жұрттың да, өскердің де көңілін тауып, әр істің қыбын біліп басқарып келесіз. Бұл да «хан қайранының шексіздігі». Қабанбай батырды өскерді басқаруға қойғандығыңыз, бас қолбасшы деп тағайындағаныңыз да корегендік болды. Иншалла, жаудың негізгі күшіп жеңдік, енді көгерер халқымыз», - деді Қазыбек. Жиналған халық Қазыбектің сөзін дуылдай қоштады.

Еспенбет қызды шағын қосынмен шығарып сала кетті, ол уақытта өлі де болса жау кездесіп қалу қаупі бар еді. Өйткені қашқан жаудан бөлінген қосындар әр жерде ұшырасып қалушы еді. Әрине, қашқан жауда береке болмайды, сонда да болса жаудың аты жау, кездесіп қалып, күші асса, аямауы мүмкін. Еспенбет қызды алып суыт

жүріп бес күннің мұғдарында Шағанға ілікті. Назым қызды іздеп еді, ол алыс сапарға, нағашыларының еліне кеткен екен. Қыздың аты Маржан еді, алыстағы Алатауды мекендеген Мәмбет елінің қызы еді. Көкшетаудағы жеңіс тойында батырлардың сауық-сайраны қанша қызық болса, мына Маржан қыздың уақиғасы тіпті елге аңыз болып кетті. Тіпті Сұртай ақын «Маржан қыз» деп аталатын, керемет әдемі өуезді болып шырқалатын әнді сөзімен бірге шығарып сол жердегі естіген халық түгел үйренін алды десе де болады. Кейінгі заманға дейін анық жеткен сол ән мен өлеңнің сөзі мынадай еді:

«Жоғарыдан жүгіртіп Бөкен келді,
Ойнақтатып астында бөкен керді.
Тас ұшырған екпіні дауылдай боп.
Қиғаш қашқан құтқармас бөкендерді.
Қабекен мінген кубасты-ай
Қубастай жылқы тумасты-ай
Бұған жылқы жетпейді,
Екі аяқты бір басты-ай!
Көкшетаудың біз келдік бұлағына,
Ат аунады, ишалғын мен құрағына,
Маржан аты естілсе құлағына,
Көкіректен кетеді, жыр ағыла!

деп Сұртай ақын шырқаған ән қазақ даласына тарап кетіп еді. Еспенбет бұл уақытта Маржан қыз екеуі алыс жолда еді. Бұл әннің шыққанын олар естімеді, тек бірнеше айлардан кейін Бұқар жырау

осындай бір келісті қыз туралы елдеріне сол «Оқжетпес» жиышы аяқталғаннан кейін кәп аңызбен, өңгімені өз елдеріне өкетін бара жатқан жігіттерден осы оқиғаны естіп Байғозы әншімен Сұртай ақынға «осыны неге жырламайсындар» дегенде осы керемет ән дала қызының адамгершілігімен, уәдеге беріктігінің, сұлулығының бейнесін көз алдыға әкелетіндей болып шығып еді. Еспенбет батыр неғылсада Маржан қызды сөл уәде берген жігітіне қоспақ бөлып өкеле жатыр. Анда-санда үзеңгі қағысып жүргенде зілсіз ғана әзілдеседі. Еспенбет батыр батыр болғанмен осы қыз алдында бір түрлі, ұялатындай ма, немесе, екі аптадай жол жүрін келе жатқанда, шындығында қызға көз тоқтатып қарамады да. Далаға қонып келе жатыр, алыстан Алатаудың ақбас жоталары корінді. Бұл Жетісу еліне келгеннің белгісі. Шілде айы болса да Алатау жақтан ұп еткен желден мамық ызғар еседі. Ол тау басындағы мұзарттан келген леп. Жер нағыз түріне енген уақыт. Жетісу жері сулы да нулы. Аттаған сайын кішкене бір өзен. Жабайы жемістерге, өсіресе қарақатқа уысың толады. Бұлар көбіне ағашты сайлардан аулақтау жүреді, сілеусін, қабылан, жолбарыстың бар шағы. Қалмақтан қалып қойған жанкештілер де жүруі мүмкін. Олардың жебесінен жазатайым кетсе өкішісі кетпес. Енді баратын ауыл да жақындап қалғандай, қыздың айтуына бір жарым күндік жөл қалған сияқты. Алатауға жақындаған

сайын ел жиі кездесе бастады. Тағы бір күн өтті. Еспенбет жанындағы он шақты адам да не айта берсін, үнсіз. Олар алғашқы кезде дуылдасып әңгіме айтып, өткен соғысты сөз қылып келе жатқан, қанша айтқанмен алыс жол оларды да қажытқан сияқты. Ішінде ән айтатындары, жыр айтатындары бар еді, бірақ Сұртай ақын шығарған «Маржан қыз» әнін бұлар білмеуші еді, әйткені кейін қазақ-қалмақ соғысында Ұлы хан Абылайдың кемеңгерлігімен Қабанбай, Бөгенбай батырлардың ауыз болған ерлігімен бірге осы ән де даланы шарлап кетін еді. Ол уақытта «Жар-жардың» жаңа шыққан кезі, келін түскенде айтылатын, түспесе де былайғы жерде «жар-жар» айтыла беретін, өйткені әпі дауысқа үйлесімді болған соң ат үстінде көбінесе орындай беретін жағымды өн еді.

Еспенбет жанындағы жігіт қыздың жайын естіген, бұлардан ештеңе жасырылған жоқ, бәрінің де тілегі қыздың жігіті тезірек табылып, соған бұлар қызды қосып, «Жар-жар» айтып тойдың ішінде болсаң, сонау жақтан келген еңбегіміз бар, тиісті сый-сияпаттан да құр қалдырмас деген талап-ниеттері болатын.

Күндегідей бұлар ерте тұрды, өйткені діттеген жерге бүгін жетіп қаламыз деген ойлары бар. Қыз еркекше киінген. Бірақ еркек киімі қанша білдірмей тұрғандай болса да қыздың аяулы жүзі, асыл мінезіне сәйкескендей, «арпа ішінде бір

бидай» болып көзге бірден ұрылады. Еспенбет «енді қайта көрмеспін» дегендей ұрлана көз тастап қыздың жаратылысының ерекшелігіне тәнті болды. Сөйлеген сөзі, сыңғырлай шығар дыбысы, сирек болса да жымиятын күлкісі бір жұмбақ дүние болып келеді. Міне бір ауыл кез болды, бұл ауылдан келесі ауылдың жөнін сұрады, бұлар. Келесі ауылдан өтті. Екінші күні кеш бата қыздың ауылына келді, Алатаудың етегіндегі көкпеңкөк алқапқа қонған шағындау ауыл екен, бұларды ауылдың бала-шағасына дейін күткендей қуанышпен қарсы алды, қыздың өке-шешесі, екі бірдей бауыры Маржан қыздың келгеніне нанар-нанбасын білмеді. Қыздың Абылайханның жанында өз басының теңдігін жұмбақ шартпен жеңіп алғанын естіп, ауыл адамдары айдынданып жүрді. Бұлардың келу сапарына тойға бергісіз сауық жасады. Қыздың бір жігітке серт берген жағдайын әкешене, туғандары да, мынау отырған ел-жұрт жақсы біледі екен. Өкінішке орай есіл батыр жігіт Алатаудың бір құзынан таутеке атып, соны алуға төмен түсерде тастан оқыс тайғанап мерт болыпты. Жауға мықты қайрат көрсеткен ердің ері болып жүрген азамат қазасына жұрттың қабырғасы қайысыпты.

Тағдырдың салғанына кім қонбес. «Бишара» деген сөз «шарасыз, амалы жоқ» деген мағынаны білдірмей ме. Өйткені аллатағала ғана шексіз күдіретті. Ол болады деген болады, болмайды

деген болмайды. Бұл өңірдің адамдары тәубаны жақсы білуші еді. Өйткені ауылдарында Түркістан, Қарнақтан оқып келген қожалары, молдалары халықты сауаттандыра бастаған.

Қыз жігіттің тағдырын естігенде есеңгіреп қалған күй кешті. Бірден жылаған жоқ, сүт пісірімдей уақыттан соң көзінен аққан жасқа ие бола алмады. Тек анасы қатуланып жұбатқанда тоқтады.

Еспенбет батыр, сұңғыла сезімтал болатын. Өзінің өн айтып, өлең шығаратыны да бар. Неге екенін кім білсін, жасында медреседе екі жыл оқығаны бар еді. Сонда ұстаздары айт күнінде, пайгамбар туған мәулетте айтып жүріңдер деп «Аушадияр» жырын үйреткен. Дәп қазір сол есіне түсе қалды. Еспенбет ішінен күбірлеп жырды айтып отыр:

«Аушадияр бір дейді,
Ашса кілем кірлейді.
Ата-ана сыйлаған
Ақшалмалы пір дейді.
Аушадияр екі-ді
Қорасан қалмақ кекілді.
Жаста қылған тәубаңыз,
Тас жаазудай бекиді.
Ауадияр, үш дейді,
Кеңнен сарай піш дейді.
Сөз айтсаң да наданға
Салған жөнге түспейді.

Аушадияр төрт дейді,
Алла бір деу серт дейді.
Өтірік айтсаң алдыңнан
Шығады тамұқ, өрт дейді.
Аушадияр бес дейді,
Бестен ойыл ес дейді.
Ер жігіттен бақ тайса
Мал жинауы кеш дейді.
Аушадияр алты-ды
Жақсылық жасау артығы.
Мейірім болса жүректе
Бейісте нұрың шалқыды.
Аушадияр жетіңіз,
Жетімді жетім деменіз,
Жетімнің ақын жеменіз,
Жетімиң ақын жесеніз,
Көтеріп көрме салғанда
Тек жатармын деменіз.
Аушадияр сегіз-ді
Су аяғы теңіз-ді.
Ата-анадан аяма,
Жақсылықты ең ізгі
Аушадияр тоғыз-ды,
Ата-анасын бақпаған
Арам сүт емген доңызды.
Аушадияр он дейді,
Қыздар киер тон дейді,
Құп жарасып қосылу,
Пайғамбар салған жол, дейді.

Аушадияр он бір-ді.
Ақ қағазға төндірді.
Ибраһим баласын
Құрбандыққа көндірді...

Еспенбет «Аушадиярды» ішінен күбірлеп отырғанда: «Құп жарасып қосылу, Пайғамбар салған жол» дейді. Маржан қыз, есті қыз жылдам есін жинады, түйенің қомында, аттың жалында болған оқиға... Ауылды шапқан жаудан құтқарғаны сол жігіттің... Ретін тауып қызға тілек қылғаны, мұның бас тарта алмағаны, сөйтін уәде бергені... Ақыры мынандай тағдыр... қызға тез ес жиғызды.

Бір аптадай Маржан қыз ауылында ерулеген соң Еспенбет батыр, Шапырашты Наурызбай батырдың аулын іздеп аттанбақ болды. Өйткені өткен сұрапыл соғыста Наурызбай батыр қалмақты қуыса кеткен. Хан рұқсат еткен соң, амандық болса ел жағына кетпек-тін. Еспенбет қанды көйлек досына аулына жақын келіп тұрып соқпай кетуді жөн көрмеді.

Қыз аулына еркін екен. Сондықтан ба, өнеу-күнгіден бері Еспенбеттерден беті-жүзін жасырған жоқ. Мүмкін екі аптадай жолда бірге болғаннан шығар. Қыздың жүзінен ештеңенің мәнісін аңғара алмайсың. Бұлар «ертең аттанамыз» деген күні қыздың жылаумен болғаны, таңертең белгілі болды. Ақ жүзі аздап ұйықтамағаннан, жөне жылағаннан домбыққандай болып тұрды. Жол бойы ол Еспенбет батырды «Адақ аға» деп келген. «Адақ»

аты өнеукуні Көкшетауда Қаз дауысты Қазыбек бидің ханға ұсынысымен, бұрынғы соғыстардағы ерлігі мен осы жолғы жігіттер сайысындағы үздік мергендігі үшін марапатталып берілген құрметті ат болатын. Жаратылысы өзгенелеу мінезді батыр Еспенбет алғашқыда бұл атқа үйрене алмай, бірақ жол бойы қыздың өңгіме арасында «Адақ» деп атағаны қандай жағымды болса да, мөн бермеуге тырысып келіп еді. Дәл кетем деген күні Еспенбет батыр да өнеукунгіден бері коңілдің терең түкпірінде бұғып жатқан пенде ой бас көтергендей. Өйткені қыздың уәде берген батыр жігітке тағдыр жетсе кім кінәлі. Байқаса Еспенбет батырдың өнеукунгіден бері бір оғаш қылығын қыз да байқаған емес. Тіпті «мундай да ұстамды адам болады екен»деп келе жатқан қыз жайы бар еді. Бүгін жігіттер кісендеулі аттарын өкеліп, арқаларының қылшықтарын үрлей сипап ерттеу қамына кірісті. Маржан қыздың өзінің ер тоқымы, атқа мінуге сай тігілген киімі бар екен. Бір қараса сұлу қаракөк атты алдырып, ерттетіп қойыпты. Еспенбет осы жерде қысылғандай болды. Қазақ ғұрпында өйел атпен еркекті шығарып салмайды. «Мынасы несі, ерке қыздың шолжаңы ма, жоқ өлде, нашы ұзын, ақылы қысқалықтың бір көрінісі ме? – деп ойлағанша болған жоқ, қыз отауынан киініп шыға келді, қолында бүктеп ұстаған ат соғары.

- Еспенбет батыр! – деді Маржан, көзінен от жалыны ұшқандай боп, сөл ентіге сөйлеп, - менің

үш шартым есіңізде шығар, тағдырдың жазуы болып қалды, ендеше сол шарт күшінде қалды, сезбей тұрған жоқ шығарсыз, мені менсіпбей жүрмесеңіз. Ердім соныңыздан, ұстадым етегіңнен, ия, алла екі рет жылатпа деп тілермін, өзіңнен, деп көзінен ыстық жасты ытқытып жібергенде Еспенбет қызды өзінің сауыт киген төсіне қысып тұрғанын бір-ақ аңдады.

XXVIII – желі

Абылай заманы туралы кітап осы заманда жазылып шығғаны анық. Жазба деректердің өте аз қалуы, қалғандарының өзінің зерттеудегі қиындықтар бола тұрса да, Абылай заманындағы ардақты бабалар туралы өз әлімізше біраз нәрселер айтқымыз келді. Абылай туралы айтыла бермек, өйткені ол қазақ мемлекетін нығайтуға өлшеусіз еңбек қылды. Хан баба туралы біраз айтқымыз келді.

Өрынбор губернаторы И.Рейсндорпқа мынандай мазмунды хат жазыпты кезінде: «Менің қарауымда Ұлы және Кіші өрдалар да бар. Ұлы жүз қазақтары Ташкент уалаятында тұрады, оларға Түркістан қаласы таяу. Ол уалаятта менімен жауласып жүрген қырғыздар да бар. Міне, солар біздің адамдарға өлсін-өлсін шабуылдап маза бермей, ауылдарын тонап, қатын-баласына дейіп тартып өкетіп жүр. Мұндай озбырлықтан бізді қорғай көріңіз деп көз жасыммен өтінемін.

Тентектерді тисын, бұзықтарды бұғауласын деп, қарауымдағы балаларым мен елдің ең жақсы адамдарын соларға аттандырдым. Олардың артынан ата-мекен қамы үшін өзім де аттанғалы отырмын» – деп жазыпты хан Абылай. Хатта ол өзінің аттанатынын да жазған...

Абылайхан батырларын таратып біраз дем алуда еді. Бірақ тыныштық болу қайда. Сырттан жау келмесе де қазақтың өз ішіндегі ырғылжыңы оңай болмас. Ойлап қараса Қытай патшасын мұның бағыныштылықты кейде екіұшты білдіргендей хаттары тыныштандырған сияқты. Хан Сұлтангерей екеуі қытай ежеханына жолдаған хаттарында «бағындық», деп те емес, «бағынбадық» деп те емес, мазмұнды жазушы еді. Абылай ханның сол кездегі дүние танымына осы оқыған жігіт Сұлтангерейдің көп көмегі тиді. Сонымен бірге Карлсон деген шет жерлік далада қаңғып жүргенде жасақтар ұстап окелген, басында түсіну қиын болғанмен кейіннен ол қазақша өжептәуір үйренін ханға көмекші бола бастады. Сонау Швед деген елден екен. Ресей арқылы, одан Бұхара, Самарқанд бағытымен Үндістанға отпек болғанда, бір жерде кездесіп қалған хан жасағы бұлардың шүлдірін барып тындайық – деп ұстап хан ордасына әкелген.

Абылайхан ендігі келер заманның қарадүрсіндіктің заманы емес, оқу-білімнің заманы екенін өзі де пайымдап жүруші еді. Карлсонның

қолындағы сол уақытта дүниенің ашылған жерлерінің картасы болатын, бұлар Үндістанға осы картамен өтпекші еді. Абылайхан маңайында болғанына үш жыл, қазақшаны өжептөуір үйренген Карлсон дүние картасын Абылайханға корсете отырып үйрете бастады. Тегінде Карлсон оған теліген жоқ, Абылайдың өзі ықылас қойған соң ол үйретуді бастады. Алғашқыда қиын болғанымен зирек жер ортасына қарай жасы ауса да картаны ықыласпен үйренді. Қазір ол Ресей жерін, Қытай жерін жоне қазақ жерін таба да біледі, көлемін де салыстырып қарайды. Кейде Карлсон жанында жоқ кезде Абылай картаны алып ұзақ қарайды, өзендерді, көлдерді қарайды, біраздан кейін картаны лақтырып тастап ұшып түрегеліп Өрдадан шығып біраз ойланып жүреді. Картадан қазақ жерінің мол екенін білді, осы жерді ие болу, ұстап тұру ханды қатты мазалайтын еді. Оның үстіне Кіші жүзде Нұралы хан етіп бекітуді сұрап жаңа болған патшайым Екатеринаға үздіксіз хат жөнелтіп жатқан Бопай жеңгесінің әрекеті ызасын келтірді. Өбілқайыр өлгеннен кейін «тағдырдың бұйрығы» деп мойынсұнып, атағы дәуірлеп тұрған Абылай - Әбілмансұрдың «хандық жөпі» деудің орнына ақылы асып кетпейтін Нұралыны хан етпек. Ия, оны тіпті Абылай қызғанбас та еді. Бірақ Үш жүздің баласына бір-ақ хан болу керек, - деген мұның ұсынымы болатын. Сонда ғана жауға мықтысың, озіңе-өзің мықтысың деп, - ойлайтын

Абылай. Осыны ойлағанда атакқұмарлық емес, адалдық жеңе беретін.

...Жылдар өтті. Түркістан қаласы. Жаз айы. Сан құқайды көрген кәрі Түркістанда Қожа Ахмет кесенесі биікке ұмсына қарайды. Түркістанға біриеше мыңдаған адамдар жиналған. Сарбаз киімін киген, дулығалы батырларда жүр, бірақ басым көпшілігі жай киінген адамдар.

Әбіпмәмбет хан қайтыс болған. Әбілқайыр Кіші жүздің ханы болатын, өл өлгелі де көп жыл. Бірақ онда Нұралы хандықты атқарып жүр. Орыс патшайымы Нұралының хан екеніне ауызша келісім беріп, бірақ қолына жазылған грамота бермеген. Мәңке би бастаған біраз адамдар Петерборға барғанмен дәйекті жауапты патшайымнан ала алмапты.

Бүгін Түркістандағы Үш жүздің әйгілі адамдары бас қосып Абылайды бүкіл қазақтың ханы деп ақ киізге салып тағы хан көтерді. Бұдан бұрын 1741 жылы Ұлытауда Алашахан, Жошыхан мазары маңайында да Абылайды хан көтерген. Тіпті Жидебай, Сеңкібай, Қараменделер Алашамен, Жошының басына барып құран оқып, алладан тіпеп әруақтардың да ризалығын сұрағанда Алашамен Жошының қабірінен күңіренген үн шыққан. Бұлар мұны әруақтың қолдауы деп білген. Ал биыл 1771 жылы осы оқиға Түркістанда болып жатыр. Бұл жылы Абылай нағыз толысқан шағында, елу тоғыз жаста. Көп әйелдерінен туған

сұлтан балалары өр елді билеуге бөлініп кеткен.

Абылай бүкіл қазақтың ханы боп сайланғанын орыс үкіметіне хабарлай қоюға асыққан жоқ. Өйткені бұл отжүректі, отаншыл билеуші еді, батырлығы мен батылдығының үстіне дәл қазір кеменгерлігі де лайықты өріс тапқан. Байқамай от басудан, біреудің бықсыған иналасын үрлеуден де сақтанады. Нұралының бүкіл қазаққа бір хан болсын деп келісім беруге өресі жетпеді. Қайта жергілікшіл билердің шылауына еріп әйтеуір Кіші жүздің бейресми болса да, ханы болуды көкседі. Абылай болса ел іргесін бекіткісі келеді, ішкі-тысқы жағдайларды реттеп әзі дүние картасынан әбден түйсінген дүниедегі мемлекеттердің көдімгі қатарында болғысы келеді. Ол үш биліктің орталықтандырылған жүйесін жетілдіріп, тәуелсіздікті бекіте түсу керек. Сонан кейін барып орыспен қытайға меші көрші ретінде таны дегенді жай ғана білдіру керек. Абылай 1771 жылы Түркістанда боз биенің сүтіне шомылып, ақ кигізге көтеріліп хан болғаннан бері жеті жылдан асқан мұғдарда өз баласы Тоғым төрені басшы қылып, Уәли, Шыңғыс, Ғұмар атты ұлдарын, Дат, Төуекел батырларды қосып, Мәмет, Рыскелді, Таңғыт сияқты ел адамдарын олардың жанына қосып, Орта жүздің Сеңкібай, Үкібай, Жидебай би өрі батыр Керней Жарылғапты қосып, бұлардың біразы Орынборға дейін барып, біразы ары қарай Петерборға патшайым Екатеринаның ризалығын

алуға баратын болған.

Мұның ішінде Дат пен Төуекел Кіші жүздің биі өрі батырлары, өздерінен жасы үлкен Моңке би Нұралыны хан қояйық деген. Бұлар оған келіспей Абылайға келген. Абылай оларды елшілер қатарына қосқан. Моңке биді бұл кітапта мол қамти алмасақ та, ол туралы білетін, білмейтін оқушыларымызға хабар бере кетейік. Біздің басты кейіпкеріміздің бірі Абылай десек, Абылайды жақтамай, Нұралыны хан қою қамында болды, - деп Моңке бабаның рухын томендетуге болмайды. Моңке аса қасиетті би болған. Бірақ, біздің оқиғалар өтіп отырған жерлерден алыста, Кіші жүз өңірінде өмір сүрген. Моңкені ұлы Мұхтар Өуезов «келесі заманның жұмбағын шешіп берген әулие» деп қатты бағалаған. Бізде Мұханның бағасын бөлін-жара алмаспыз. Өйткені Моңке би:

«Түрлі-түрлі халық болады,

Күндіз-түні жарық болады...

Дүниенің жүзінде

Өре мен темірден жол тартылады.

Адам ақысыз жұмыс істемейді,

Дүниені түрлеп кестелейді», -

десе, осы айтқандары осы заманда келін-ақ тұрған жоқ па? Әйтпесе, оның мына айтқаны қалай:

«Қу моладан үйің болады,

Қу баладан биің болады.

Кебір жерге теңеледі.

Әйел ерге теңеледі.

Сиыр өгізге теңеледі,
Көл теңізге теңеледі.
Ащыны ащы демейді.
Сағынып тамақ жемейді.
Тапқанын олжа демейді.
Алхам білгеніп молда дейді,
Бір-біріне қарыз бермейді,
Шақырмаса, көрші көршіге кірмейді, -
дейді бұдан үш жүз жылдай бұрын жасаған қазақ
халқының ұлы философтарының бірі Мөңке би.
Тағы былай дейді:

«Құрамалы-қорғанды ұйың болады,
Айнымалы, төкпелі биің болады,
Халыққа бір тиын пайдасы жоқ,
Ай сайын басқан жиын болады.
Домалақ-домаақ түймедей дәрiң болады,
Жастарға билігі жүрмес көрің болады.
Алашұбар тілің болады,
Дұдамалдау дінің болады.
Әйелің базаршы болады,
Еркегің қазаншы болады,
Сарылып көлік тосасың,
Құны жоқ қағазды судай шашасың», -

дейді Мөңке данышпан. Оқушыларымызға Мөңке бидің бұл сөздерін түсіндіріп жатам деу артық болар. Бәрі де айқын болып тұрған жоқ па?

Мөңке Тілеуұлы сол заманның ғажайыбы. Бүгінгі тіпмен айтқанда феномен. Аллатағала өзінің бірнеше ғасырлар бойы сынағында болып

көп нәубеттен, тауқымет тартқан халыққа жіберген сыйы іспеттес деуге болар. Сол заманның Сарыполақ деген мықты ақыны:

«Тілеудің ұлы Мөңке еді,
Алты аланқа бас болған.
Қара мойын серке еді,
Ақылы зирек өулие,
Қиянға көңіл сілтеді», -

деген. Ал Мөңкеден бұрын өткен, тіпті сонау Ноғайлы дәуірінің классигі Шалкиіз: «Ор, ор қоян, ор қоян», - десе, Мөңке: Бұл, бұл үйрек, бұл үйрек деп толғайды. Әйтпесе Мөңке бірде: «Қырға боран бораса, қырға боран борар ма, десе, жүз жыл өткеннен кейін Махамбет: «Орай да борай қар жауса, қалыңға боран борар ма» дегені Мөңке дәстүрін көрсетіп-ақ тұр (Мұхтар Құлмұхаммед). Осы Мөңке би Нұралыны хан тағайындау жөнінде патшайым Екатеринаға ұсыныс-хат жазған екен. Елді Мөңке сияқты есі бар ер-данышпандардың ұстап тұрғанының бір белгісі осы емес пе. Мөңкенің өзі тәлім алған жоғарыда біз айтқан Ноғайлы заманындағы ұстазы Шалкиіз:

«Сіз де өлерсіз, өлерміз біз өзіміз,
Өлген соң жұмылар екі көзіміз.
Біз өлген соң қалғандармен,
Сөйлер біздің сөзіміз», -

деп кеткен екен. Бірақ, жазу-сызуға олақтығымыздан ба, өзіміз мұны білмейміз, қазір Қап тауының ноғайлары сақтап қалған екен, Шалкиіз-

дің біраз сөздерін. Біздің кітабіміздің өзегі Моңке би емес еді, бірақ Мөңке халқымен енді табысып келе жатқанын еске алып, және біздің әңгімемізге де қатысты боп қалған соң, әйтеуір ұрпақ санасына жете берсін дегеніміз ғой.

Біздің бастан-аяқ әңгімемізге ілікпей отырған тағы бір ғажап адам бар, өрине, сол заманды айтып отырмыз. Ол Қожаберген жырау, өрі батыр, өрі классикалық тұрғыдағы ақын. Осы уақытқа дейін білмей келгеніміз өкінішті өрі ұят. Әйгілі «Елім-айдың» авторы. Ән болып айтылып жүрген «Елім-ай» ұзақ толғау-дастанның бір кішкене бөлігі. Қожаберген жыраудың «Елім-ай», «Баба тіл» деп аталатын екі ғажап дастаны бар. «Елім-ай» Ақтабан-шұбырынды, алқакөл сұламан сөз етсе, халық басындағы қайғыны жеткізе айтса «Баба тіл» түп-тура тіл туралы бүгінгі мәселені тура үш жүз жылдай бұрын қозғап отыр. Қожаберген жыраудың әкесі Толыбай сыншы бүкіл қазаққа белгілі. Аталарының алла сүйген пендесі болып көп қасиеттер дарыған.

Қожаберген қазақ-қалмақ соғысында қан төккен батыр. Кейіннен соғыс басыла өлеңге ден қояды, өлеңі тап осы заманның өлеңіндей көркем жазылған. Қожабергеннен бергі ұрпақ таңдай қақтырар дарынды Сегіз Сері. Бұларды еске түсіру үшін айттық, өр қайсысына бірнеше кітап жазса да артық болмас адамдар.

Қожаберген жырау туралы алғашқы мәлімет-

тер өткен ғасырдың жетпісінші жылдарында пайда болды. «Елім-ай», «Баба тіл» дастандарының жоғары көркемдік дәрежеде жазылуы, халқымыздың өдеби ортасында да, былайғы халық арасында осындай адамның болғанына сепімсіздік тудырғандай еді. Бұндай пікірлердің бір заңды жағы бар сияқты еді, ол Бұқар жыраумен қатар өмір сүрген Қожабергеннің жырлары жазба әдебиеттің туындысы екені айқын көрініп тұрды да, оған қарама-қарсы Бұқар жырау поэзиясы ауыз өдебиеті дәрежесінде еді.

...Үш ғасырға жуық уақыт айтылмай, естілмей келіп, біздің халықты да, өдебиетті де таңқалдырған Қожаберген жырау туралы біздің тірнектегенімізді оқып көріңіз: Толыбайұлы Қожаберген – Керей, оның ішінде Абақ керейдің Шұбарайғыры. Бұл рудың ұраны «Қожаберген». Шұбарайғыр бұтағын ауыз екі «Бес шам», немесе «Бес там» деп, кейбір деректерде «Таузар» тайпасы деп те атайды.

Кейбір деректерде Таузар тайпасы Ашамайлы Керейден өрбіген деп те айтылатын көрінеді.

1660-1770 жылдар аралығында біз кітабіміздің басында айтылған атақты Төуке ханнан батырлықтың белгісі ретінде «ақ ту» алған Қожаберген батыр осы кісі. Монғол жазушысы Д.Цэмбелдің «Өмірсана» романының көрсетуіне, 1756 жылы Абылайхан үш мың өскермен Қарақаны тосып соғысуға, оның серіктес батыры

Қожаберген Ойраттың Әмірсанасымен одақтасып үш мың өскермен Далданға, Фу – делерді тосып соғысуға аттанады. Қожабергеннің өзі осы кезді былай дейді:

«Пайгамбар жасындай өмірім майданда өтті,
Орта жас, ол да мені тастап кетті
Ту ұстап тұлпар мінген қайран күнім,
Бір күнгідей болмай-ақ өтім кетті» – дейді.

Бұл күндері Қожабергенді бір топ орта жастағы зерттеушілеріміз соңына түсе зерттеп жүр, олар көп нәрсеңі тапты да. Мен осы Қожаберген туралы әңгімемде Н.Өбуталиев, Қ.Биғожин, Г.Тұрсынова сияқты зерттеушілерге сүйендім. Монғол республикасында тұратын Р.Б.Ұятхан деген жазушы дерегі де дәл қазір құнды болып тұр.

Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламадан кейін Қожаберген қайыншылап кеткен екен дейді (Р.Б.Ұятхан). Қайыны қазақ елінің тым теріскейінде болған ба, немесе оңтүстікте ме, ол туралы айқын дерек жоқ. Бірақ Қожаберген осы сапардан алты жылға дейін от басы, ошақ қасына орала алмаған. Мұның басты себебі шапқыншылық болар. Өл сол кезде қазақ-қалмақ соғыстарының бел ортасында жүрген болуы тиіс. Өйткені Тәукеден ақ ту алған, батырлығымен де, ерлікке үндеген өлеңдерімен де сол кездегі қазақ қоғамына белгілі болып қалған Қожабергеннің бір жердегі қайнына барып із-түзсіз алты жыл жатып алуы мүмкін емес қой. Алты жылдан кейін

Қорғалжынға келіп паналап отырған негізгі ауылын іздеп тапқан соң, өзімен туысқан Шақпақтың қолында болған. Бұл кезде Қожабергеннің жасы ұлғайып қалған кез. Қызы Зейнеп, немересі Балқан, бәйбішесі Айша тірі, осы ауылда екен. Қожаберген өзі үш әйел алған. Кіші әйелі – Дүзікті туған ағасы Жөнібектің ауылына қоныстандырған (Шақшақ Жөнібек. М.Б.). Сол Дүзектен туған балалары Жөнібекті ата дейді екен. Сондықтан да кейбір зерттеулерде Қожаберген Жөнібектің баласы деген жаңсақ ұғым дейді зерттеуші Р.Б.Ұятхан. Жоңғар шапқыншылығынан есі шығып сасқалақтаған ауылдар бірімен-бірі хабарласа алмай да, қосыла алмай да қалған. Екі ауылдың беті екі жаққа ауып кеткен. Қожабергеннің алты жыл осыларды іздеп азып-тозып жүргені рас екен. Ауыр қиыншылықтарды бастан кешіріп, бөлінген ауылын іздеп тапқанда ағасы Қарабас бидің балалары – Асқан, Дүйсен, Дәстеммен тірі көрісіп тәуба қылысқан. Көзі қарақты оқушы осы аттар аталғанда бір елең ете қалатын шығар. Өйткені мұнда Дәстем аты айтылып отыр. Бұл кәдімгі қазақ даласында салдықтың неше түрлі сәніп келтіре білген, салдық дәстүрді тудырушы деуге болатын белгілі Дәстем сал. Айта берсе әңгіме кәп. Осы Дәстемнен бері Баһрам, одан атақты Сегіз Сері өрбитінін оқушыларымыз біле берсінші. Қожаберген өзінің «Елім-ай» дастанымен, «Баба тіл» дастанымен-ақ қазақ тарихында терең

із қалдырған адам. Сырдария әзені бойында «Бестам» деген жерде сол уақытта-ақ осы «Елім-айдан» үзік шумақтар жазылып қалғаны бүгінгі ұрпаққа қызықты болуы керек. Реті келіп тұрғанда ата қазақтың баласы Қожаберген туралы тағы біраз айтайық.

Дүниеден ертеде «елім» деп еңіреп өткен бабамыздың жанұя жағдайының өзі бүгінгі ұрпаққа керекті мәлімет бола берер. Келсе қызы Зейнеп, Балқан екеуі Шақшақтың отауында тұрыпты. Қожабергеннің кіші әйелі Дүзектен Жандәулет, Шындәулет, Рыстанбет, Мәндібай, Бөгенбай, Кенжебай атты балалар туған. Бөйбішесі Айша сегіз ұл бір қыз туған екен. Ортаншы әйелі Байбура күрсақ көтермегендіктен Айшадан туған бір ұлды бауырына салған. Қожабергеннен он төрт ұл, бір қыз болған деген ұғымның жайы осылай еді. Айшадан туған ұлдарының бәрі «Ақтабан шұбырындының» күрбаны болған, ержеткендерінің бәрі жаумен алысып, тістесіп өлген. Кіші әйелі Байбураның бауырына салып алған ұлының тағдыры мәлімсіз. Дүзектен туған алты ұлы Алтай асып кетін аман қалыпты. Қожаберген көп іздеу михнаттарын бастан өткеріп, осы ұлдарымен ұшырасады. Тіпті өзі қалмаққа қарсы үздік соғысып, солардың қолынан өлген бауырларының кегін алып жүрген Кенжебай деген ұлымен бірге болады.

Осы жерде бір түсініксіздеу шаруа бар. Ойрат

ханы Әмірсана Қожабергенге достығының куәсі ретінде өзінің ұлы Мултырды өкілдікке берген (Р.Б.Ұятхан). Ойрат ханымен Қожаберген бір сәтте қалай достаса қалды, бұл бізге беймәлімдеу жағдай. Сірә, көп жылғы соғыстардан екі жағы да титықтаған болар, өмірде не болмайды. Қалай болса да Мултырды Қожаберген алып келіп той жасап, еншілес қылып Кенжебайға берген. Мултырге Қазақбай деген ат берген. Оқушылар «бұл нақты мәліметті қайдан алды», - деп сенбеуі мүмкін. Бірақ, рас болған оқиға, өйткені сол Мултыр Қазақбайдан тараған отыз шаңырақтай ұрпақ қазір Баян-Өлгий аймағында өмір сүріп жатса және ата-тегіні жақсы біліп отырса не дерсіз. Жалпы Қожаберген жырау өрі батырдың өмірі сол уақыттың шытырманына толы...

Абылай хан болғаннан кейін батырлық ақ туды Абылайдың қолынан алған Қожаберген батырдың қазақтың дәл қазіргі тарихында Қабанбай, Бөгенбайлармен бірге аталмауы да түсініксіздеу жағдай. Тіпті ол Тәуке ханнан тағы бір ту алған деген сөз бар. Сол батырлар көп шыққан заманда Тәукемен, Абылайдан екі ақ ту алған адам, қалайша біздің тарихымыздан шеттеп келеді?

Әлде бұл сол «Ақтабан шұбырынды» заманында керей елінің Алтай асып кеткенінен, содан көбісінің осы уақытқа дейін Монғол елінде тұрып келуі себеп болды ма екен?

Сол ақ тудың біреуінің күні бүгінге ~~келді~~
Қожабергеннің Дүзектен туған ұлы ~~Асаға~~
сақталған, одан оның кенже баласы Кемиекке.
одан оның ұлы Мұхтажыда болған. «Атадан
қалған ақ туы, бүгіндері сол Мұхтажыұлы
Жұмаштың үйінде сақтаулы тұр», - деп куәлік
етушілер бар. Қожабергеннің Дүзектен тараған
алты ұлынан өрбіген ұрпақтарынан бес жүз түгін
Баян-Өлгий аймағында тұрады екен.

«Қожаберген неге ұзақ уақыт жоқтаусыз жүр-
ген» – деген жоғарыда айтылған сөзді тағы бір
тірілтудің жөні келді, оның жазған еңбектері
үлкен ауылмен жалғасып, агасы Қарабас бидің
ұрпақтарының қолында қалғаны басты себептің
бірі болуы мүмкін. Ал батырлық «ақ туы» кіші
үйімен жалғасып, Алтай, Хобда бетіне отін кетуі,
сөйтін, оның сөзімен, дүниенің арасы алшақтап
қалуында үлкен себеп бар сияқты. Бұған бір
кереғарлықты айқындайтын мысал: қазақстандық-
тар Қожабергенді жырау ретінде тани бастайды
да, Монғолиядағы қазақтар батыр ретінде тануы,
жоғарыда айтылған сөздің бір дәлелі болса керек.

Қожаберген жыраудың керемет жырлары
болғаны жайлы деректер бірен-сарандап «Қазақ
өдебиеті», «Жұлдыз», жаңылмасам «Жалын»
беттерінде көріне бастады. Бірақ Қожаберген
шығармашылығының орасан мүмкіндіктеріне
біздің бірсыпыра белгілі әдебиетшілеріміз де
«қолдан жасалған», - деп қарсы шыққаны да

белгілі. Мұның басты себебі, Қожабергеннің атының бұрын мүлде естілмеуі еді, ал «Елім-ай» халық олеңі делінін жүретін.

«Толыбай сыншы кенжесі ем Қожаберген,
Бата алған Әнет пенен әз Тәукеден.

Күйзелген ел жағдайын көзбен көріп,

Өзегім ортеген соң, айттым өлең», -

дейді Қожаберген жырау, өрі батыр. Бүгінде Қожабергеннің ерлікті, батырлықты дәріптейтін «Ер Көкше», «Еңсегей бойлы Ер Есім», «Ер Сырым», «Қасқа жолды ер Қасым», «Қабанбай батыр», «Ер Жөнібек», «Орақ батыр», «Қорқыт баба» дастандары, «Сылаң сыр», «Балқан, Балқан, Балқан тау» сияқты шығармалары ел аузында жатталып қалған.

Тағы айтады:

«Шөкіртім Сүйіндікте Бұқар жыршы,

Ол Бұқар өзі ақын, өзі сыншы.

Бұқаржан қарап жатпас, аттан салар,

Сөзіне оның халқым, күлақ түрші» – дейді.

Бұрындары Бұқар жыраудың ұстазы болған ба? – дегенге ой жүгіртпепсіз ғой. Сойтсек Бұқардың ұстазы Қожаберген жырау екен. Қожабергеннің сол уақытта өқыған адам екені тіпті олең үлгілерінен көрінін тұрады. Қожаберген дастандары өзінің көркемдік ерекшеліктерімен дараланса, екіншіден мүлтіксіз құралған өлең жолдары оның жазба өдебиеттің иесі екенін білдіреді.

«Тіліне араб-парсы болдым жетік,

Оны да қолданбадым өнер етіп.
Көрші елге елшілікке ылғи барып,
Мен жүрдім қазағыма қызмет етіп».

Оның күйшілігінің өзі жоғары дәрежеде болған. Жоғарыда келтірген әндермен бірге «Құлдырмамай», «Шұбырынды», «Сұлама» күйлері, әрине, сол уақытта ел басына төнген апатты бейнелейді. Қожаберген жырау, әрі батырға аллатағала күллі жер бетіндегі өнерді дарытса керек. Өйткені Қабанбай батыр мен Жәнібектің сүйікті қарулары болғаны «Күлдірмамай» атты білтелі мылтықты, ерлердің қолына ұстап, үстіне киетін сауыт-сайман, қару-жарақты өз қолымен соққан шебер ұста да өзі екен. Қожаберген батыр кезінде қазақ халқының Отан соғысы кезінде өз руының ұранына айналған. Ақынның, батырдың мына бір толғанысы ешкімге ұқсамайды, бұл халық үшін берген анты сияқты:

«Қолбасшы батыр болмасам,
Көбелі сауыт кимейін.
Ту ұстайтын болмасам,
Арабы ақбоз мінбейін.
Талапты жігіт болмасам,
Зергер болып жүрмейін,
Майданда жауды жеңбесем,
Қызық дәурен сүрмейін!»

Ал, «Елім-ай» дастанында өзінің берген антын қалай орындағанын бейнелей айтады:

«Қазаққа қиын болды келген індет,

Ежелден жауға шабу ерге міндет.
Шығарда жау қоршауын күшпен бұзып,
Екі ұлым майданда әлді, Науан, Бекет.
Көрген соң сұмдық істі шыдай алмай,
Ұрандап «Ойшыбайлап» салдым айғай.
Сілтедім оңды-солды көк найзаны,
Жығылды талай жендет салып ойбай.
Айырылды тұлпар атым тағасынан,
Тозыпты ақ кіреукем жағасынан.
Қайралған қайқы болат алдаспаным,
Боялды қызыл қанға сағасынан».

Қожаберген батыр ғажайып тұлға. Оның «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұламаның» алғашқы күнінен бастап соғысқа араласқаны, халықпен бірге қасіретті күндерді басынан кешіргені өйгіленін-ақ тұр. 1720 жылдардың аяғына қарай батыр бел шешпей үнемі соғыстарда жүреді. Сол ғасырдың ортасына қарай жасы ұлғая бастаған батыр біраз уақыт көрінбей кетеді, мүмкін жоғарыда әңгімелегендей, жанұясын іздеп тапқан кезі ғой. Бірақ әйгілі 1745 жылғы соғыстарға жетістен асқан батыр белсенді қатысады, қол бастап, Қызылжар, Ертіс, Тобыл өңірін жаудан босатуға көп күш салады, жөне сол өңірге елін қоныстандырған. Бұл екі ортада өзінің мәмілегерлік қабілетімен талас болып тұрған Ойрат хандығының ісіне араласып тақты Әмірсанаға алып беруге күш жұмсаған. Неге олай деп ойласақ, ойраттар (кейде құба қалмақ деп те атайды. М.Б.) қазақтардан

ойсырай жеңілген соң, бастарынан билік кетуге айналған соң, қазақтарға еріксіз тәуелді бола бастайтыны белгілі шаруа. Жоғарыда айтып кеткен Мултырдың достықтың куәсі ретінде (Әмірсананың баласы) Қожабергеннің өкіл баласы болуы осыдан еді. Ал бұл Әмірсана қай Әмірсана, ол тарихтағы Абылайдың жиені болып келетін Әмірсанама, жоқ басқа Әмірсана ма, оны анықтау керек болар?! (Д.Цэмбел. Әмірсана).

Қожаберген екі ел арасына татулық орнатуға күш салады, Баркен, Еренқабырға, Ярлық, Нұрашы деген жерлерге дейін әскер бастап келген. Жетпістен асқанда бірнеше қантәгіс майданда болған. Басқа батырлар сияқты Қожаберген батыр өмірінде де қызықты оқиғалар көп кездескен. «Қожаберген жорық жолында бір жолы шаршап, ас піскенше ұйықтап кетіпті. Серіктері өздеріне тиесілі тамақтарын ішіп алып, үлкен қазанның түбінде ет, сорпа қалдырады, батырды ұйықтасын деп оятпапты. Сойтсе жау келін қалыпты, олар дереу батырды оятады, алдына көмекшілері тарта берген атына қарғып мініп «опер ана қазанды» деген, қазанды алдына өңгеріп келе жатып, ішіндегі етті жау шебіне жеткенше жеп тауысады, сол кезде қазаннан лықсып кетін сорпа ат жалына төгіледі, жаумен арпалысып жүріп байқамапты, артынан дамылдағанда қараса әлгі ыстық сорпа ат жалын жидітіп түсірген екен» – деген аңыз бар.

Сөңғы тарау немесе кітап соны

Біздің әңгіме қылған кейіпкерлеріміздің ішіндегі ең жасы Жарылғап батыр еді. Жоғарыда айтылған уақиғаларға қатысқан уақытта небары жиырма жастар кезі еді. Жиырма демекші, ол уақытта адамдар жылдам есейетін сияқты. «Он үште отау иесі» деп тегін айтылмаған да шығар.

Жарылғап батыр бертінде иенендігімен де өділ билік айтуымен де халқының қажетіне жарап, сүйспеншілігіне бөленген. Сөз сайысынан Қаз дауысты Қазыбектің сынынан да откен. Қасиетін сөз қылсақ, Жарылғаптың да бастап жүретін қара бүркіті болған. Бірақ бүркіт жай адамдарға коріне бермеген. Әсіресе ерекше қауіп болған жағдайда, не жамандықта не жақсылықта көрінетін болған. Жарылғаптың билермен қақтығыстары, сөз тапқыштығы, айтқыштығы «Жарылғап батыр» деген кітапта бар, сол кітапта жақсы жазылғандықтан біз ол сөздерді қайталауды жөн көрмедік.

Қараменде, Жидебай, Сеңкібай батырлар жорық басылғаннан кейін елдерін басқарды, билік күрды, телні, тенетекті жөнге салды. Халық бұларды құрметтеді, бұлар халқын құрметтеді. Абылайхан кезінде он сегізінші ғасырдың екінші жартысында «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заман болды.

Бұл торт батырдың достығы тіпті де жалғаса берді. Тіпті кейде жайлауда өріс түйістіре отыра-

тын еді. Үш батыр «жасымыз» деп Жарылғапты силаушы еді. Жарылғап батыр «ағалар» деп оларды силаушы еді. Бұлар бертінге дейін бір-біріне соғымға, күздікке өздері бір-біріне лайық деп тапқан семіз тай, жабағыны «сыбаға» деп жіберіп тұратын.

Сеңкібай батыр бір жылы өзі қатарлас Қарамендені «жайлауда іргелес отырайық», деп Қызыларайға шақырады. Шұрайлы Бөріктас деген таудың етегін жайлап отырғанда ұзатуға даярлап отырған Тобықты елінің ару қызы Ағлипа деген қыз ажалға кез болады. Күні бүгінге дейін «Ағлипа» бейіті Бөріктастың аяғында жеті-сегіз шақырымдай жерде тұр. Тоқырауын өңірінде жаңа жер атаулары пайда болды. Тоқырауынның бір саласындағы айтулы бір бөлек ағыс «Қаракен айырығы» деп аталады. «Қаракен бастауы» деген жерде бар, «Қаракен жайлауы», «Қаракен қыстауы» деген жерлер жағырафияны толықтырды.

Сеңкібай батыр, бейбіт кезде еліне, халқына әділ билік құрып «Би ата» атанды. Өзімен жорықтас болған Табын Бөкенбай батырға шұрайлы Қушоқы тауы маңайынан қоныс берді. Өзімен бірге соғысқан жан аяспас қырғыздар Өтеген, Есенғелді, Тойғанбай, Таңқара деген батырлар Қызыларайда қалды. Тіпті бұлар сонау еліне барып өз малдарын да жылға таяу уақытта айдап әкелді. Әрине, олармен тағы біраз адамдар ере келді. Бұлардың ішінде Есенкелді батыр Абылай-

ханның кеңесшісі болып Ордада жүргенде қайтыс болып, сүйегі Әзірет Сұлтанға апарып қойылды.

Уақыт деген тұрмайды, зырлап өте берді. Қазақ жерінде орыс дуандары құрыла бастады. Қарқаралы салынып үлкейе берді, алғашында бұл бір тамаша нәрсе болып көрінді, келе-келе орыс деген халықтың бұратана халықтарға білдірмей салатын тұзағының амалы екені кейіннен білінді.

Абылайхан 1781 жылы қайтыс болды, сол уақытта алпыс тоғыз жаста екен. Бірақ өшпес із қалдырып кетті. Жарылғап батыр да түп-тура пайғамбар жасында Абылайханнан кейін бес жылдай уақыттан кейін қайтыс болды, тағдырдың жазуы солай.

Сеңкібай, Жидебай, Қараменделер жарасымды дос ғұмыр кешті. Тіпті үшеуі бірдей шағын қосынмен ұзақ жол жүріп қайтты. Себебі Жидебай батыр, әрі шешеннің үлкен атасы Дос қалмақ қапасында болғаны кітаптың басында жазылып еді ғой. Жасы келіп қалған адам, Қожаназарды босатамыз дегенде үшеуі бірдей қашқан (қалмақ қызы бар) болатын. Жолда Досқа тағдыр жетіп қайтыс болған. Жергілікті халықтың көмегімен сол маңда бір өжептәуір төбешік, тіпті тау деуге болатын қия беткейлі биікке жерледі. Міне осы жерге немересі Жидебай, Сеңкібай, Қараменде үшеуі зиярат етіп барып қайтты. Ұзақ жер екен, Арқадан сонау Алакөлді айналды, ойтеуір тауып алды. Өйткені Дос батырдың моласын жергілікті

халық жақсы біледі екен, тіпті «әулие» тұтып, жанына тауап ететін жай да салып қойыпты. Бұларды бейіт маңындағы халық керемет қарсы алып, күтіп силады. Бұл батырлардың атағы ол жаққа да белгілі екен. Коп сый-құрмет көріп, әнші-жырыныларды тыңдап, бір жасап қалғандай болып елге оралды.

Арқа елінің тарихы сахнасына осы кезде Сарым Шабанбай би көтерілді. Кітап басында Әлтеке – Сарым бірге туысады дегенбіз. Жидебай иешен Шабанбай інісін көп баураған жоқ, өзі де есті, ақылды адам болды. Елін емеуірінімен ұстайтын зайырлы тұлға болды. Қазақ-қалмақ соғысына іліге қоймады, өйткені бұл ержетін қалғанда, ұзаққа созылып екі жақты да титықтатқан бұл соғыс аяқталған. Шабанбайдың бар ісі жағымды болды.

Өзі ат көтере алмайтын алып тұлғалы адам. «Тусаң ту» – деп осындай адамдарды көргенде айтылған болар сірә. Қазақ-қалмақ соғысы кезінде болса керемет батыр болар еді деп жүретін жұрт. Бірақ оның есесіне ғажайып палуан еді. Жастау кезінде күрескеннің бөрін жықты. Үлкейе келе денесі өте ауырлап кеткен соң күресті қойды. Бірен-саран іздеп келген палуандар мұның тұлғасын корген соң-ақ жуасып қалып аяғы «бұл кісіге солем беруге» келгенін айтып құтылатын. Бірде мынандай жағдай болыпты. Үлкендерден естіп едік жасымызда. Оңтүстік елінен жауырыны

жерге тимеген Көкен деген «түйе балуан» атағы бар біреу Шабанбайдың атағын естіп күресем деп іздеп келе жатқанын естіген Шабекен алыстан аттылар жақындағанда айтыңдар деп балаларға қаратып қойыпты. Бұл жаз өтіп күз мезгілі болса керек, сол уақытта бұл ауыл күзеуде отырса керек. Ауыл маңындағы орманды терең сайдың табанынан жуандығы баланың жеңді білегіндей бір қайыңды сулы жерден кесіп алыпты, ұзындығы бір-ақ құлаштай екен. Осыны үйге алып келіп босағаға сүйей салыпты, «әлгі палуан келді, түсіп жатыр» дегенде Шабанбай өлгі дайындаған қайыңды қатты күшпен доғаша иіп ұстап тұрыпты. Қонақ палуан сәлем беріп кіріп келгенде «қонағым, сәлем алуға қол тимей тұрғанын көрмейсің бе, мынаны иіп едім, керек болып, мен байлайтын қайыс әкелейін, босатып алмай ұстай тұршы» – деп қонаққа нығарлап ұстата салса, қонақ иілген ағашқа ие бола алмай ол жазылып кетіпті. Қайта июі қайда?..

Шабанбай би сол заманның ерекше адамдарының бірі. Ел-жұрт басқаруда өзінің саясаты болған. Бұл кісінің алдынан бітпей кететін шаруа болмаған. Сондықтан да ағасы Жидебай: «Сөйлемей шешен болған Шабаным, жауға шаппай батыр болған сабазым» – деген екен.

Қаз дауысты Қазыбек: «Замана өтпес болсайшы-ай, Жидекем өлмес болсайшы-ай», - деген ұлы бағадан асып енді Жидебай жайлы ештеңе айта

алмаспыз.

Сол заманда көңілге түйген істерін орындап бұл ұлы қазақтарда дүниеден өтті:

«Қара Шорда Сеңкібай,
Әлтекеде Жидебай,
Сарымдағы Жалаңтөс,
Жанғұтты мен Шабанбай
Кернейдегі Жарылғап
Кәрсондағы Аралбай
Тобықтыда Қараменде
Шұбыртпалы Ағыбай», -

деген халық жүрегінен шыққан ықылас сөздері бүгінге жетті, енді ары қарай да жалғаса береді.

Жидекең Қарамендені: «Тобықтының басы еді, Орта жүздің құты еді» – деген. Бұдан өткен мықты сөзді Жидебай иешеннен өзге ешкім айта алмас.

Жидебай, Сеңкібай, Қараменделер бір-бірі туралы өте жоғары пікірде болған. Мұның бір дәлелі жоғарыда айтқан Жидебай иешеннің Қарамендеге берген бағасы.

Бірақ бір өкінішті жері бұл кісілердің арасында айтылған нақты, сөздер, қақтығыс – сөз сайысы жазылып қалмаған. Тек жұрттың бәріне дерлік белгілі мына бір қысқа әңгіме қалған. Кітап аяғына қарай біз де соны ұсынуды жөн көрдік.

...Екеуі де, яғни Қараменде мен Жидебай қартайып қалған шақтарда бірін-бірі сағынып жүрген кез екен. Бірде Жидебай Қарамендеге

сәлем айтып жібереді. Сәлемі былай екен: «Мұсылман жаудың қолында қалдым, бес атаның малын іздеп әуре болдым, алпыс ат үйір бермейді, жетпіс торғай шырылдайды, сексен балапан ұя басқан, тоқсан жұмыртқа қашан жарылары белгісіз», - деген бес ауыз сөзіме жауап берсін, және төрт нәрседе үміт бар, соған жауап берсін», - деп бір сөз білетін пирақ адамнан Қарамендеге сәлем айтыпты.

Жігіт Қаракеңді іздеп тауып сәлемді айтып, бағанағы сөздердің шып-шырғасын шығармай айтып жауабын тосыпты. Сонда Қараменде сәл ойланып: «Ендеңе, ұғып алып, айтып бар», - денті, - мұсылман жаудың қолында қалдым дегені: Бірге жасаған жұбайы өліп келін баласының қолына қарап қалған екен ғой, екі елі аузына төрт елі қақпақ қойсын, балаға сонда ғана сиымды болады деген. «Бес атаның малын іздедім, дегені қартайып көзі көрмей қалған екен, «бес ата» деп тұрғаны: мұсуак, төспі, орамал, бәкі, қамшысы болар, қалтасын көбейтсін, жанына жан қалта, төсіне төс қалта салсын. Алпыс ат үйір бермейді дегені, және жетпіс, сексен, тоқсанға дейін тізбектегені өтіп бара жатқан өмір ғой, тоқсаннан асып тағдырды күтудемін дегені ғой, - депті. «Төрт нәрсеге үміт бар, - деп жұмбақтағаны: жас өсемін деп, жалғыз көбейем деп, жарлы байимын деп, ауру жазылам деп үмітті екені бізден бұрын да айтылып келе жатыр, депті Қараменде.

Бір нәрседен үміт жоқ, ол кәрілік депті тағы. Оқушыға айтатын нәрсе бұл сөздің аз өзгерістермен бірнеше нұсқасы ел аузында да бар, және шешендік сөздер кітаптарында бар. Тіпті кейбір кітаптарда бұл сөздің басқа билерге телініп кеткен жерлері де бар.

Тағы да Жидебай шеінен не жаман? – деп сұрағанда:

«Тіл алмайтын бала жаман.
Нақақ жабылған жала жаман.
Жанбай қалған шала жаман
Көзі бітелген бұлақ жаман.
Сөз кірмейтін құлақ жаман
Ұран салып шыққанда,
Бірікпейтін бас жаман» – депті.

Жидебай батыр, әрі шеінен туралы көп нәрсенің сол заманда жазылып қалмағаны өкінішті. Әйтпесе жүзге жақындап өлген шешеннен неше түрлі асыл сөздің шыққаны анық қой. Ол сөздер халық аузымен жететін де еді, егер 32-жылдың қырғыны, 37-нің зұлматы, бұдан кейінгі 1941-45-тегі сөғыс, қазақ халқының бұрынғыдан қалған сөзді кейінгіге жеткізетін ұрпақты тазалап жойып жіберді. Қазір біздердің бұл кісілер туралы (Қараменде, Жидебай, Сеңкібай, Жарылғап т.б.) білетініміз теңіздегі тамшыдай ғана, сол заманнан қалған сөз білетін бірен-саран адамдардан қалған сөздер.

Жидебай батырдың қасиеті мөл болғаны рас.

Түлкінің кіріп нығып жүргенін Абылайханның өзі де көріпті деген сөз бар. Күні бүгінге дейін мазары маңында «Түлкі жүреді» деген сөздер көп.

...Жауырынға қарап болжам жасау Қаракесектің Әлтеке бұтағына дарыған қасиет болған. Мұның түп-тамыры да сол Жидекеңнен басталатын сияқты. Өйткені ауылдасы, туысқаны Есей деген батыркең адам екеуі қалмақ барымташылары алып кеткен жылқыны айырып алмақ боп қуады. Бір айтылған деректерде ауылда тігерге тұяқ қалмай, бұлар жауды жаяу қуып еді деген бар. Бір деректерде атпен қуды, делінеді. Қалай қуылса да, жауды бұл екеуі қуғаны рас екен. Қуып келе жатып Есей батыр жауырынды қарап қойып отырады, жау тоқтамайды. Өйткені жауырынға қарап болжау қалмақтарда да болған. Өйткені олар бұлардың қуып келе жатқанын біліп отырған. Сол кезде Жидекең Есей батырға, «атты теріс ерттеніз, дейді, өзі дереу атын теріс ерттейді де, ұлтарағын егіттің ішіне теріс ауыстырып салып, бөріктерін де маңдайын артына қаратып теріс киеді. – Енді қараңыз, жауырын, не дейді, депті Жидекең Есейге.

- Мына қызықты қара, нанайын ба, нанбайын ба, дейді Есей батыр, мыналар жайласып ертоқымдарын жастап, жатуға кірісіпті, дейді. – Мә, сен көрші деп Жидебайға жауырынды ұсынады, Жидекең қарап жіберіп оны құптайды да, себебін Есейге түсіндіреді, өйткені жау ішінде жауырын-

шы бар, ол біздің келе жатқанымызды бішіп отырған, енді біз, теріс аударып ерттеген соң, бөрік пен ұлтаракты теріс айналдырған соң, ол жауырыннан жаңылды, өйткені оның қу жауырынына біз кейін қайтқан болып түстік, олардың алаңсыз жайғасуы сондықтан, дейді Жидекең.

- Асықпаңыз жайғаса түссін, деп бұлар қамданып барып, қамсыз жатқан жауға тиген, оларға «байтал түгіл, бас қайғы» болып, бұлар олар үрейленіп ес жиғанша, күллі малды, олардың аттарымен қосып айдап қайтқан...

Қараменде бидің де көп қасиеттері болған, соның бөрін елдің, жұрттың бірлігіне, татулығына жұмсаған. Сөйтін, 18-ғасырдың басында Сыр бойында дүниеге келген Қараменде Шахаұлы жақсылық пен жамандық таразы басына түскенде, жақсылықты жақтап, елдің ардақтысы болып, иісі Орта жүздің баяғы Әнет бабаң тектес адамы болды. Ел ішіндегі анау-мынау дау-дамайлар Қаракең алдына келмей-ақ ол кісінің сырттай айтқан сөлемімен-ақ орындала берді.

Әділдіктен ауған күні жоқ сияқты. Сана би, Өрманбетте лайықты ізбасары бола білді. Жүзге жетер-жетпесте дүние салды, елі, жұрты, иісі Орта жүз, өзі мекендеген Сарыарқа күңіренгендей еді. Артына ұққан жұрт болса көп ғибратты сөз тастады: «Малың кетсе де, береке-бірлік кетпесін» – деп отырар еді. «Жақсылық ұжымы бір ағайында, жамандық ұжымы жоқ ағайында» – деген.

Әйтпесе:

«Елі көшсе бел жетім,
Үйрек-қаз кетсе кол жетім.
Ері жоқ ел жетім,
Елі жөк ер жетім,
Жоқтаусыз кетсе қыз жетім,
Жасы жеткен қарт жетім,
Парықсыз болса сөз жетім» –

деген толғауды да айтып отыратын болса керек. Оны Абылайхан, Қаз дауысты Қазыбектер қатты силаған. Өлгенде Тоқырауынның ең ортаңғы арнасына тұспа-тұс өзі ұнататын «Қара жұмақ» деген жерге қойылған. Артындағы ұрпақтарының үлкен кесене тұрғызудан бастап жасап жатқан құрметтері шексіз деуге болады. Қараменде би өзі бастап өкеліп сол өңірде қоныстанып қалған Дадан (Өмір) ұрпақтарына «иншалла өсіп, өрбіңдер» деп бата берген екен. Сол батасы қабыл болды. Заманның қандай нәубеті келсе де шыдап, неше түрлі бөлені бастан өткерсе де атасын да, оның батасын да қадірлеген берекелі ұрпақ туындап Қазақияның барлық жеріне дерлік тарады. Өнер дарыған ұрпақ болды. Бертін заманда арқырап Нарманбет өтті. Шашубай, Кеншінбай керемет ақындар болды. Шашубай кезінде Жамбылмен де айтысқан. Манарбек өнші мен ерекше дауыс дарыған Күлош, сол уақыттағы Кеңес Өдағына бірден-бір өйгілі өншілер еді. Ал, халықтың ықыласы мен мақтанышы тіпті озге еді.

Нарманбет ақын «Сарыарқа» деген көлемді өлең жазды, орине өлеңдері көп, бірақ «Сарыарқа» ол уақыттағы қазақ өлеңіндегі керемет құбылыс еді. Күйшілігімен, күйлерімен аспандата аққуды жерге түсірген Әшімтай күйші, оның немересі Мағауия Хамзин атасынан да өткен болды.

...Сеңкібай батыр, әрі батыр, би, шешен де мағыналы ғұмыр сүрді. Қара Шордың баласын қалаулы жерлерге орналастырды. Қараменде, Жидебай өздерінен біраз жасы кіші Жарылғап батырмен келісімде, достықта өзара көмектесу жағдайында өмір сүрді. Сеңкібай батырдың қара бүркіті не бір оқиғалар кезінде шаңқылдап ұшып келетін. Сеңкібай батырдың қыстауы Қызыларайда болатын. Қызыларай, Үшқоңыр, Қарағаш деген таулар арқылы Қарқаралымен жалғасады. Батыр бұл кезде шау тартып «Би ата» атанып кейде іші пыскандай болып аң аулауға шығатын. Жанында оз ағайындары Желтау, Мойнақ, Найза, Қылыш, Ақкісінің жас өрім балаларын ертіп шығатын. Тазы жүгіртіп көбінесе қырдың қызыл түлкісін ұстайтын, арқарды тазымен алу оңай емес, оған қақпан құрылады. Қақпан қандай жерлерге құрылады, оны білсе де онер.

... Бүгін сонар еді, жастар жағы қуанысып жүр. Би аталарына келді, мақсаттары аталарын алдына сала аңға шығу. Аң аулайтын өңірге жеткенше бұлар би аталарының жанына ілесе, үзеңгілерін тебіне қатарласып отырады, өйткені

аталары ақылды көп сөздер айтады, өткен соғыстар туралы, осы өңірден жауды қалай қуғандарын өңгімелейді. Бүгін де сондай қызық күн болды, құмай тазылар түске дейін оннан астам түлкі ұстады, оны барлығы да атасына өкеліп байлайды, бүгін тіпті қанжығаға байлайтын жер қалмағандай, тағы екі түлкі ұсталды, сол кезде аталары қанжығадағы бар түлкіні бөріне бірдей бөліп берді, өдеті солай, бірдей ұсталған түлкіні «пөлеше, сен байлан» демейді, өбден қос қанжыға толғанға дейін өстеді де, артынан болін береді, өзі де солармен тең алады. Қараса би атаның қылығында көп мән бар екен-ау. Бұл кісі таласқанды, тармасқанды ұнатпайды екен, ағайын балаларының бірі жақсы, бірі жаман демей тең болғанын қалайды екен. Ғибрат деген осы да.

Батыр ойындағы ісін тындырып, ұрпаққа ұлағатты өсиет қалдырып өтті дүниеден. Сүйегі Нұра-Талды өзендерінің қос арнамен ағатын жеріне биік қыр басына қойылды. Ел жақсылары солай деп шешті. Егер Абылайхан тірі болса Әзірет-Сұлтанға апартар ма еді, кім біледі...

Сеңкібай батыр, әрі шешен, би ұрпақтары да атаға сай болды. Бүкіл Қаракесек ішінде, өзі ныққан Қара Шордың игі жақсылары Сеңкібай тұқымынан көп тарады. Ел бастаған серке де, өнші, күйші де, бай-бағылан да көп болды.

Батыр қайтыс болғанына жүз жылдай өткенде дүние өзгерді. Қазақ халқының басына орыс

ағайындардан өрбіген тонкеріс деген құбылыс үлкен нәубет боп келді. Жаңа қоғам жақсы атаулыға бүйідей тиді. Сеңкібайдың тікелей ұрпақтары болып келетін Қарқаралы өңіріндегі Қызыларай — Үш қоңырдың құты болып отырған Қоспабай — Иса сияқты ел жақсыларына бас салды. Иса қажыны сонау Қызыларайдан ұстап әкеліп Қарқаралының қасиетті Үлкен көлдің жанында атып тастады. Бірінші жазығы, Сеңкібай ұрпағы болғаны үшін, байлығы үшін, халқын бастаған серке болғаны үшін, артынша Қызыларайдағы Бөріктастан Жазбек қажыны әкеліп аталған көл жағасында атып, суға батырып жіберген. Жарықтың Жазбек қажы сексеннен асқан кезі екен, жендеттер үйінен алып шығарда «ақиретін» беліне байлап шыққан екен. Оның беліндегі матаға кім қарасын, суға батырып жібергеннен кейін «ақирет бөзі» шеішіліп, жазылып су бетіне жүзіп шығып Үлкен көлдің бетінде ақ шатыр болып желшілдеп тұрыпты... Осыны түйсінген бірен-саран аман қалған ел жақсылары «астағфиралла» депті, мына «өкіметтің өмірі ұзақ болмас» депті. Расында солай болды, жетпіс жыл қыруар ел мен халықты ала бүлік қылып, бір-ақ күнде құрып тынды. «Құм жиылып тас болмас, құл жиылып бас болмас» деген мақал айна-қатесіз болды. Орыстың да, қазақтың да құл тектілері елді де, үкіметті де, халықты да ұстап тұра алмады...

...Жарылғап батыр жоғарыда айттық, пайғам-

бар жасына келіп бұл дүниеден аттанды. Үлкені Қырбас деген азамат еді. Бөгенбай батырдың қызын алған. Осыдан сол кезде өз заманында қазақ еліне белгілі болған Байсейіт туады. Бөгенбай батыр осы жиені туғанда арнайы келген екен. Кішкентай сөбиді қолына ұстап көріп: - Маңдайына ел сиғандай екен, желкесіне жер сиғандай екен, аузына мал сиғандай екен, - депті. Байсейіт расында мыңды айдаған бай болған, өзі шешен жүректі адам еді. Баласы Нұрлан өзінен жомарттығы асып туған ғажап адам болды, мұқтаждыққа қатты қарасты, бие сұрап келгенге бие, түйе сұрап келгенге түйе, қой, ешкі сұрап келгенге бірлеп емес, ең азы екеу-үшеуден айдатып жібереді екен. Себебі ұсақ жалғыз өзі өңгеріп алмаса айдағанға жүрмейді, өңгерін алатын мұқтаж адамның аты бола ма? Бұлардың кезінде Абылай заманынан жүз жылдай өтіп еді. Абылай ұрпақтары Кенесары-Наурызбай тарих сахнасына келген, «Орыс патшасына бағынбаймыз, қазақ бөлек ел болады» деген талаппен күресуде еді. Олар әскер жинады, орыс әскеріне қарсы соғысып тіпті Арқа төңірегіндегі Ақтау, Ортау бекіпістеріне шабуылдап жақсы жеңістерге де жетті. Бірақ, бас бірліктің болмауы, қазақ даласының кеңдігі, ақпарат таратудың қиыншылығы Кенесарыны боғей берді. Арқадан қосылған бес жүздей жігітке, әлді тұлпарлар керек еді. «Кешегі Абылай атамыздың оң тізесін басқан Жарылғап батырдың ұрпағы еді,

көмектессін», - деп шапқыншылар жіберді. Байсейіт баласы екеуі сөл ғана ақылдасты да, шапқыншыларды бастап келген жігітке Кенесары сұраған бес жүз тұлпарды іріктеп айдатып жіберді.

Баяғы кітаптың басында баяндалған, Қаракесек ішіндегі Карсон елінің байы, өзі заманына сай оқыған азамат Есберген Садырбайұлының сарыала тұқымдас жылқысы жеті мыңға жетін жығылушы еді. Оқушының есіпде шығар Қарамеңде, Жидебай, Сеңкібай, Жарылғап батырлар Садырбай байдың өздеріпе ықыласын, сыйқұрметін көрген соң қатты риза болған еді ғой. Сол жолы «алладан бұған үл тілеп» бата беріскен. Сол бата қабыл болып Садырбайдан Есберген сынды үл туған. Бұл да әкесі сияқты жетімжесірге көмегін аямаған, өзі жомарт, өзі ақылды адам еді. Кенесары қозғалысына бұл да көп көмек жасады. Кенесары-Наурызбай соғысы біздің халқымыздың тарихындағы жарқын да, тұманды беттер бола берер, біз шағын кітабімізда бұған тоқтамақ емеспіз. Тек осы қозғалыс басылған соң Нұрлан мырза орыс патшасы тарапынан қатты қудаланады «котеріліске қатты көмек берген» адам ретінде. Бірақ іс басына келе бастаған Мұса Шорман баласының көмегімен аман қалады...

Тағы жүз жылға таяу уақыт өтті. Кәрсон елі берекелі ел еді. Баяғы Садырбай бай, оның Стамбулда мұсылманша оқыған, Петерборда

орысша оқып, кейіннен ауылында мектеп, медресе ашқан Есберген Арқа өңірінде атақты болды. Есберген болыстықты қолынан түсірмесе, бірге туған Нұрбай би болды. Бұлар ақылымен де, байлығымен де елді аузына қаратып тұрды. Оқырмандарымыз біле бермейтін шығар, Қарқаралы мешітіп (1847 ж.) салуға рұқсат алуға күш салғандардың бірі дәл осы Есберген Садырбаев еді. Әлтеке – Сарым болысынан Жанғұтты Ботантаев, Кәрсон-Керней болысы Есберген Садырбаев, Нұрбике – Шаншар болысынан атақты да дарынды күйші Тоттімбет Қазанғапов, Күшік Тобықты болысынан, Құнанбай Өскенбаев, барлығы он алты адам қол көйған екен.

Сөйтін өз ісімен қазаққа белгілі болған Есберген өз інілері Сарбас пен Көпбайды да ізгілікке тәрбиелеген. Есберген біраз жылдар болыс болғанда халқына көп септігі тиген. Әсіресе Кенесары-Наурызбай қозғалысына патша өкіметіне білдірмей көп көмек жасап тұрған. Көтеріліс басылып қалғаннан кейін, көтеріліске қатысқан батырлар мен сарбаздарды орыс жазалаушыларынан есебін тауып жазаға ұшыратпай алып қалып отырған. Әсіресе Ағыбай батырға кешірім жасату үшін бар жігерін жұмсаған және кешірім жасалғаннан кейін ардақты батырға қалаған жерін бергізген осы Есберген болыс. Есберген кейіннен болыстықты туысқан Сарбасқа береді, ол да халықтың мұң-мұқтажына түсіністікпен қараған.

Енді осы Сарбастың оқыған балалары Райымқұл мен Боранқұлдың заманы келді. Бұл екеуі де орысша оқыған адамдар еді. Райымқұл болыс болып жүрді. Ал Боранқұл болса, болыс сайлауында неше рет жеңіске жетсе де өзі патша саясатына көңікірегісі келмейді. Сөйте жүре Боранқұл кешегі Кенесары-Наурызбай қозғалысын жаңартқысы келеді. Тіпті қолына әжептәуір қарулы оскер тобын ұстайды. Атбасардағы және Қарқаралыдағы казактарға бірнеше рет барып тиісіп те жүреді. Әрине Боранқұл қозғалысы кең етек жайып кете алмады, оның себебі сол уақыттағы қоғамның ахуалының өзгергенінде еді. Соған қарамастан Боранқұл жер дауына, жесір дауына араласып, оз халқының ішінде олдінің әлсізді талауына тиым қылып отырған. Содан «Боранқұл батыр» атанған, Боранқұлды казақ даласының соңғы батыры деуге болады. Өзі аса мықты шынында да батыр адам болған. Бір мықты палуан адам бір жиында батыр, палуандардың мықтылығы сөз болғанда: «Боранқұл бір ұрғанда құламадым» - деп мақтанған екен. Боранқұл шын мәнінде даланың «көкжалы», «рыңары» атанған. Патша әкіметінің жергілікті шенеуніктері Боранқұлмен қатынасты ушықтырмауға тырысқан. Тағы бір «Кенесарының» пайда болуынан қорыққан. Боранқұл өзі мол дәулетті болып, жетім-жесірге де қарасып, мырзалығымен де аты шыққан. Боранқұлды кейінгі жас зерттеушілеріміз қолға

алар деп ойлаймыз. Ол кезінде Мәди Бапиұлымен, Саптаяқтың Тәукесімен жолдас болып біраз серіліктер құрады. Ел ішіндегі бай-бағыландарды аралап әнші, күйші, жыршыларды ертіп Сарыарқада сайран да құрады. Бірақ бұлардың қылығын ұнатпайтын кейбір патшаға жағымпаз байлар, болыстар астыртын, бұлар бірігіп «қарсы» өрекеттер жасауы мүмкін деген қауіптерін айтып хат жонелткен соң, бұлар керек болған жағдайда қосылармыз десіп «қияметтік дос» болып айырылысады.

Қызылдар өкіметі келгенде Боранқұл ақтың да, қызылдың да қолға түскендерін жойып отырған кәрінеді. Кейіндеу «Қазақ елі тәуелсіз болады» дегенге сеніп болыс сайлауына түсіп жеңін шығады, біраздан кейін жаңа әкімет әуселесіп корген соң, тәуелсіздіктің жоқ екенін ұғады да, жаңа өкіметке қызмет жасаудан бас тартады. 1921 жылы Мәдиді «атып әлтірді» дегенді алыста жүрін естіген Боранқұл батыр елу жігітпен, бірыңғай қайдан алғанын кім білсін «жапон винтовкаларымен» қаруланған өскерін ертіп Мәди олгеннен кейін бір апта өтпей Қарқаралыға келіп кіреді. Бірақ қалай естігенін кім білсін, уездік кеңес өкіметі, оның шенеуніктері «Боранқұл келе жатыр» дегенді естіп қойып, бұлар келгенде түгел тығылып қалады. Милиция тіпті түрмеге тығылады. Есіп ер не істесін, Мәдидің кегін кімнен алар? Қарқаралының көшелерінде олай жосылып,

бұлай жосылып жүргенде Ақбайұлы Жакыптың жіберген адамы Боранқұлға келіп жөлығады. Боранқұл елу жігітін ертіп Қарқаралыдан алпыс шақырымдай Бүркітті қыстауында отырған Жақыптың ағасы, өзінің досы Ақбайдың Ыбырайының үйіне келіп екі күн жатып Шуға жол тартады. Өйткені Моди өлтірілген соң кеңес жандайшаптары Боранқұлды жою туралы астыртын нұсқау алғанын уезд кеңсесінде істейтін жанашырлар жеткізген екен. Ал Шуға кету сапары, сол жақта Ыбырайдың жан аяспас досы бар екен, дүние бір жақта болғанша сонда бара тұруға Боранқұлды көндірген екен Ыбырай мен Жақып.

Боранқұл іштегі кегін сақтап тұра алмады. Оңтүстік және Жетісу өңірінде НКВД-мен сан шайқасты. Ақыры ашық соғыста ала алмаған олар, оған есебін тауып у беріп өлтірткен... Боранқұлдың қазасын естіген Арқа жұрты қатты қайғырған дейді. Сол уақытта Тошпен ақынның ағасы Райымқұлға Боранқұл батыр қазасын естірткен жыр сақталған:

«Абылайдай атты болған,
Дұшпандарына қаһары қатты болған.
Досына балдай төтті болған.
Қазақ сиған уысына,
Естіген жан риза болған,
Қырық жыл қылған жұмысына
Орыс-қазақ бас қосса,
Таразысы басқан,

Аш-арыққа жем берген,
Нашарларды теңгерген» –

деген ұзақ жырды ел жаттап айтып жүреді екен.

Уақыт өте берді, қазақ даласы талай дүбірлі оқиғаның куәсі бола берді.

Жидебай батыр, әрі шешеннің ізін баса Шабанбай би еліне әділ де, лайықты жөн көрсете білді. – «Әттең қазақ пен қалмақ соғысқан заманда тумаған, есіл Шабанбай», - дейді екен тұстас билер, - онда Шабанбай нағыз батыр болар еді».

Қазақ-қалмақ соғысынан қанша қажыса да қазақтай ер көңіл халықтың Жанғұтты сияқты ақылды ұлы Шабанбай ағасынан бата алып елін басқарды. Сол уақытта Қарқаралы сыртқы округі аймағында екі-ақ адам өз халқынан жақсы деген атақ алған. Біреуі Сарым «жақсы Жанғұтты», екіншісі Қарқаралының дәл түбінде Кентте тұратын Жанғабылдың Оспаны деген кісі «жақсы Оспан» атаныпты. Тегінде біздің халық сұрыптауға өте шебер, ол халықтың зиялы мінезін көрсетеді, «жақсы» деген атты оңайлықпен ешкімге бере қоймайды, ал «жаман» атану оңай. Бір рет жаман атанған адам, енді жақсы атанудан күдер үзе беруіне болады. Жанғабылдың Оспаны Мыңғыштың Сыпатайы сияқты мыңды айдаған байларға өз сөзін өткізіп отырыпты, бірақ өзіне көп мал бітпеген, кедей болған.

Жақсы Жанғұтты – Заманның аумалы-төкпелілігіне қарамай елімен жеріне құт дарыған аяулы

Сарыарқаның Тоқырауын бойында тұрды. Бұрынғыдан бізге жеткен деректен түйсінетініміз, Жанғұтты елге силы, қадірлі, халық «өтірік, бері жағынан» жақсы көрген емес, шын жағымды, мінезге бай, билерге тән құлдырандаған мінезі жоқ, айтулы адам екен. Бұл кісінің адамгершілігіне бір дәлел өмір бойы дерлік «әулие» атанған Шөртанбаймен достығы. Екеуі қияметтік дос болған, сондықтан Шөртанбайдың көп мөнді өлеңдері Жанғұттыға арнап айтылады. Екеуі де бүкіл халықтың аузын тамсантақан ғажап адамдар болған. Қалай іздесек те Жанғұтты туралы Мәшһүр Жүсіп атамыздан артық дерек айтқан тарихты таппадық. Мәшекең айтады: «Бұл Жанғұтты Мұса-Секербай заманында ауызға ілінің, козге түскен қазақ жақсыларының қасқа маңдайы болған».

Жанғұтты өрі би, шешен сол кезде Ұлы жүз еліне бірнеше рет барған, бір жолы өулиелерге зиярат етемін деп, Алатау, Қаратауға барған. Бір жолы Үйсін Толе бидің басында отырып билік айтқан төбесін көремін деп барғанда сол елдің ең атақты адамы Сапақұлы Иманберді датқа деген кісі «Орта жүздің жақсысы кім? – деп Жанғұттыдан сұраған екен. Сонда Жөкең: «Тобықты Құнанбай шың басынаң шыққан қайнар бұлақ, Қыпшақ Ыбырай қажымас қара болат, Мұса Қабыршығы қолға тұрмас жылмағай қара балық, Шыңғыс төре мұсылманға суық, орысқа жуық»,

депті, және Құнанбай, Ыбырай, Мұса осы үшеуі қазақтың маңдайына қалай сыйып жүргеніне айран-асырмын» – деп керемет баға береді, өзі туралы бір ауыз сөз айтпаған. Жақсы Жанғұтты жаңа келе жатқан Заманды болжай білген, Қарнақта туып, Қаратауда мұсылман оқуын, діп оқуын терең оқыған досы Шортанбай екеуі мешіт-медреселер апқан еңбектері бір тобе.

Жанғұтты туралы біздің заманның адамына айту оңай болмас.

Ұлы ақын, философ Шортанбай Қанайұлының әлер алдында айтқан көп олеңінің бір шумағын келтірсек, біздің Жанғұтты туралы көп айтқанымыздан оқушыға өрі түсінікті, өрі құнды болар дейміз.

«Жаралған Жәкем едің асыл зат қып,
Өзгеден бір кісідей ақылы артық.
Алладан ажал жақын келді білем,
Кетейін енді сізге арыздасып!»

Жанғұтты шешеннің алла тілегін қабыл қылған, қажылыққа екі рет сапар шегіп, екінші жолы тағдыры нәсіп болып Мекке-Мәдинада қалған. Тағы бір жеріне жете айтқан бір сөзі бар: «Мекке-Мәдинаны көрмеген адам, анадан тумадым, бұл өмірге келмедім» – десе болар деген. Жанғұтты сияқты адамдарымыз әлі толық ардақталған жоқ, бұл ұрпақтың алдында тұра берер бір міндет. Енді біз Жанғұтты баба туралы сөзімізді елдің көбісі білетіп шығар, сонда да

болса Жанғұтты мен Абайдың кездесу сәтін баяндап тоқтайық

...Жанғұтты Құнанбай аулына барып, сол үйде отырғанда жас Абай келін сәлем береді, әрине Жөкең Абайдың айтулы болып келе жатқанын естіген, сонда баланы сынай Жөкең сұрақ қойыпты: - Шырағым, дүние неге сүйенеді? – деп сұраса Абай: - Үмітке сүйенеді, - деп жауап беріпті.

- Көздің көрмесі бола ма?
- Көз қабағын кормейді.
- Шам жарығының түспесі бола ма?
- Шам жарығы түбіне түспейді.
- Болат пышақ нені кеспейді?
- Өз сабын өзі кеспейді.
- Тамағына тартпайтын мақлұқат бола ма?
- Тамағына тартпайтын мақлұқат болмайды.

Абай шырағым, екеуміздің осы өңгіmemіз қожыраңқы шыққан сияқты, әттең өлеңге айналдырса қалай болар еді, деп сынай қарапты.

Сонда Абай:

- Сіз сұңқар самғап ұшқан қиядағы.
Талпынған мен балапан ұйдағы.
Өрнекті олең сөзбен жауап берсем,
Дүниенің жалғыз үміт тиянағы.
Көз көруі жетпейді қабағына
Шам жарығы түспейді табанына.
Өз сабын өзі кеспес болат пышақ,
Мақлұқат тартпай қоймас тамағына –
өлеңге айналдырып айтып берсе, Жанғұтты қатты

риза болыпты.

Ет желініп, қымыз ішілгеннен кейін Абай:

- Ата сізге сұрақ қойсам деп едім... деп күмілжіпті. – Е, қарағым сұра, сұра – депті Жанғұтты.

Сонда Абай:

Арзан не, қымбат не, дауасыз не? – деп сұрапты.

- Шырағым, айтайын, арзан - өтірік, қымбат – шындық, дауасыз – кәрілік емес пе депті де, ал қане, шырағым қолыңды жай батамды берейін депті. «Жанарың отты екен - ақындылығың шығар, маңдайың жазық екен – ойлылығың шығар, халқыңның елеулі азаматы бол! – деп батасын беріпті. Бұл Жанғұттының алғашқы қажыға барып келген сапарынан кейін болған уақиға екен.

Жанғұтты батасы қабыл болды, Абай бүтін халықтың данышпаны болып бұғінгі ұрпақпен бірге келе жатыр, қазақ халықтың ақылды ұлдары таңертең шығып келе жатқан күнге қабағын көлегейлемей тіке қарайды, өйтетін жөні бар, адамзат тарихының сан сын сағаттарында жаудан қорқып қашқан жоқ. Дұрыс жүрсе де, адасса да өз әулетінен ажыраған емес, сондықтан да адамзат баласының алдында қазақ халқы ұялатын жағдай болған емес. Тек басқаларға жасаған жақсылығы алдынан иықса болғаны!

Абылайдай, Қаз дауысты Қазыбектей, Қабанбайдай, Бөгенбайдай, Сенкібай, Жидебай, Қара-

менде, Жарылғап сияқты батырларын ардақтайтын ұрпақ, ертеңгі күнге бұрын үмітпен қараушы еді, енді сеніммен қарайды. Өйткені олар тәуелсіз, өркендеп, өсіп келе жатқан буырқанған ұлттан туған ұл мен қыздар!

Кітаптағы кісі аттарының көрсеткіші

- Абай 397, 398
Ақайұлы Хасен 5
Ақпанбай батыр 311, 315, 344
Абылайхан 41, 42, 43, 45, 121, 129, 139, 140, 143, 245, 376
Әйтеке би 57, 59, 317
Әлкей Марғұлан 27
Әнет баба 278, 284, 290, 329
Бөгенбай 18, 24, 65, 245
Бекболат 188, 195, 196, 197, 200
Бұқар жырау 80, 235, 239, 286, 287, 320
Баян батыр 307
Барақ 325
Боранқұл би 391
Дат 47
Дос батыр 16, 259
Домай батыр 214, 215,
Едіге 191, 192, 194, 196, 197, 200
Еспенбет батыр 340, 341, 349, 351
Есет батыр 47, 245, 313, 382
Есберген Садырбаев 390
Жарылғап батыр 13, 38, 41, 42, 49, 53, 70, 112, 116, 118
Жидебай би 17, 49, 107, 218, 245, 256, 257, 258, 264, 275, 279
Жалаңтөс 149, 151, 152, 153, 154, 163, 164
Жарылғап 127, 181, 200, 227, 230, 232, 245, 388

Жөңгір хан 147, 153
Жөңке батыр 197, 206
Жөнібек Шақшақұлы 46, 47, 245, 312, 316
Жанайдар 245, 251
Жанғұтты би 390, 395, 396, 397
Мамай батыр 20, 23, 30, 42, 90, 206
Майқы би 41
Мәшһүр Жүсіп 184, 196, 250
Малайсары 195
Мойнақ би 289, 298
Мөңке би 358, 361
Мұхтар Әуезов 360
Мөди Бапиұлы 396
Нұралы хан 362
Нұрбай би 390
Шапырашты Наурызбай 224, 245, 288, 294
Шәді төре 223
Шекшек Нұралы би 325
Шабанбай би 378, 379, 394
Шортанбай Қанайұлы 396
Шотана 193, 194
Кенесары 4, 5, 388, 391
Кеңгірбай би 14, 31, 40, 46, 102, 205
Келте 17, 38, 39, 275
Бөлемес 5
Қараменде би 8, 26, 30, 33, 39, 40, 41, 48, 57, 70,
99, 107, 120, 121, 126, 178, 205, 207, 211, 226, 245,
253, 275
Қожаназар 16, 259, 260, 262

Қабанбай 18, 24, 121, 221, 224, 225, 226, 245, 320
Қаз дауысты Қазыбек 45, 55, 56, 57, 59, 67, 71, 133,
135, 181, 186, 243
Құлық 224
Қараменде
Қаржас Үкібай би 178, 181, 240, 243, 245
Қожан батыр 256, 257, 280
Қожамберді 321, 327
Қожаберген 364, 369, 372
Орманбет би 17, 29, 46, 87, 102, 106
Олжабай 53, 59, 122, 188, 200
Өтейбойдақ 278
Рыспетек 20
Сеңкібай 46, 49, 53, 70, 78, 107, 108, 121, 200, 203,
203, 208
Сана би 17, 38, 39, 275
Сырым 195
Сенкібай 211, 214, 215 245, 285, 291, 297, 300, 309,
310, 385
Тәуекел 47
Төле би 49, 106
Тәуке 125, 126, 156, 157, 162
Тоқтамыс 26, 30, 42
Толыбай сыншы 364

МАЗМҰНЫ

I желі	3
II желі	13
III желі	26
IV желі	29
V желі	38
VI желі	47
VII желі	55
VIII желі	60
IX желі	72
XII желі	94
XIII желі	107
XV желі	129
XVII желі	168
XIX желі	197
XX желі	205
XXI желі	240
XXII желі	252
XXIII желі	276
XXIV желі	284
XXVI желі	299
XXVII желі	333
XXVIII желі	353
Соңғы тарау немесе кітап соңы	378
Кісі аттарының көрсеткіші	398
Мазмұны	401

Баспаға дайындаған

Е.Т.Жұмабекова

